

Вісник
Донецького національного університету
імені Василя Стуса

Серія Політичні науки

5

●

2020

Редакційна політика

Редакційна колегія серії «Політичні науки» Вісника Донецького національного університету імені Василя Стуса розглядає для публікації оригінальні статті, присвячені різноманітним проблемам, які є предметом досліджень в рамках сучасної політичної науки.

Головна редколегія Вісника

Головний редактор – д-р юр. наук, проф. **Р.Ф. Гринюк**

Заст. головного редактора – д-р екон. наук, проф. **І.В. Хаджинов**

Члени редколегії: д-р фіз.-мат. наук, акад. НАН України **В.П. Шевченко**, д-р філол. наук, проф., член-кореспондент НАН України **А.П. Загнітко**, д-р юр. наук, проф., акад. НАПрН України **А.Г. Бобкова**

Редакційна колегія серії Політичні науки

д-р політ. наук, проф. М.А. Польовий (відповідальний редактор), д-р політ. наук, проф. М.В. Примуш (заступник відп. редактора), к. політ. наук Ю.В. Окуньовська (відп. секретар)

Члени редакційної колегії: dr. hab., проф. Д. Гура-Шопинський (Польща), д-р юрид. наук, проф. Р.Ф. Гринюк, д-р іст. наук, проф. О.П. Іваницька, д-р політ. наук, проф. М.В. Лазарович, PhD, проф. Д. ла Фореста (Італія), к. політ. наук, доц. Г. І. Мелеганич, PhD, проф. Л. Мокра (Словацька республіка), к. політ. наук, доц. П. О. Молочко, dr. hab., проф. А. Морджиєвський (Польща), д-р політ. наук, проф. Т.Л. Нагорняк, к. політ. наук, доц. В. В. Осін, д-р політ. наук, проф. Є. Б. Тихомирова, д-р політ. наук, проф. Є.Г. Цокур, д-р політ. наук, доц. О. М. Чальцева

The Chief Editorial Board of the Bulletin

Editor-in-Chief – Dr. jur. sci., prof. **R. Grynyuk**

Deputy Editor-in-Chief – Dr. econ. sci., prof. **I. Khadzhynov**

Members of the Editorial Board: Dr. phys.-mat. sci., academician of NAS of Ukraine **V. Shevchenko**, Dr. philol. sci., prof., corresponding member of NAS of Ukraine **A. Zagnitko**, Dr. jur. sci., prof., academician of NALS of Ukraine **A. Bobkova**

Editorial Board of Series Political sciences

D.Sc. in polit. sc., prof. M. Polovyi (Editor-in-Chief), D.Sc. in polit. sc., prof. M. Prymush (Deputy Editor-in-Chief), PhD in polit. sc. Yu. Okunovska (Administrative Editor)

Members of the Editorial Board: dr. hab., prof. Dariusz Góra-Szopiński, (Poland), Dr. of Laws, prof. R. Grynyuk, D.Sc. in hist., prof. O. Ivanytska, D.Sc. in polit. sc., prof. M. Lazarovych, PhD, prof. D. La Foresta (Italy), PhD in polit. sc., associate prof. H. Melehanych, PhD, prof. L. Mocra (Slovak Republic), PhD in polit. sc., associate prof. P. Molochko, dr. hab., prof. A. Modrzejewski (Poland), D.Sc. in polit. sc., prof. T. Nagornyak, PhD in polit. sc., associate prof. V. Osin, D.Sc. in polit. sc., prof. Ye. Tichomyrova, D.Sc. in polit. sc., prof. E. Tsokur, D.Sc. in polit. sc., associate prof. O. Chaltseva

Друкується за рішенням Вченої Ради Донецького національного університету імені Василя Стуса
протокол № 2 від 25.09.2020 р.

Адреса редакції серії:

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21. тел: (067)6852888

Публікація статей в журналі є безкоштовною.

Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса Серія «Політичні науки»

включено до категорії «Б» переліку фахових видань з політичних наук

згідно наказу МОН України № 886 від 02.07.2020 р.

Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus:

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=49470>

DOI 10.31558/2617-0248.2020.5

ЗМІСТ

Теорія та історія політичної науки

Бортнікова А. В. Проблеми урбанізму як об'єкт наукової рефлексії.....	5
---	---

Політичний дискурс

Мацишина І. В. Політичний фольклор як протестний дискурс С. Єфремова (за матеріалами Щоденників 1923 – 1929 рр.).....	11
Стеблина Н. О. Динаміка цифрового політичного дискурсу РФ.....	16
Примуш М. В., Ярош Я. Б. Політичний дискурс щодо функціонування політичних партій в Україні.....	22
Савойська С. В. Основні наукові підходи щодо осмислення моделі мовної політики як політологічного концепту.....	28

Соціально-політичні проблеми міжнародних відносин та світової політики

Кан Д. С. Еволюція політики США щодо Кореї	40
Тишкун Ю. Я. Соціально-економічні причини та наслідки пасивності адміністрації Б. Обами в глобальній політиці	48

Сучасні політичні інститути та процеси

Ягунов Д. В. «Malleus Maleficarum» сучасного суспільства: передумови і поширеність тортур у ХХІ столітті та політика протидії тортурам	58
Хевцуріані А., Квеселава І. Етнічний сепаратизм, його місце та роль в політичних процесах	98
Чальцева О. М. Роль громадянського суспільства у проектуванні публічної політики в Україні.....	102

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ	108
--	-----

TABLE OF CONTENTS

Theory and history of political science

Bortnikova A. The problems of urbanism as an object of scientific reflection.....	5
---	---

Political discourse

Matsyshyna I. Political folklore as a protest discourse of S.Yefremov (by the Diaries. 1923 – 1929).....	11
Steblyna N. Dynamics of Russian digital political discourse.....	16
Prymush M., Yarosh Ya. Political discourse on functioning of political parties in Ukraine.....	22
Savoyska S. Basic scientific approaches to understanding the model of language policy as a political science concept.....	28

Social-political problems of international relations and world policy

Kan D. S. The Evolution of USA Policy on Korea.....	40
Tyshkun Y. Socio-economic causes and consequences of Barack Obama's administration passiveness in global policy	48

Contemporary political institutes and processes

Yagunov D. «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture.....	58
Khevtsuriani A., Kveselava I. Ethnic separatism, its place and role in political processes	98
Chaltseva O. The role of civil society in the design of public policy in Ukraine.....	102

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS	108
-----------------------------------	-----

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

DOI 10.31558/2617-0248.2020.5.1

УДК 352:30-042.75:81'371

ПРОБЛЕМИ УРБАНІЗМУ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-1935>**Бортнікова А. В., д. політ. н., професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки**

Міста є предметом всебічних досліджень істориків, соціологів, економістів, філософів, політологів, юристів, культурологів та ін. Теоретичні засади дослідження міст і проблем урбанізму загалом як об'єктів наукової рефлексії мають сталу традицію і спираються на класичні праці знаних зарубіжних фахівців (Е. Берджес, Ф. Бродель, М. Вебер, Л. Вірт, Р. МакКензі, Р. Парк, М. Тихомиров). Здійснено аналіз міжпредметного характеру змісту поняття «місто» в царині суспільно-політичних відносин. З'ясовано досягнення вчених в галузі урбаністики для виявлення змісту і спрямованості процесів соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку людських спільнот в окремі періоди їхньої історії. Розвиток міст, повсякдення жителів цих міст залежать від територіально-адміністративного устрою держави, її політико-правової системи і, відповідно, організації влади. Характер управління в містах визначається рівнем соціально-економічного розвитку міста, його географічного розташуванням, соціального і етнічного складу населення та ін.

Показана роль міст у становленні Західної цивілізації та демократії. Доведено, що характер міських поселень в Україні, їх просторові і демографічні характеристики значною мірою є похідними від радянських тоталітарного і авторитарного режимів з притаманними ним плановою економікою та інститутом прописки. Місто як феномен розглядається й у семіотичному аспекті, як своєрідна знакова система, яка детермінована певною ідеологією. Міський простір явно або імпліцитно містить у собі панівну ідеологію, яка унаочнюється в назвах вулиць, гаслах, пам'ятниках, архітектурних спорудах тощо. Розкрито погляди П. Бурдьє на зміст просторових характеристик міста, які відбивають соціальну диференціацію й ієрархію і, відповідно, мають суспільно-політичну спрямованість. Охарактеризовано відносно новий напрям політологічних досліджень міст в Україні – політичну урбаністику.

Ключові слова: місто, історія міст, урбаністика, соціологія міста, сфера суспільно-політичних відносин, політична урбаністика.

Bortnikova A. The problems of urbanism as an object of scientific reflection

Cities are the subject of extensive research by historians, sociologists, economists, philosophers, political scientists, lawyers, cultural scientists, etc. The theoretical foundations of the study of cities and problems of urbanism in general as objects of scientific reflection have a long tradition and are based on the classic works of well-known foreign specialists (E. Berdges, F. Brodel, M. Veber, L. Virt, R. Mc Kensi, R. Park, M. Tihomirov). The cross-curricular nature of the content of the concept of «city» in the field of socio-political relations has been analyzed. The achievements of urban scientists have been investigated in order to identify the content and orientation of the processes of socio-economic, socio-political and cultural development of human communities in separate periods of their history.

The evolution of cities, their daily life depended upon the territorial-administrative device of the state, its political and legal system. The nature of governance in cities was determined by the level of the social and economic development of the city, its geographical position, social and ethnic composition of the population. The role of cities in the formation of Western civilization and democracy has been shown. It has been proved that the character of urban settlements in Ukraine, their spatial and demographic characteristics are to a large extent derived from Soviet totalitarian and authoritarian regimes with their inherent planned economy and institute of residence. The city is also considered as a phenomenon in the semiotic aspect, as a kind of sign system, which is determined by a certain ideology. Urban space explicitly or implicitly incorporates a dominant ideology that is manifested in street names, slogans, monuments, architectural structures and more. P. Bourdieu's views on the content of the spatial characteristics of the city, reflecting social differentiation and hierarchy and, accordingly, have socio-political orientation, have been revealed. A relatively new area of political studies of cities in Ukraine – political urbanism – has been characterized.

Keywords: city, history of cities, urban studies, sociology of the city, sphere of socio-political relations, political urbanism.

Категорія «місто» у дослідженнях сфери суспільно-політичних відносин займає особливе місце, оскільки міста є не лише надбанням розвитку людства, а й значною мірою їх джерелом: міста відігравали і продовжують відігравати вирішальну роль у розвитку людської цивілізації. Якщо в середині минулого століття міста-мільйонери були в кожній сьомій країні світу, то на сьогодні – в кожній третій. На планеті нараховується близько 456 міських агломерацій з населенням понад 1 млн жителів, у них зосереджено приблизно 2/5 городян і 1/5 усього населення світу (понад 1,4 млрд осіб) [1, с. 4].

Міста є предметом всебічних досліджень соціологів, істориків, економістів, філософів, політологів, юристів, культурологів тощо. Фактично урбаністика перетворилась на окрему міжпредметну галузь, яка своєю чергою поділяється на більш вузькі предметні області (історична урбаністика, політична урбаністика, соціальна топографія міста, урбаністична семантика та ін.). Звернутися до зазначеної проблеми автора спонукало те, що дослідники часто невиправдано звужують евристичний потенціал цієї категорії, залишаючи за лаштунками усе багатство урбаністичної проблематики, яка має тенденцію до ускладнення й генерування все нових гібридних форм життєдіяльності соціуму.

Метою статті є аналіз евристичного потенціалу дефініції «місто» в наукових дослідженнях сфери суспільно-політичних відносин.

Міста були і залишаються центрами культури, економіки, фінансів та політико-адміністративного управління; в містах зосереджено інститути влади, там вирує політичне життя, формуються відповідні моделі місцевої демократії і громадянської участі. Міста є центрами соціальних інновацій й технічного прогресу тощо. Відповідно, досягнення вчених в галузі урбаністики слугують орієнтиром для виявлення змісту і спрямованості процесів соціально-економічного, політичного та соціокультурного розвитку людських спільнот в окремі періоди їх історії.

Теоретичні засади дослідження міст і проблем урбанізму загалом, як об'єктів наукової рефлексії, мають сталу традицію і спираються на класичні праці таких знаних зарубіжних фахівців як Е. Берджес, Ф. Бродель, М. Вебер, Р. МакКензі, Р. Парк, М. Тихомиров та ін. Серед сучасних вітчизняних вчених, які плідно працюють у галузі урбаністики, слід назвати таких дослідників як М. Алфьоров, Я. Верменич, О. Гуржій, А. Заяць, А. Івченко, М. Капраль, В. Кривошеїн, І. Прибиткова, О. Прищепа, В. Шандра та ін.

Помітний слід в науці залишили напрацювання фундаторів Чиказької соціологічної школи (Р. Парк, Е. Берджес, Л. Вірт, Р. МакКензі). Їх основна ідея полягала в організації ефективного контролю над різноманітними процесами, що відбувалися в місті. З погляду Р. Парка, концепція міського розвитку ґрунтується на трьох принципах: соціальному атомізмі, просторовій мобільності та соціальній взаємодії. Учений приділяв особливу увагу зв'язку соціальних змін із просторовими характеристиками процесів колективної поведінки [2, с. 17, 18, 19].

Коли йдеться про наукові засади вивчення міст, майже не обходиться без посилань на думки М. Вебера щодо соціології міста, впливу міст на розвиток людства, починаючи від часів Середньовіччя. Розкриваючи роль міст у становленні західної цивілізації та демократії, видатний соціолог писав, що «західне місто у стародавні часи..., було тим місцем, де здійснювався перехід із невільного у вільний стан, завдячуючи можливості доходу, що надавало грошове господарство. Теж саме можна говорити і про середньовічне місто, особливо всередині країни, і чим тривалішою була ця діяльність, тим безсумнівно здійснювався цей перехід, тому, що тут... міське населення проводило цілком свідомо на те спрямовану станову політику» [3, с. 362].

Міста, які добилися самоврядування, реалізували принципи колективної виборної влади на противагу авторитарному та ієрархічному світові духовних і світських феодалів. В містах Північної та Центральної Європи, за висловом М. Вебера, «міське повітря робить людину вільною», тому, що з часом, який завжди нетривалий, «хазяїн втрачав право власності на свого кріпосного або раба... Отже, станові відмінності в місті зникали – бодай настільки, наскільки вони характеризували звичні поняття свободи і несвободи» [Там само, с. 363].

М. Вебер писав, що західне місто «було не лише економічним місцем торгівлі й промисловості, політично (як правило) – фортецею і місцем гарнізону, адміністративно – судовим округом, але також скріпленням присягою *братерством*. Його символом у стародавні часи були загальні вибори, у середні віки воно було скріплене присягою “комуни” і було у правовому відношенні “корпорацією”» [Там само, с. 371]. Отже, у наведених висловленнях видатного соціолога вочевидь простежується процес генези демократії, її детермінації економічними і політичними чинниками, способом життя середньовічного міста тощо.

Ґрунтовний аналіз соціальної і суспільно-політичної ролі міста в історії людства здійснив Ф. Бродель у фундаментальному доробку «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.» (1995). Зокрема, він вважав, що європейські міста існували під знаком свободи, яка не знала собі рівних: «вони розвивалися як автономні світи й по-своєму. Вони перехитрували державу, збудовану за територіальним принципом: ця держава складатиметься повільно й виросте лише за безкорисливої допомоги міст і, до того, стане збільшеною й часто-густо безбарвною копією їхньої долі» [4, с. 440].

Л. Вірту належить одне із влучних формулювань поняття «місто». Воно визначено як «відносно велике, залюднене і постійне поселення соціально гетерогенних індивідів» [5, с. 100]. Учений заперечував правомірність визначення міста «лише на підставі розміру» (2,5 тис.), вважаючи його довільним. Не важко довести, зауважував він, що спільноти, які мають менше, ніж довільно встановлене число жителів, але

перебуваючи в радіусі впливу великих міських центрів, «можуть претендувати на звання міських більшою мірою, ніж великі поселення, що існують відособлено у переважно сільському ареалі» [Там само, с. 100].

Загалом Л. Вірт, оцінюючи роль міста в людській цивілізації, писав, що вплив, який міста здійснюють на соціальне життя людини є більш значущим, ніж може засвідчити питома вага міського населення, оскільки «місто все більше стає не просто місцем, де сучасна людина живе і працює, а й стимулюючим і регулюючим центром економічного, політичного й культурного життя, що втягує у свою орбіту найвіддаленіші спільноти земної кулі й об'єднуючі в єдиний космос різні території і види діяльності» [Там само, с. 93–94].

Продуктивним, на думку вітчизняної дослідниці Я. Верменич, видається розгляд міста, «як геосоціокультурної системи, що має територіально-географічний, архітектурно-планувальний, соціально-економічний, культурно-інформаційний виміри. При цьому враховується роль міста як центру впливу та його ідентифікаційної функції, а також ролі міста у формуванні різного роду взаємопов'язаних просторів: комерційного, соціального, рекреаційного, культурного та ін.» [6, с. 9]. За іншим визначенням, яке більш універсальне, місто – це «втільнення і трансляція певних кодів, цінностей, політичних і культурних правил, що полегшують сприйняття визначених форм колективного життя та соціальної згуртованості» [7, с. 13].

Сучасний польський учений-медієвіст Г. Самсонович справедливо зауважує, що формулювання поняття «місто» соціологом буде іншим, ніж у археолога чи архітектора або економіста. Більш того, європейське місто, попри його значні відмінності в Азії або іншій частині земної кулі, має певні характерні ознаки й у слов'ян, і у германців й угро-фінів [8, с. 1]. Разом із тим, міста у межах окремих історико-географічних регіонів відрізняють специфічні риси і власний шлях розвитку.

За висловом Ф. Броделя, міста – «це ніби електричні трансформатори: вони підвищують напругу, пришвидшують обмін, вони без упину керують життям людей» [4, с. 413]. Знаний учений, акцентуючи увагу на головних властивостях міста, писав, що «не існувало міста без неодмінного поділу праці й не було жодного бодай трохи прогресивнішого проти попереднього поділу праці без втручання міста». Він зазначав, що «ніколи не можна було відокремити місто від села так, як відокремлюється вода від масла: в один і той самий час існували роз'єднання й зближення, розмежування й возз'єднання»; або інша його влучна теза: «нема здорового дерева без пагонів від того самого кореня, нема й міста без передмість» [Там само, с. 414, 419, 434]. Отже, семантичний лад тверджень Ф. Броделя, що тяжіє до афористичності, наповнено глибоким теоретичним змістом і несе в собі значне методологічне навантаження. Вони корисні для вивчення суспільно-політичного ладу і сучасних міст, і урбанізованих поселень більш ранньої доби, включаючи середньовіччя.

Розкриваючи зміст невід'ємного зв'язку соціології міста з політичною демократією, Л. Вірт зазначав, що у спільнотах, чисельність індивідів в яких переходить поріг, за яким кожен може знати іншого і усі мають змогу зібратися в одному місці, виникає потреба в опосередкованій комунікації і в реалізації індивідуальних інтересів через делегування. У місті набувають сили інтереси, зазвичай через представництво. Окремий індивід мало чого вартий, але до голосу представника дослухаються з повагою, приблизно пропорційно кількості людей, від імені яких він виступає [5, с. 106].

Місто відігравало особливу роль у структурі феодального суспільства, оскільки саме воно стало вирішальним чинником його еволюції. Привілеї і вольності, набуті західноєвропейськими, а згодом й іншими містами Центральної та Східної Європи, створили їх жителям статус особливого стану – міщан і бюргерства, до складу якого входили представники непривілейованих груп населення: ремісники, дрібні торговці, урядники, купецтво, господарські слуги тощо, які все голосніше заявляли про свої права. Політичне визнання новонародженого «третього» стану сприяло виробленню в суспільстві нової системи цінностей, де права людини не визначалися лише її спадковою належністю до привілейованих станів. У цьому сенсі міста заперечували засадничі принципи феодального правління, засновані на правах вищих стосовно нижчих [9, с. 133].

У працях провідних учених, фахівців із проблем урбанізму знаходимо пояснення логіки становлення і розвитку соціальної топографії міст, яка залежала від його соціальної структури і роду занять його жителів. У середньовічних слов'янських містах існував поділ міст на внутрішню фортецю (дитинець) й навколишній його посад («предграддя», «предгороддя»). У великих містах аристократичні квартали розміщено в місті, а демократичні – у передмісті. Жителі передмість, або посаду прагнули поселитися безпосередньо до стін фортеці, що слугувала захистом для нових поселенців, але не дуже віддаляючись від річки. Основна маса жителів посаду належала до ремісників і торговців, для яких важливим було мати зручний доступ до води, потрібної у великій кількості для такого ремесла як гончарство й кушнірство. Тому, якщо фортеця, населена князівськими слугами і дружиною, намагалася розташуватися на вершині пагорбів, передмістя спускалося донизу, до води. Так формувалася яскрава протилежність між аристократичним «містом» і демократичним «подолом», де розміщено двори ремісників, осілих окремими слободами гончарів, кушнірів, теслярів та ін. «Передмістя зазвичай значно перевищували територію замку, відрізнялись від нього не лише розмірами, а й складом населення», писав відомий російський учений М. Тихомиров у монографії «Стародавні руські міста» (2008) [10, с. 184–185].

Морфологію українських міст, їх структуру, як і більшості європейських міст на етапі їх становлення підпорядковано соціальній структурі, яка поставала як наслідок соціальної диференціації. Так, структура середньовічного міста формувалася не за наперед продуманим планом, – вона, певним чином відбивала характер соціальних відносин, відмінності в матеріальному й соціальному становищі людей, а також як результат конкуренції жителів міста, яке, наприклад, задавало магдебурзьке право [11, с. 97–134]. Топографія

міст, з одного боку, відбивала процеси соціальної диференціації і майнового розшарування населення, з іншого – формувала демократичний потенціал районів міста, де компактно проживали міщани-ремісники, купці, слуги та інші представники поспільства. Тобто, соціальна топографія міста значною мірою ставала породженням місцевої демократії.

За влучним висловом сучасного вітчизняного публіциста Т. Возняка, який розглядав інститут самоврядування середньовічних міст із погляду його демократичного потенціалу, – «відносно самоврядна чи відносно демократична структура суспільства облаштовувала/укладала навколо себе свій життєвий простір – простір міста, будувала його під свої потреби і вимоги власної демократії» [12, с. 218, 221].

Сучасна урбанізація досягла планетарних масштабів і дедалі посилюється. Проте її витoki сягають XVIII ст., коли на фоні глибоких матеріальних і соціальних змін (промислова революція, ліберальні реформи) сталися важливі трансформації у життєдіяльності міських поселень. Середньовічне місто з його неодмінними укріпленнями, вузькими темними вуличками та антисанітарією поступово відживало. Натомість формувалося місто модерне – відкрите для розвитку, нових технологій, соціокультурних та управлінських відносин і практик. Місто, котре дедалі менше залежало від держави, а більше – від діяльності та мобільності його жителів, які прагнули вдосконалювати своє життя в цьому просторі [13, с. 5].

Місто має цікавити нас не лише з погляду ретроспективного аналізу, а і його сьогодення і майбутнього як середовища, де формуються оригінальні локальні політичні режими з неповторними практиками організації демократичного урядування. У Європейській хартії міст II (Маніфест нової урбаністики) зазначено, що європейські міста, як «колективна дійова особа», несуть відповідальність за побудову такої системи управління містами, «яка враховувала б нові вимоги демократії, зокрема в її вимірі, заснованому на участі. Міста є важливим чинником необхідного поштовху демократії в наших суспільствах» (ст. 4 і 13) [14].

Характер розвитку міст, їх зовнішній вигляд, система планування, а також процеси урбанізації загалом детермінують політичний режим, що існує в державі (за умови його тривалого існування). Характер міських поселень, їх просторові і демографічні характеристики в Україні значною мірою є похідними від радянських тоталітарного і авторитарного режимів часів панування комуністичної партії, з їх специфічним розумінням прав і свобод людини. У цьому контексті показовим є інститут прописки, запроваджений у 1930 р., що став однією з найбільших перешкод на шляху внутрішньої мобільності в колишньому СРСР. Цей інститут виконував одночасно функції дозволів на проживання та засобу контролю міграції населення в межах Радянського Союзу. Громадянин фактично ставав заручником штампу у паспорті, оскільки без прописки він не міг влаштуватися на роботу, а проживання у будь-якому місці без прописки було заборонено аж до розпаду СРСР. Систему прописки в Україні офіційно скасовано з прийняттям нового положення про документи, що посвідчують особу від 2 вересня 1993 р. Водночас на практиці різниці між старою радянською системою прописки та новою системою майже не існувало.

У 2004 р. після кількарічного обговорення набрав чинності Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», яким внесені зміни в стару систему реєстрації [15]. Основною відмінністю нової системи обов'язкової реєстрації від системи прописки є можливість вибору громадянином місця проживання, праці та одержання послуг будь-де на території країни. Головне, що цей закон регулює відносини, пов'язані зі свободою пересування та вільним вибором місця проживання в Україні, що гарантуються Конституцією України і закріплені Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Концепцією про захист прав людини та основних свобод і протоколами до неї, іншими міжнародними договорами України, а також визначає порядок реалізації свободи пересування та вільного вибору місця проживання і встановлює випадки їх обмеження.

У доповіді Світового банку «Україна: огляд процесів урбанізації» (2015), що ув'язує динаміку змін чисельності населення з динамікою економічного розвитку та репрезентує новітні просторові характеристики й тенденції, зазначено, що за два останні десятиріччя (до початку російської агресії) у галузі державної політики у сфері міського планування спостерігався застій і воно обтяжене спадком централізованої планової економіки. Централізована розробка генеральних планів і планів зонування «є неефективним, дорогим процесом, відірваним від реалій на місцях. Він також є недостатньо прозорим та неприйнятним для пропозицій громадськості й громадського обговорення» [16, с. XIX].

Місто як феномен може розглядатися й у семіотичному аспекті. Соціум, економіка, культура – своєрідні знакові системи, відповідно й місто має розглядатися як така система. Оскільки знаки і символи за своєю природою ідеологічні, семіотичний простір міста не може не бути не ідеологічним. Міський простір явно або імпліцитно містить у собі панівну ідеологію, яка унаочнюється в назвах вулиць, гаслах, пам'ятників, архітектурних спорудах тощо [17, с. 46, 48]. Не випадково, що одним із перших кроків представників національно-патріотичних сил, що потрапили до місцевих рад унаслідок перемоги на виборах у 1990-ті й наступні роки в Україні, – кардинальні зміни в топонімії, масове перейменування об'єктів міської інфраструктури, видалення радянської символіки та руйнування пам'ятників, які не відповідали ідеології українського національного й державного будівництва. Логічним кроком щодо унормування діяльності міських рад у цьому напрямі стало прийняття у квітні 2015 р. Верховною Радою України Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [18].

Символи несуть як демонстративну, так і приховану інформацію, особливо коли йдеться про просторові форми. У цьому контексті показовими є узагальнення П. Бурд'є, який вважав, що в ієрархізованому суспільстві не існує простору, який би не був ієрархізованим і який (простір) не визначав би ієрархію і соціальну дистанцію у більш або менш деформованому і, особливо, замаскованому вигляді. Йдеться про масштаби пам'ятників, трибун, почесні місця, верхню або нижню частини публічних зібрань, авансцену або куліси, фасади і задвірки, правий або лівий бік зібрань тощо [19, с. 36, 38]. Характеризуючи політико-владні відносини, П. Бурд'є використовує поняття «привласнений простір», який є одним із місць, де влада «стверджується і здійснюється, без сумніву, в самій прехитрій формі – як символічне або приховане насилля: архітектурні простори, чий безмовні накази адресуються безпосередньо до тіла, володіють ним так само, як палацовий етикет...» [Там само, с. 38].

Обґрунтовуючи відносно новий напрям політологічних досліджень міст в Україні – політичну урбаністику, сучасні дослідники вважають, що політична урбаністика спрямована, з одного боку, на вивчення саме політичних наслідків зміни урбаністичного ландшафту, а з іншого – на відпрацювання політичних механізмів гуманізації відчужених міських просторів. На думку науковців, політична урбаністика своїм предметним полем охоплює і державну, і недержавну соціально орієнтовану діяльність із дизайну та проектування міського простору «зادля покращення існуючих публічних територій і вирішення численних міських проблем. Урбанізм формується як неоідеологія, свого роду новітня постнекласична ідеологічна течія, а політична урбаністика постає як новітній міждисциплінарний напрям досліджень, який є своєрідною філософією творення повсякденного життя – за межами приватних помешкань» [20, с. 253].

Отже, матеріали вчених різних поколінь та галузей науки засвідчують, що в усі часи міста перебували під впливом великої кількості культурних, соціальних, економічних, політичних та інших чинників, які сьогодні посилюються процесами глобалізації, масової міграції, активізації політичної участі й розвитку інформаційних технологій. Зазначені процеси лише множаться та розкривають все нові можливості для наукового пошуку. Водночас вони генерують виклики, які потребують вироблення комплексних міждисциплінарних знань і підходів для адекватного реагування на зазначенні процеси.

Бібліографічний список:

1. Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро: монографія: в 2 томах / В. Кривошеїн, О. Висоцький, В. Ніколенко та ін.; за заг. ред. проф. В. Кривошеїна. Т. 1. Дніпро: 2018. 289 с. URL: http://dnu.dp.ua/docs/facults/fsocgum/sociologia/Monografia_Urban_Tom%201.pdf (дата звернення: 13.04.2020).
2. Парк Р., Берджесс Е., МакКензі Р. Місто. *Погорілий О. І. Соціологічна думка XX століття*: навч. посіб. Київ: Либідь, 1996. С. 116–120.
3. Вебер М. *Город. Вебер М. Избранное. Образ общества*; пер. з нем. Москва: Юрист, 1994. 704 с.
4. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ: Основи, 1995. 543 с.
5. Вирт Л. Урбанізм як образ життя. *Вирт Л. Избранные работы по социологии*: сб. переводов; пер. з англ. Николаев В. Г.; ответ. ред. Гирко Л. В. Москва: РАН ИНИОН, 2005. С. 93–118.
6. Датування міст як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: матеріали «круглого столу» 24 верес. 2008 р. / за заг. ред. В. Г. Панченка. Київ: Ін-т суспільн. досліджень, 2008. 88 с.
7. Місто й оновлення. Урбаністичні студії / [редкол.: С. Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко]. Київ: ФОП Москаленко О. М., 2013. 360 с.
8. Samsonowicz H. *Życie miasta średniowiecznego*. Wydawnictwo: Poznańskie, 2017. 240 s.
9. Кремель М. Расцвет и упадок государства; пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова и А. Макеева. Москва: ИРИСЭН, 2006. 544 с.
10. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Санкт-Петербург: Наука, 2008. 350 с.
11. Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 372 с.
12. Возняк Т. Філософічні есе. Київ: Дух і літера, 2016. 590 с.
13. Від мурів до бульварів. Творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. редактор О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України, 2019. 608 с.
14. Європейська хартія міст П. (Маніфест нової урбаністики) від 29 травня 2008р. URL: <http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/Principle-9-European-chart.pdf> (дата звернення: 13.04.2018).
15. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України № 1382-IV від 11 грудня 2003 р. Редакція від 16.04.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15> (дата звернення: 25.09.2019).
16. Україна: огляд процесів урбанізації / Міжнародний банк реконструкції та розвитку, 2015. 218 с. URL: <https://www.slideshare.net/Mistosite/ss-66014065> (дата звернення: 25.09.2019).
17. Вершина В. А., Михайлюк А. В. Семиотическое пространство города. *Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку*: зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 20 квіт. 2018 р.). Дніпро: ЛізуновПрес, 2018. С. 46–48.

18. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення: 13.04.2018)

19. Бурдые П. Социология политики / пер. з фр.; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. Москва: Socio-Logos, 1993. 336 с.

20. Хома Н. Політична урбаністика: концептуалізація правового поля. *Studia politologica Ucraino-Polona. Rocznik nauk politycznych*. N. VI. Zytomierz; Kijow; Krakow, 2016. S. 250–257.

References:

1. Osobystist' i social'ni instytuty v urbanizovanomu suspil'stvi: misto Dnipro: monografija: v 2 tomah / V. Kryvoshei'n, O. Vysoc'kyj, V. Nikolenko ta in.; za zag. red. prof. V. Kryvoshei'na. T. 1. Dnipro: 2018. 289 s. URL: http://dnu.dp.ua/docs/facults/fsocgum/sociologia/Monografia_Urban_Tom%201.pdf (data zvernennja: 13.04.2018).

2. Park R., Berdzhes E., MakKenzi R. Misto. *Pogorilyj O. I. Sociologichna dumka XX stolittja*: navch. posib. Kyi'v: Lybid', 1996. S. 116–120.

3. Veber M. Gorod. *Veber M. Izbrannoe. Obraz obshchestva*; per. z nem. Moskva: Jurist, 1994. 704 s.

4. Brodel' F. Material'na cyvilizacija, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st. T. 1. Struktura povsjakdenosti: mozhlyve i nemozhlyve / per. z fr. G. Filipchuk. Kyi'v: Osnovy, 1995. 543 s.

5. Virt L. Urbanizm kak obraz zhizni. Virt L. *Izbrannye raboty po sociologii: sb. perevodov*; per. z angl. Nikolaev V. G.; otvet. red. Girko L. V. Moskva: RAN INION, 2005. S. 93–118.

6. Datuvannja mist jak problema istorychnoi' urbanistyky: jevro-pejs'kyj ta ukrai'ns'kyj dosvid: materialy «kruglogo stolu» 24 veres. 2008 r. / za zag. red. V. G. Panchenka. Kyi'v: In-t suspil'n. doslidzhen', 2008. 88 s.

7. Misto j onovlennja. Urbanistychni studii' / [redkol.: S. Shlipchenko, V. Tymins'kyj, A. Makarenko, L. Males, I. Tyshhenko]. Kyi'v: FOP Moskalenko O. M., 2013. 360 s.

8. Samsonowicz H. Życiemiastaśredniowiecznego. Wydawnictwo: Poznańskie, 2017. 240 s.

9. Krevel'd M. Rascvet i upadok gosudarstva; per. s angl. pod red. Ju. Kuznecova i A. Makeeva. Moskva: IRISJeN, 2006. 544 s.

10. Tihomirov M. N. Drevnerusskie goroda. Sankt-Peterburg: Nauka, 2008. 350 s.

11. Bortnikova A. V. Misceve samovrjaduvannja na Volyni: suspil'no-politychni tradycii' i suchasnyj proces decentralizacii': monografija. Luc'k: Vezha-Druk, 2018. 372 s.

12. Voznjak T. Filosofichni ese. Kyi'v: Duh i litera, 2016. 590 s.

13. Vid muriv do bul'variv. Tvorennya modernogo mista v Ukrai'ni (kinec' XVIII – pochatok XX st.) / vidp. redaktor O. P. Rejent. Kyi'v: In-t istorii' Ukrai'ny, 2019. 608 s.

14. Jevropejs'ka hartija mist II. (Manifest novoi' urbanistyky) vid 29 travnja 2008r. URL: <http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/Principle-9.-European-chart.pdf> (data zvernennja: 13.04.2018).

15. Pro svobodu peresuvannja ta vil'nyj vybir miscja prozhyvannja v Ukrai'ni: Zakon Ukrai'ny № 1382-IV vid 11 grudnja 2003 r. Redakcija vid 16.04.2017 r. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15_III_Vseukr.nauk.-prakt.konf.\(m.Dnipro,20kvit.2018r.\)](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15_III_Vseukr.nauk.-prakt.konf.(m.Dnipro,20kvit.2018r.)). Dnipro: LizunovPres, 2018. S. 46–48. (data zvernennja: 25.09.2019).

16. Ukrai'na: ogljad procesiv urbanizacii' / Mizhnarodnyj bank rekonstrukcii' ta rozvytku, 2015. 218 s. URL: <https://www.slideshare.net/Mistosite/ss-66014065> (data zvernennja: 25.09.2019).

17. Vershyna V. A., Myhajljuk A. V. Semyotycheskoe prostranstvo goroda. Urbanistychni studii': suchasnyj stan ta perspektyvy rozvytku: zb. materialiv

18. Pro zasudzhennja komunistychnogo ta nacional-socialistychnogo (nacysts'kogo) totalitarnyhzhyhmiv v Ukrai'ni ta zaboronu propagandyi'hn'oi'symvoliky: Zakon Ukrai'ny № 317-VIII vid 09.04.2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (data zvernennja: 13.04.2018)

19. Burd'e P. Sociologija politiki / per. z fr.; sost., obshh. red. i predisl. N. A. Shmatko. Moskva: Socio-Logos, 1993. 336 s.

20. Homa N. Politichnaurbanistika: konceptualizacija pravovogo polja. *Studia politologica Ucraino-Polona. Rocznik nauk politycznych*. N. VI. Zytomierz; Kijow; Krakow, 2016. S. 250–257.

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС

DOI 10.31558/2617-0248.2020.5.2

УДК 323.2/304;398

**ПОЛІТИЧНИЙ ФОЛЬКЛОР ЯК ПРОТЕСТНИЙ ДИСКУРС С.ЄФРЕМОВА
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЩОДЕННИКІВ 1923 – 1929 рр.)**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2988-620X>**Мацишина І. В., д. політ.н., професор Донецького національного університету
імені Василя Стуса**

Політичний фольклор, як рефлексія на політичні процеси, має прагматичний аспект у вигляді політичних анекдотів. Формування сюжетів, навколо яких створюється вербальна історія, вказує на ступінь суспільної уваги до політичних явищ, фактів та політичних акторів. Тому для дослідника таких текстів важливі не тільки самі анекдоти, а й теми, навколо яких вибудовувався сюжет. Як інструмент історичної пам'яті, що може використовуватися у політичних цілях, політичний анекдот здатен емоційно доповнювати або заперечувати історичну пам'ять. Звідси акцент на одних історичних подіях, та відсутність сюжетів по іншим подіям свідчить про трансляцію смислу, що має переривчасту частоту кодів. Які розпізнаються завдяки спільному культурному простору, але у публічному просторі знаходяться під контролем влади, що має як інструменти блокування, так і власний механізм розповсюдження. Звідси дослідник має справу як з контрольованими, так і з протестними політичними анекдотами.

Використання емоційних образів «наших» та «інших» через політичні анекдоти поляризує суспільство, що може призводити як до розколу, так і до об'єднання нації. Тому важливим є дослідження саме рефлексії змін та очікувань, які відображаються через дискурс повсякденності на прикладі політичних анекдотів.

Проводиться аналіз політичних анекдотів, що записані у «Щоденниках» українського громадського діяча Сергія Єфремова з 1923 по 1929 рр. Наголошується на протестному дискурсі політичних анекдотів, які як віддзеркалювали протестне ставлення до політичного режиму, так і створювали вже нові неофіційні політичні дискурси. Через дослідження певних форм, прийомів, метафор досліджено сміхову комунікацію і доведена подвійна структура «теорії звільнення» на особистісному та політичному рівнях.

Ключові слова: анекдоти, дискурс, Єфремов, протест, щоденники.

Matsyshyna I. V. Political folklore as a protest discourse of S.Yefremov (by the Diaries. 1923 – 1929)

Political folklore, as a reflection on political processes, has a pragmatic aspect in the form of political anecdotes. The formation of plots around which a verbal story is created indicates the degree of public attention to political phenomena, facts and political actors. Therefore, for the researcher of such texts, not only the anecdotes themselves are important, but also the topics around which the plot was built. As a tool of historical memory that can be used for political purposes, a political anecdote can emotionally complement or deny historical memory. Hence the emphasis on some historical events, and the lack of plots on other events indicates the translation of meaning, which has an intermittent frequency of codes. Recognized by a common cultural space, but in a public space, they are under the control of a government that has both blocking tools and its own dissemination mechanism. Hence, the researcher deals with both controlled and protesting political anecdotes.

The use of emotional images of "ours" and "others" through political anecdotes polarizes society, which can lead to both division and national unification. Therefore, it is important to study the reflection of changes and expectations, which are reflected through the discourse of everyday life on the example of political anecdotes.

The analysis of political anecdotes recorded in the "Diaries" of Ukrainian public person Serhiy Yefremov from 1923 to 1929 is conducted. The protest discourse of political anecdotes is emphasized, which both reflected the protest attitude to the political regime and created new unofficial political discourses. Through the study of certain forms, techniques, metaphors, laughter communication is studied and the dual structure of the "theory of liberation" at the personal and political levels is proved.

Keywords: anecdotes, discourse, Yefremov, protest, diaries.

«Анекдотичні часи й анекдотичні люди!»

С.Єфремов

Сергій Єфремов та його щоденники, що були написані у 1923 – 1929 рр. розкривають ретроспективу історичних подій в Україні того часу через суб'єкту присутність автора. Будучи сином священика, Сергій Олександрович Єфремов вступив до Київської духовної семінарії, після закінчення якої став дяком Йорданської церкви. Пізніше закінчив юридичний факультет Київського університету Святого Володимира, після чого почав займатися дослідженням літератури. Головними темами для нього були національні питання, не насильницький соціалізм. Був одним з засновників Української демократичної партії, а після її розколу очолив її лівий напрям разом з Ф.Матушевським та Б.Грінченком, який назвали УРП (Українська радикальна партія). Пізніше ці дві партії об'єдналися в УДРП. Друкувався в газеті «Громадська думка», часописі «Рада», «Боротьба». Не зважаючи на те, що співпрацював у Центральній Раді, критично ставився до її діяльності. Після революції 1905 р. разом з групою однодумців заснував ТУП (Товариство український поступовців). Був заступником М.Грушевського та очолював секретаріат з національних питань у Центральній Раді. Разом з В.Винниченком їздив до Петербургу, де делегація висунула умови національно-територіальної автономії України перед Тимчасовим Урядом. До гетьманату П.Скоропадського ставився двоє: відкрито не сприймав, але розумів слабкість Центральної Ради. Схоже двоє ставлення було і до Директорії. У 1922 р. його було обрано віце-президентом Академії наук. У 1928 р. проти нього в пресі було розпочато кампанію на публічний осуд, а у 1929 р. заарештований по сфабрикованій справі під назвою «Спілка визволення України». Сергія Єфремова було позбавлено волі на 10 років, а у 1939 р. він помер в одному з таборів ГУЛАГу. Лише після 1989 р. його було реабілітовано.

Стан наукової розробки. У своїх «Щоденниках» С. Єфремов записував події в країні, власне ставлення до них та фіксував власне життя протягом семи років. Перечитуючи його записи можна відчувати, як з кожним роком людина, яка ідею національного розвитку країни втілювала через власну громадську участь, поступово стає зайвою та критичною до диктатури монопартійності. «Гидотне фарисейство: з одного боку понавішувано скрізь портретів Шевченка, а з другого – нищать його твори способом далеко дурнішим, ніж царська цензура це робила», – пише він у 1924 році [4, с. 84].

Сьогодні «Щоденники, 1923 – 1929» знаходяться у центрі досліджень філологів, публіцистів, філософів, політологів. Наприклад, М.Наєнко досліджував народницьке письменство (романтичне та реалістичне) у стилі С.Єфремова та протиставлення його до модернізму в українській літературі. Л.Масенко цікавить лінгвістичний рівень автора, оскільки С.Єфремов займався проблемами орфографії, правопису та лексики української мови. «Мова “Щоденників” має стати і, безперечно, стане в майбутньому одним із важливих джерел для вивчення літературної мови відтворюваної доби. Відомо, скільки праці вклав Єфремов у справу формування української публіцистичної мови. Він був засновником і найактивнішим автором перших українських газет Наддніпрянщини – “Громадської думки”, “Ради”, “Нової Ради”» [6, с.20].

Наголошуючи на історичному періоді, в якому писалися «Щоденники», М.Виговський зазначає «суперечливий суспільно-політичний та соціально-психологічний механізм індивідуального перевтілення відомих вчених, письменників, лідерів українських опозиційних партій, їх ідейної адаптації до умов радянської влади», про що можна прочитати у «Щоденниках» [1, с.81]. Тому попереджає, що попри широкий фактаж історичних подій та політичних процесів, в першу чергу це суб'єктивне і місцями упереджене тлумачення подій. Дійсно, під час глибокого аналізу записів можна відчувати критичне ставлення С.Єфремова до таких історичних постатей, як М.Грушевський, П.Дорошенко, М.Скрипник, М.Хвильовий, наукового колективу Академії наук. Його не задовольняє система освіти, яка була організована по всій вертикалі навчання, штучна українізація, низький професіоналізм номенклатури.

Т.Нагорна аналізує «Щоденники» як джерело суспільно-культурного та наукового життя в Україні у 1920-х рр. «С. Єфремов усвідомлював, що його записи стануть для нащадків цінним свідомством очевидця становлення радянської тоталітарної системи. З цієї причини він їх і не знищив, хоча усвідомлював, яку загрозу вони становитимуть для його подальшої долі у разі арешту. Так і сталося, племінник Єфремова після його арешту виказав місце, де вони зберігалися. “Щоденники” С.О.Єфремова потрапили до рук органів ДПУ» [7, с.229-230].

Г.Калантаєвська та І.Сипченко у центрі дослідження виділяють публіцистичну діяльність вченого та специфіку більшовицьких періодичних видань. «У записах С. Єфремова повною мірою відображені названі якості радянських газет і видавництв. Органічним складником такої періодики були виконавці партійних завдань – редактори, видавці, цензори, коректори, рядові газетарі – інтерв'юери, фотокореспонденти, репортери тощо. У “Щоденниках” вони – “казенні пера”, “борзописці”, “монополісти друкованого слова”, а по-народному – “рябки”» [5, с.100].

Денисенко Г. та Денисенко О. акцентують увагу на історичній постаті самого Сергія Олександровича, який доклав багато зусиль до створення Національної бібліотеки України. Неприйняття більшовицької влади змусило його перебувати під постійним контролем партійних органів влади, пережити обшуки та бути кандидатом на вислання за кордон. Після усунення від роботи в Академії наук, у 1929 р. його було заарештовано за участь в організації «Союз визволення України».

Луїза Оляндер проводить філософський аналіз проблеми взаємодії «Я» та середовища у «Щоденниках» С.Єфремова з точки зору самопізнання та вольового протиставлення зовнішнім обставинам. Як вважає дослідниця,

в умовах глобального тиску автор «Щоденників» був надзвичайно вимогливим до своєї освіти та власного світогляду. «Визначивши свою життєву мету, пильно придивляючись до самого себе, проявляючи аналітичність і конструктивну самокритичність, С. Єфремов спонукає до цього й інших іти шляхом знань» [9, с. 77-78].

М. Чернопиский досліджує політичний фольклор у текстах С.Єфремова та пояснює, що антисемітизм в анекдотах (якого доволі багато), виявився тому, що більшість євреїв опинилися на боці радянської влади, яку автор «Щоденників» не сприймав. Н. Головецька провела класифікацію 146 анекдотів за ідейно-тематичним змістом та проаналізувала їх, виявивши специфіку поезії та її актуальність у сьогоденні. Дослідниця виділяє чотири групи анекдотів: про історичні події 20-х рр, про історичних осіб (які були суб'єктами політичної діяльності), про цінності та життєві інтереси різних верств радянського суспільства, про українізацію 20-х років [2, с.23].

Для політологічних студій ці «Щоденники» цікаві не тільки фактами та особистими враженнями в умовах тоталітарного політичного режиму. Його записи можуть бути фактологічним документом феномену протестного дискурсу, що існував в часи радянської влади. Для нашого дослідження нотатки у «Щоденниках» дозволяють відкрити маловідомі фольклорні тексти, які можна сприймати як протестний дискурс проти радянської влади у Києві. Тому *метою* статті є дослідження протестного дискурсу через фольклор, який часто автор виділяв власною рубрикою у «Щоденниках» під назвою «З новітнього фольклору». *Предметом* дослідження є політичний анекдот, який ми розуміємо як техніку розповіді – наратив. В центрі наративу знаходиться сюжет, а мета самої розповіді – репрезентація абсурдності радянської влади.

Методи дослідження: контент-аналіз та структурно-функціональний метод дозволи виділити основні метафори протиставлення автора «Щоденників» до політичних явищ та політичних акторів через фольклорний фактаж та карикатурне зображення радянської дійсності. Завдання: віднайти наративні форми розповіді політичних анекдотів; визначити основні теми, навколо яких вибудовувалися сюжетні форми; виділити протиставлення антигероїв до героїв.

Наративні форми. Безумовно, власне ставлення до політичного режиму та радянської влади вплинуло на тематичну добірку самих анекдотів автора. Рефлексія на каламбури, метафори, приказки, в яких осміювалася діюча радянська влада у місті Києві, представлена у «Щоденниках» сотнею політичних анекдотів. Їх можна розділити на дві групи за авторством:

анекдоти, що розповідали самі більшовики (С. Єфремов іноді так і пише «з комуністичних анекдотів»).

Наприклад:

«З комуністичних анекдотів. “На з’їзді, коли Ленін робив доповідь про переможний хід революції, якийсь українець завважив: нічого з того не буде: жидів не вистарчить. “Не турбуйтесь, товаришу, на дурнів їх вистарчить”» [4, с. 69].

анекдоти, що розповідали знайомі або випадкові незнайомі люди на вулицях міста («з українізаційних анекдотів»).

«З новітнього фольклору. Молочниця селянка, що носила молоко до Києва, розказувала: “Перше був один цар, а тепер два настало: Ленін – наш ніби-то – та жидівський – Троцькін, чи якось там. Та їхній про них безпокоїться – от їм добре і живеться, а наш за нас не дбає – то нам і горе”» [4, с. 62].

За стилістикою наративну техніку розповіді анекдотів можна розподілити за наступними формами:

запитання – відповідь. Наприклад:

«“Хто ваш батько?” – “Священик”. – “Ага, значить, піп”. – “Ні, так «священик”. – “Хіба не все одно? Яка ж різниця між попом і священиком?” – “А така, як між жидом і євреєм”» [4, с. 156].

розшифровки аббревіатур.

«Комуністичний анекдот. Питання: “Что такое ВКП(б)”. Відповідь: “Воры, Конокрады, Проститутки”. – “Но Проститутки – не русское слово”. – “Там в скобках стоит и по-русски – б...”» [4, с. 429].

діалог (як зазначає Н. Головецька, за жанровими ознаками це фацеції діалог у рамках непрямого мовлення, яким передано одноепізодний розвиток дії, що висвітлює певну політичну подію чи явище [2, с.25].

Наприклад:

«Стрівся на тім світі Микола II з Леніним. “А, що, Ілліч, горілку продає? – “Продаємо”. – “А скільки градусів? – “38”. – “І варто ж було за 2 градуси таку веремію здимати!”» [4, с. 49].

поєднання української та російської мов (як правило, російськомовні є або представниками влади, або її прихильниками).

«Входить нібито пасажир до вагону – на всіх лавках лежать, хоч вагон і не спальний. До одного – дайте місце, сісти треба. “Я, – відповідає, – ответственный работник, ездил на агитацию, устал, нуждаюсь в отдыхе”. До другого – те ж саме: “ответственный”... До третього – і той “ответственный”. Нарешті бачить – лежить простий єврейчик з пейсами. “Посуньтесь, щоб можна мені сісти” – “Ну, и я тоже ответственный!...” – “Як то?” – “А так: я ответственный еврей – я за них – показуючи на комуністів – бужу отвечать, корда они п’ятами нагибают. Так мне тоже надо выпататься хоть теперь спокойно”» [4, с. 64].

Основні теми сюжетів анекдотів. Серед сотні політичних анекдотів тематична складова стосується у більшості трьох загальних блоків:

анекдоти про політичних акторів (сьогодні це більше історичні постаті).

«Ленін прислав з того світу Рикову телеграму: будь ласка, товаришу, подбайте, щоб Ленінград знов на Петроград чи Петербург повернули. А то я стівся тут з Петром, він з своєю “дубинкою” – то, розумієш, що коштує мені ваша вигадка... Так змилюйтесь же, будь ласка!» [4, с. 92].

анекдоти про політичні події та явища, що відбувалися як всередині країни, так і за кордоном. Наприклад, С. Єфремов пише, що у 1924 р. червонець за три місяця піднявся у 15 разів. «В вересні коштував три мільярди на світську валюту, тепер вже до 50 мільярдів добігає» [4, с. 56].

«З цього приводу анекдот: На “звіздинах” один робітник назвав сина Іль'чем (в честь Леніна), другий дочку – Розою (Люксембург). Підходить єврейчик. “Як хочеш назвати сина?” – “Червінчик”. – “Чому Червінчик?” – “А нехай здоров росте так, як червінець”» [4, с. 56].

Зовнішня політика у більшості висвітлюється через особистісні стосунки представників Радянського Союзу з європейськими країнами.

«Заспорилися Мусоліні, Еріо, Макдональд і Чичерін, хто з них демократичніший. Вирішено зробити спробу. От Мусоліні й запер трьох конкурентів на демократизм вкупі з свинєю в одне помешкання; хто довше висидить, той найдемократичніший. Минуло трохи часу – вискакує Макдональд, затуляючи носа: “не можу більше”. За ним незабаром Еріо. Минув ще якийсь час – вискакує свиня: “і я не можу з ним видержати”. Чичерін виявив найбільше “демократизму”, що й свиня не видержала» [4, с. 140].

анекдоти про Україну, українізацію та українську мову.

«Комуністичний анекдот. Дійові особи – Петровський і Риков. Риков: «Ты хочешь, чтобы я тебе на украинизацию деньги давал. Да ведь и языка-то такого не существует». – Петровський: «Не, существует». – Риков: «какое там существует! Ну, например, как будет по-украински – голова?» – П.: «Голова». – Р.: «Губы?» – П.: «Губи». – Р.: «Рука?». – П.: «Рука». – Р.: «Нога?». – П.: «нога». – Р.: «Жопа?». – П. (тріумфуючи): «срака!!!». – Р.: «И ты хочешь, чтобы я на эту самую сраку тебе полтора миллиона отпустил?!» [4, с. 386].

Іноді сам автор робить дописи до своїх анекдотів, які позначає певними характеристиками: «не анекдот, але на анекдот скидається», «не анекдот, але од усякого анекдота краще», «свіжий анекдот з “советських”», «з анекдотів про “чистку”», «анекдот про жида», «старі анекдоти» тощо.

Протиставлення «герой-антигерой». Як історія, сюжет якої ґрунтується на внутрішньому протиставленню між героями, анекдоти С.Єфремова насичені історичними постатями та подіями, які розкривають протестне ставлення автора Через тексти можна відчуті відчай автора, який знаходився в умовах боротьби цензури та свободи слова, новим та старим режимами, протиставленням євреїв до українців, атеїзму до віри, більшовиків до інтелігенції, української мови до російської. Т.Нагорна пише, що «неодноразово порівнює С.Єфремов режим, що його встановили комуністи, із самодержавною Росією, і вбачає прямий спадкоємний зв'язок нової деспотії зі старою, з єдиною, правда, відмінністю – за масштабами пригнічення людини нова держава перевершила стару» [7, с.230].

З одного боку, радянська влада представлена через постаті Леніна, Троцького, Рикова, Маркса, Чичерина, Зінов'єва. Кожен з них репрезентується через власні недоліки, що вбудовані в короткий анекдотичний текст. Формується уявлення про радянську владу, яка недолуга, непрофесійна, мстива та цинічна.

«З Заповіту Троцького: мозок мій по смерті покласти в спирт, а тоді, дослідивши, спирт передати Рикову, а мозок – Сталіну [4, с. 737].

«Гра в карти. Хто в що любить грати: Риков – у п'яниці, Калінін – у дурня, Сталін – у короля» [4, с. 765].

Більше анекдотів присвячені Л.Троцькому, біографія якого представлена у багатьох сюжетах. В них є і натяк на вступну статтю Л.Троцького під назвою «Уроки жовтня» до власного третього тому, і про його життя у засланні у м. Вірний (стара назва м. Алма-Ата). У 1924 р. С.Єфремов записав анекдот, який з часом став дуже відомим за сюжетом і сьогодні використовується у фольклорних текстах, але вже з іншими прізвищами:

«Сьогодні чув один анекдот, що ходив два роки тому. “Їде Троцький у купе для не куріїв. Навпроти сидить хтось і курить. Ще раз прохає – той не заважає. Тоді Троцький дає йому свою візитову картку. Той глянув, сховав у кишеню і курить. Троцький кличе кондуктора: “Забороніть цьому громадянину курити”. Курій мовчки виймає з кишені карту (Троцького) й дає кондукторові. Кондуктор глянув і конфіденційно до Троцького: “Раджу вам з цим не заходити – це Троцький, така, скажу вам, сволок, що нічого з ним не поробиш”» [4, с. 166].

З іншого боку, радянська влада представлена в образах євреїв (у більшості – жидів), комсомольців, піонерів, комуністів. Їм протиставляються українці, селяни, містяни, які не є героями сюжетів, а у більшості жертви радянського режиму.

«Виключний з партії жаліється: мене виключено тільки за те, що я схожий з вождями: походженням я – як Ленін (дворянин), відношенням до партії – Троцький (опозиціонер), з жіноцтвом поведуюся, як Луначарський (гомосексуально), а в приватному житті – як Риков (любить з скляним богом здоровкатись). От і догоди їм: одним честь, а других – виганяють [4, с. 582].

Висновки. Протестний дискурс у жанрі анекдотів на прикладі «Щоденників» Сергія Єфремова має релевантну форму. Вважаючи те, що серед теорій комізму є теорії зверхності, невідповідності, звільнення та ігрова теорія, теорія звільнення дозволяє розуміти короткі оповідальні сюжети з вигаданими історіями як форми протесту. Спираючись на роботу З.Фрейда «Дотеп та його стосунок до несвідомого», теорія звільнення має подвійну структуру і «анекдоти Єфремова» на це вказують. З одного боку, завдяки гумору знімається внутрішня напруга до зовнішніх політичних обставин, які учасники такої форми комунікації не в силах змінити. З іншого боку, сміх є реакцією на те, що заборонено. Відбувається вихід за межі контролю того, що заборонено владою. Сміються над тими, над ким заборонено сміятися. Використання стереотипів у жартах, створюваних та виконуваних тими, кого пригнічують чи хто незадоволений владою, здатне до швидкого розуміння і розповсюдження анекдотів серед учасників такої комунікації. Сміються ті, хто почувають себе пригніченими. Тому така сміхова культура не розважає, а більше є маркером внутрішнього драматизму.

«Один з членів ВУЦВК'а, селянин, приїхавши до Харкова на сесію, вирішив і свої господарські потреби задовольнити. “Чи не знаєте, де тут купити можна вожжей?” – питає. – “А як же, можна. Ходіть!”». Ведуть його до паперової крамниці, показують на стіну, де висять портрети: “Ви хотіли вождем – ось вони. Вибирайте, котрого хочете”. – “Та мені, чухає потилицю дядько, не тих, що вішають, а тих, що правлять” (віжки)» [4, с. 704].

Ще одне спостереження, що було зроблено під час аналізу політичних анекдотів стосується формування нового неофіційного дискурсу через анекдот. У 1925 р. С.Єфремов описує випадок, коли А. В. Луначарський, у ті часи нарком освіти, відвідував Першу зразкову трудову семирічну школу імені Т. Шевченка у Києві, яку очолював Володимир Федорович Дурдуківський. «Ходить по місту анекдот, – пише від 28 листопада 1925 р. С.Єфремов, – про одвідини Луначарським 1-ої трудової школи. Луначарський у своїй промові до школярів згадав, що він вчився тоді, коли українська мова була заборонена й буяла примусова русифікація, а тому то він і не вміє говорити по-українському» [4, с. 303]. На що голова школи Володимир Дурдуківський зауважив, що вчився теж в таких обставинах, але навчився говорити по українськи і почуває себе українцем. «Хтось дотепно вигадав другу половину, – пише далі Єфремов, – й пустив між людей, і Володимира тепер часто запитують, чи то правда, що він так збив Комісара народної освіти» [4, с. 303]. З цього допису можна побачити, що анекдот є не тільки наслідком протестного ставлення, але він здатен створювати вже нові неофіційні політичні дискурси.

Політичний анекдот, як дискурс спротиву до радянської влади тих часів, міг виконувати функції ідентифікації за політичними поглядами та ставленнями до режиму. І впливати на формування протестних груп. Тому за статтю 54 Карного кодексу УРСР 1927 р. «За пропаганду або агітацію, яка полягає в заклику до повалення, підризу або послаблення радянської влади...» було покарання у вигляді позбавлення волі від шести місяців до 10 років виправних робіт, а у військовий час – розстріл. Покаранню підлягали не тільки ті, хто розповідав анекдоти, а й ті, хто на них реагував сміхом.

Бібліографічний список:

1. Виговський М. Ю. «Щоденники» академіка Сергія Єфремова: джерело вивчення номенклатури культурно-освітніх установ України 1920-х років. *Пам'ять століть : Історичний науковий та літературний журнал*. 2003. № 6. С. 81–91.
2. Головецька Н. Український політичний анекдот на сторінках “Щоденників. 1923–1929” Сергія Єфремова. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 5. С. 23–27.
3. Денисенко Г., Денисенко О. Краєзнавчі нотатки Сергія Єфремова. *Краєзнавство*. 2000. № 1-2. С. 59–65.
4. Єфремов С.О. Щоденники, 1923 – 1929. К. : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с.
5. Калантаєвська Г., Сипченко І. А пресі... пресі теж смоленським шляхом іти доведеться (радянська періодика і видавнича справа у Щоденниках Сергія Єфремова) . *Образ*. 2017. №. 3. С. 94–105.
6. Масенко Л. Цінне джерело: нотатки мовознавця про «Щоденники» Сергія Єфремова. *Урок Української*. 2000. №1. С.20–23.
7. Нагорна Т. Щоденники С. Єфремова як джерело для вивчення особливостей суспільно-культурного та наукового життя в підрадянській Україні 1920-х років. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія Історія, економіка, філософія. 2012. №. 17. С.228–234.
8. Наєнко М. Сергій Єфремов і ранні модерністи. *Слово і Час*. 2012. № 1. С. 117–120.
9. Оляндер Л. Я й середовище в Щоденнику (1.01. 1895 – 4.02. 1896) Сергія Єфремова: проблема самопізнання, формування особистості та вибір життєвої позиції. *Султанівські читання*. 2015. №. 4. С. 71–80.
10. Фрейд З. Дотеп та його стосунок до несвідомого. Пер. Я.М.Коган, М.В.Вульф. М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2006. 480 с.
11. Чернопиский М. Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записах Сергія Єфремова : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 170 с.

References:

1. Vyhovskiy M. Yu. «Shchodennyky» akademika Serhiia Yefremova: dzherelo vyvchennia nomenklatury kulturno-osvitnikh ustanov Ukrainy 1920-kh rokiv. *Pamiat stolit : Istorychni naukovyi ta literaturni zhurnal*. 2003. №6. S. 81–91.

2. Holovetska N. Ukrainskyi politychnyi anekdot na storinkakh "Shchodennykiv. 1923–1929" Serhiia Yefremova. *Narodna tvorchist ta etnohrafii*. 2007. № 5. S. 23–27.
3. Denysenko H., Denysenko O. Kraieznachchi notatky Serhiia Yefremova. *Kraieznachstvo*. 2000. № 1-2. S. 59–65.
4. Iefremov S.O. Shchodennyky, 1923 – 1929. K. : ZAT «Hazeta «RADA», 1997. 848 s.
5. Kalantaievska H., Sypchenko I. A presi... presi tezh smolenskym shliakhom ity dovedetsia (radianska periodyka i vydavnycha sprava u Shchodennykakh Serhiia Yefremova). *Obraz*. 2017. № 3. S. 94–105.
6. Masenko L. Tsinne dzhereho: notatky movoznavtsia pro «Shchodennyky» Serhiia Yefremova. *Urok Ukrainskoi*. 2000. №1. S.20–23.
7. Nahorna T. Shchodennyky S. Yefremova yak dzhereho dla vyvchennia osoblyvostei suspilno-kulturnoho ta naukovooho zhyttia v pidradianskii Ukraini 1920-kh rokiv. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linhvystychnoho universytetu*. Serii Istorii, ekonomika, filosofii. 2012. № 17. S.228–234.
8. Naienko M. Serhii Yefremov i ranni modernisty. *Slovo i Chas*. 2012. № 1. S. 117–120.
9. Oliander L. Ya u seredovyshe v Shchodennyku (1.01. 1895 – 4.02. 1896) Serhiia Yefremova: problema samopiznannia, formuvannia osobystosti ta vybir zhyttievoi pozytsii. *Sultanivski chytannia*. 2015. № 4. S. 71–80.
10. Froid Z. Dotep ta yoho stosunok do nesvidomoho. Per. Ya.M.Kohan, M.V.Vulf. M. : AST, Mn. : Kharvest, 2006. 480 s.
11. Chornopyskyi M. Folklorna politychna satyra 20-kh rokiv KhKh stolittia u zapysakh Serhiia Yefremova : monohrafii. Lviv : Vydavnychiy tsentr LNU im. Ivana Franka, 2001. 170 s.

DOI 10.31558/2617-0248.2020.5.3

УДК 321.64:19.51

ДИНАМІКА ЦИФРОВОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ РФORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9799-9786>**Стеблина Н. О., к. н. соц. комунік., докторантка Донецького національного університету імені Василя Стуса**

Під впливом цифровізації політичні актори отримують можливість звертатися до суспільства напряму, без посередництва ЗМІ. У демократичних країнах офіційні дискурси трансформуються на рівні формату та структури, аби використати цю можливість. Тим не менш зміни офіційних дискурсів авторитарних режимів лишаються невивченими. У цьому дослідженні досліджується трансформація російського політичного дискурсу за чотирма показниками, при цьому розглядається співвідношення офіційного (сайт президента РФ) та неофіційного (інтернет-видання «Лента.ру») дискурсів упродовж 2005-2019 років. Проведений аналіз (із використанням комп'ютерних програм, написаних мовою Python), дозволяє стверджувати, що за показниками емоційності, негативізму, інтертекстуальності (прямої та непрямої) російський офіційний дискурс є мало активним. У ньому не відбувається зближення означених показників для офіційного та неофіційного дискурсів, як це стається у більш демократичних дискурсах. Таким чином, переорієнтація офіційного дискурсу на пряму комунікацію із суспільством та використання його для політичної боротьби для російського дискурсу не характерна. Слабка інтенсивність політичної взаємодії, що пояснюється особливостями російського політичного режиму, призводить до того, що показники емоційності та негативізму є низькими для офіційного (0,03; 0,03) та неофіційного (0,2; 0,19) дискурсів. Також в російському офіційному дискурсі практично відсутня пряма інтертекстуальність – упродовж усього періоду спостережень (0,003), непряма інтертекстуальність стає мало вираженою із 2010 року (0,9). Показники для неофіційного дискурсу – вищі (0,04 – непряма; 0,15 – пряма), тим не менш порівняно із більш демократичними дискурсами вони є недостатніми для того, щоб у політичній сфері відбувався повноцінний обмін ідей. Відтак, російські політичні актори практично не створюють привабливих для аудиторії меседжів, які б могли поширюватися як в офіційному, так і неофіційному дискурсах. Таким чином, для російського політичного дискурсу на даному етапі не є характерною трансформація форматів та структури повідомлень, яка б уможлилювала характерну для цифрової доби пряму взаємодію між політичними акторами (представниками влади) та аудиторією.

Ключові слова: політичний дискурс, авторитарний режим, Росія, політичні емоції, негативізм, інтертекстуальність.

Steblyna N. O. Dynamics of Russian digital political discourse

In the digital world, political actors have been getting plenty of possibilities for a direct communication with society, without mass media participation. In democratic countries formats and structures of official discourses has been transforming in order to use the possibility. However, changes in authoritarian

discourses are not studied properly. In the paper Russian political discourse transformation is considered (four indicators are taken into account). The interrelations of official (president's site) and non-official (internet-site «Lenta.ru») is observed between 2005-2019. The analysis is conducted with computer programs, written in Python. The calculation of the indicators (emotionality, negativism, intertextuality (direct and indirect) shows, that the discourse has low activity. There is no rapprochement between the official and non-official components. Thus, the reorientation of the official discourse towards direct communication and the discourse usage for the political struggle is indistinctive. Low level of political interrelations, which may be explained with some peculiarities of Russian political regime, leads to low indicators of emotionality and negativity for the official (0,03; 0,03) and non-official (0,2; 0,19) discourses. Additionally the direct intertextuality isn't typical for Russian official discourse – it's true for the whole period of observation (0,003), direct intertextuality has been less salient since 2010 (0,9). The indicators for the non-official discourse are larger (0,04 – indirect; 0,15 – direct), although, in comparison with other democratic states, these number are enough for reach forums of ideas functioning in the political sphere. Thus, as a rule, Russian political actors don't create messages, attractive for audiences, in order to disseminate the texts in both official and non-official discourses. To sum up, texts' formats and structure transformation is indistinctive for Russian political discourse, and in the digital reality this makes the direct interrelations between political actors (officials) and society a problematic one.

Keywords: political discourse, authoritative regime, Russia, political emotions, negativity, intertextuality.

Сучасні технології дають змогу політичним акторам звертатися до суспільства через низку каналів: як опосередковано (через ЗМІ), так і напряду (через соціальні мережі, месенджери, офіційні сайти та ін.) [5]. При цьому прямі канали комунікації, на думку дослідників, мають низку переваг, порівняно зі ЗМІ, дозволяючи уникати впливу журналістів на політичні тексти, позбавляючи їх ролі «гейткіперів» [19], а мас-медіа, поступившись функцією генератора політичних новин, вимушені просто передруковувати заяви політичних акторів [3], [4], [9, [13]].

За таких умов, коли ЗМІ у політичній взаємодії відходять на другий план, саме прямі канали комунікації можуть стати провідними. Це має передовсім позначитися на форматі та структурі самих політичних повідомлень, які постачаються офіційними джерелами. Адже якщо раніше ЗМІ «обробляли» ці повідомлення, роблячи тексти придатними для сприймання широкою аудиторією, то сьогодні політичні тексти у соцмережах, на політичних сайтах та ін. мають виглядати аутентично. Відтак, аналізуючи формат та структуру політичних текстів, можемо визначати, наскільки в умовах цифровізації трансформувалася дискурсна чи іншої країни і якою є його динаміка.

Тим не менш, політичний дискурс усе ж напряду залежить від політичного режиму. Відтак, якщо говорити про авторитарні країни, то тут взаємодія між суспільством та владою має свої особливості. А отже, і характер трансформації дискурсу може мати своєрідний характер.

Саме тому **метою** цього дослідження буде прослідкувати трансформацію російських офіційного та неофіційного дискурсів в умовах цифровізації за показниками емоційності, негативізму та інтертекстуальності (прямої та непрямої). Емоційність та негативізм характеризують типове мас-медійне повідомлення (або ж виступають «чинниками новинності» чи «ознаками новин»). Інтертекстуальність дає змогу судити про готовність обробляти політичні меседжі самостійно (подавати їх не у повному обсязі – стенограми, виступи, промови, а у притаманній ЗМІ манері – перевернутій піраміді із відбором найголовнішого).

Російський дискурс та політична взаємодія

Політичний дискурс утворюють політичні актори, але особливості взаємодії між ними зумовлює політичний режим. Приміром, режим, що передбачає конкуренцію еліт у боротьбі за владу, змінність еліт, має бути більш емоційним та містити більше негативу – саме через необхідність вести політичну боротьбу відкрито, бути поміченим у дискурсі. І, звісно, найбільше це проявляється у цифрові часи, коли відбувається «маркетизація» політичної комунікації [20]. Хоча, звісно, й авторитарний режим може «транслювати» через дискурс певні емоції, приміром, страх – для «явного залякування та публічної дискредитації критиків режиму, вибіркового переслідування та відкритого цькування опозиціонерів та їхніх симпатиків» [7, с. 7].

Тим не менш, передбачаємо, що як емоційність, так і негативізм проявлятимуться в російському дискурсі дещо завуальовано – через своєрідний його «дуальний» характер, успадкований іще з радянських часів, «советізацію» дискурсу [11], придушення громадянських прав і свобод, особливо із початком президентства Путіна [15]. Фактично, йдеться про намагання ухвалювати рішення «за лаштунками», надаючи для масової аудиторії альтернативну «картинку», що не має нічого спільного із «реальною політикою, що практикується елітами за кремлівськими чи іншими подібними стінами» [2]. При цьому дотримання базових демократичних цінностей – симулюється [10, с. 76].

Цей «дуальний» характер російського політичного дискурсу відбивається і у численних спробах науковців дати визначення сучасному режиму в РФ. Наприклад, «керований плюралізм» [1] або «керована демократія» [17]; «ліберальний авторитаризм» [17] або ж «неліберальна демократія» [21]. У більшості цих випадків – взаємовиключні поняття. Фактично, це підтверджує «дуальний» характер російського дискурсу,

де в одній, як правило, публічній площині дослідники знаходять ознаки демократичності (приміром, визначення російського режиму від офіційних осіб Кремля, як «суверенної демократії» або ж демократії за російськими правилами [6, с. 16], але в іншій – ознаки авторитарності.

Окрім «дуальності», притаманній російському режимові, маємо звернути увагу й на іншу його характеристику, що має відобразитися на політичному дискурсі. Це наявність єдиного центру ухвалення рішень та, відповідна структурованість провладної комунікації. Із цього приводу маємо цілий корпус досліджень. Приміром, А. Еванс говорить про те, що за часів Путіна поліцентризм, притаманний політиці Єльцина, був замінений на моноцентризм, за якого усі впливові інституції мали підтримувати єдиний центр влади, який очолював Путін. Те саме стосувалося і громадянського суспільства, яке в російських реаліях мало працювати із державою і допомагати останній надавати суспільству певні послуги [6, с. 20]. К. Шульман наголошує на надмірній бюрократизації політичного класу, що ухвалює рішення [18, с. 8]. Ще з часів Єльцина, президент обіймав позицію над партіями, а не позиціонував себе як лідер певної партії чи коаліції, а взаємини між президентом та політичними інститутами дали змогу говорити про російський політичний режим, як «суперпрезиденталізм» [12, с. 394-395]. На думку М. Молчанова, усі російські політичні актори об'єднуються довкола мрії про сильну державу, а свободи сприймаються тільки в упорядкованому інституційному контексті [14, с. 135]. Ідеї «російської державності», за якої держава домінує над суспільством [16] та «соборності», де колективне превалює над індивідуальним [2] також даються взнаки. Подібний розподіл сил, а також пост-комуністичний цинізм та постійна дискредитація політичних режимів інших країн, призводить до слабкості політичних інститутів, зокрема політичних партій [8, с. 167].

Виходячи із усього, зазначеного вище, припустимо, що «дуальний» характер російського режиму та його чітка структурованість довкола єдиного центру («моноцентризм») віддзеркалюється у дискурсі, що можна буде простежити через низку показників та їхню трансформацію.

Матеріал та метод

Під офіційним дискурсом у цьому дослідженні розуміємо новини сайту президента (адже вони дають більш всеохопну картину діяльності першої особи держави, ніж промови, інтерв'ю та інші формати). Під неофіційним – матеріали провідного недержавного інтернет-видання, для цієї роботи ми взяли сайт «Лента.ру», що з 1999 до 2013 був відносно незалежним, а пізніше – перейшов під контроль одного із російських олігархів, пов'язаних із Кремлем.

Таким чином, порівнюючи офіційний та неофіційний дискурси, зможемо сказати, чи відбувається наближення показників першого – до показників другого. А отже, чи відбувається трансформація офіційного дискурсу, яка уможлиблює взаємодію із суспільством напрому.

Для вимірювання чотирьох індикаторів (емоційності, негативізму, інтертекстуальності – прямої та непрямої) використовувалися програми, написані мовою Python. Із використанням словників (дієслів стану – для вимірювання емоційності, заперечних дієслів та дієслів із заперечними частками – для вимірювання негативізму, дієслів, що виражають комунікативний намір – для вимірювання непрямої інтертекстуальності) та регулярних виразів (для пошуку прямих цитат) були проаналізовані новини на обидвох сайтах із 2005 до 2019 років.

Емоційність російського політичного дискурсу

Порівняно із більш демократичним українським, російський дискурс можна назвати менш емоційним. При цьому цікаво, що емоційність російського офіційного дискурсу з 2012 року – спадає (див. рис. 1).

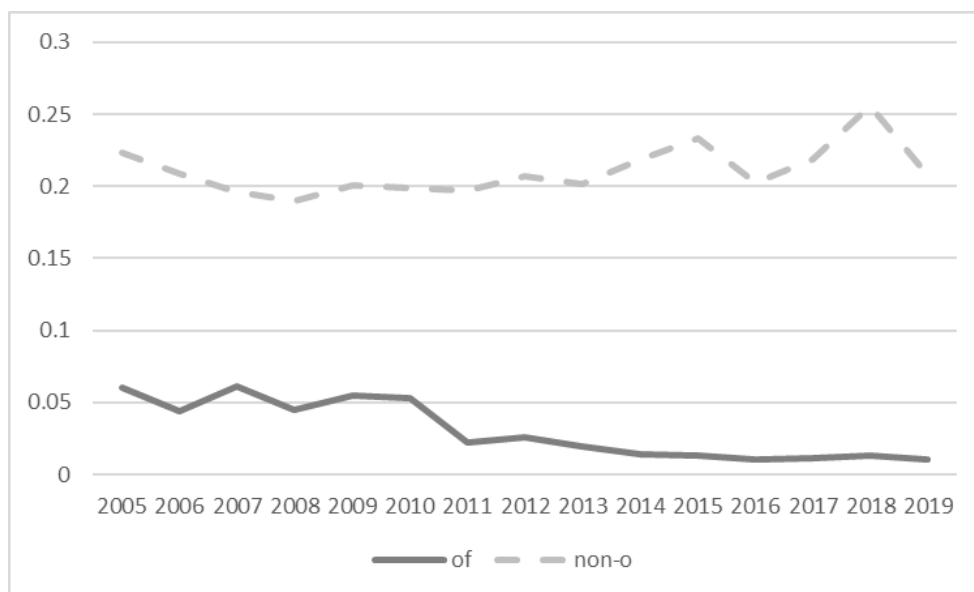
Як бачимо, зближення обидвох дискурсів – не відбувається, при цьому емоційність офіційного дискурсу – надзвичайно низька – на рівні 0,01 (порівняно із українським офіційним дискурсом, де показник в останні роки сягає 0,1). Цікаво, що період більшої емоційності (2005-2010 рр.) можемо пояснити переважанням на той час ритуальної комунікації (якраз у цей час провідним типом контенту були привітання чи висловлення співчуття російськими президентами).

Ще один аспект, який звертає на себе увагу в неофіційному дискурсі – це збільшення емоційності після 2013 року, якраз у той час, як у видання «Лента.ру» змінився власник. Звісно, війна на Донбасі могла вплинути на показник, проте той факт, що після 2015 року спадання емоційності не відбулося, говорить про деяку штучність картини. До того ж, цікавим є те, що на офіційному рівні емоційність знижується, а у цей же час на неофіційному – зростає.

Негативізм російського політичного дискурсу

Схожу ситуацію спостерігаємо із негативізмом (див. рис. 2).

Так само маємо дуже низький відсоток негативізму в офіційному дискурсі (0,02 в останні роки) – і його поступове спадання. І також немає наближення показників офіційного та неофіційного дискурсів, різниця між ними – 0,16 (в українському офіційному дискурсі – протилежна картина із показником негативізму у 0,25 у 2018 році та різницею між офіційним та неофіційним дискурсом – 0,05). Також важливо зауважити, що анексія Криму та війна на Донбасі, подальша ізоляція Росії на світовій арені не призводять до підвищення показника негативізму, що підтверджує спостереження про імітацію комунікації на офіційному рівні.

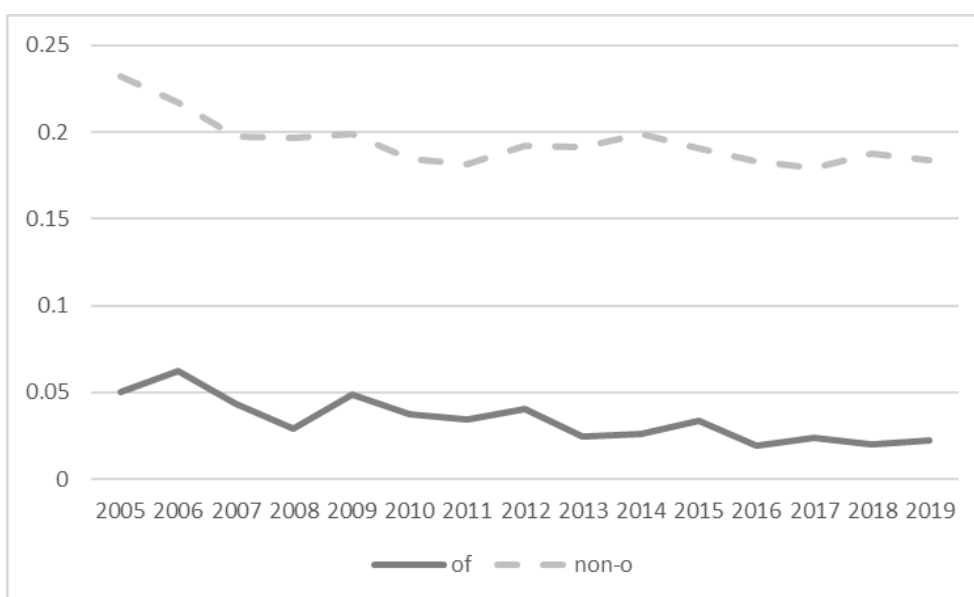
Рис. 1. Емоційність російських офіційного та неофіційного дискурсів

Інтертекстуальність у російських офіційному та неофіційному дискурсах

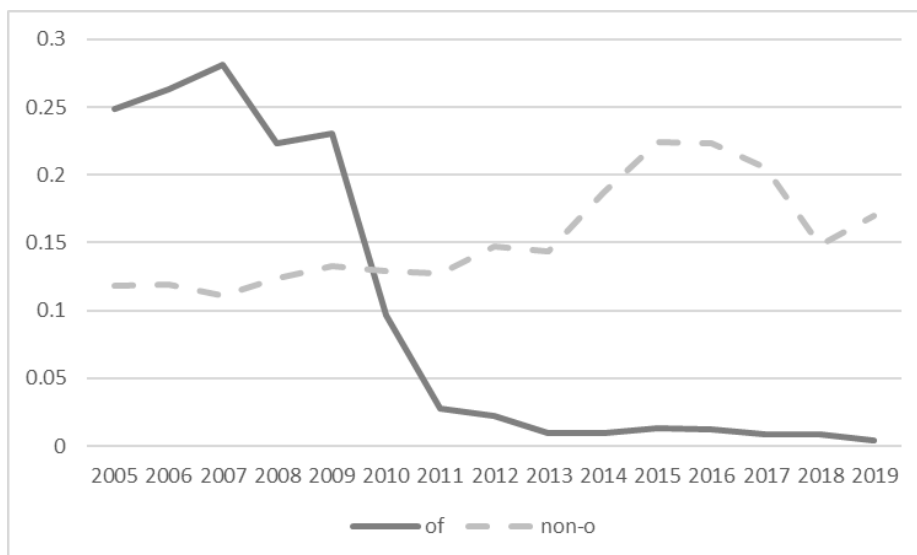
Інтертекстуальність також слабо виражена в російському дискурсі, як і попередні показники. І якщо емоційність та негативізм свідчать про відсутність реальної боротьби за владу, то цей показник говорить про пов'язаний із цим брак обміну ідей, які б оформлювалися у привабливі для поширення цитати: прямі чи непрямі.

Спочатку поглянемо на ситуацію із непрямыми цитатами – текстами, де новиною виступала б заява (рис. 3).

Тут бачимо цікаву картину, за якої кількість заголовків із непрямыми цитатами в офіційному дискурсі у 2005-2009 роках значно переважає показник в неофіційному дискурсі. Але з 2010 року відбувається значне падіння показника до 0,003 у 2019 (в українському офіційному дискурсі теж є падіння, але не настільки значне – із 0,1-0,13 до 0,05). Таким чином, до 2010 року маємо ситуацію, за якої кількість заяв політичних акторів в офіційному дискурсі значно переважає кількість заяв – у неофіційному. Це – ще одна ознака імітації політичної комунікації, за якої цитати штучно вводяться в дискурс через офіційні тексти. А при цьому в неофіційному дискурсі вони залишаються непопулярними.

Рис. 2. Негативізм у російських офіційному та неофіційному дискурсах

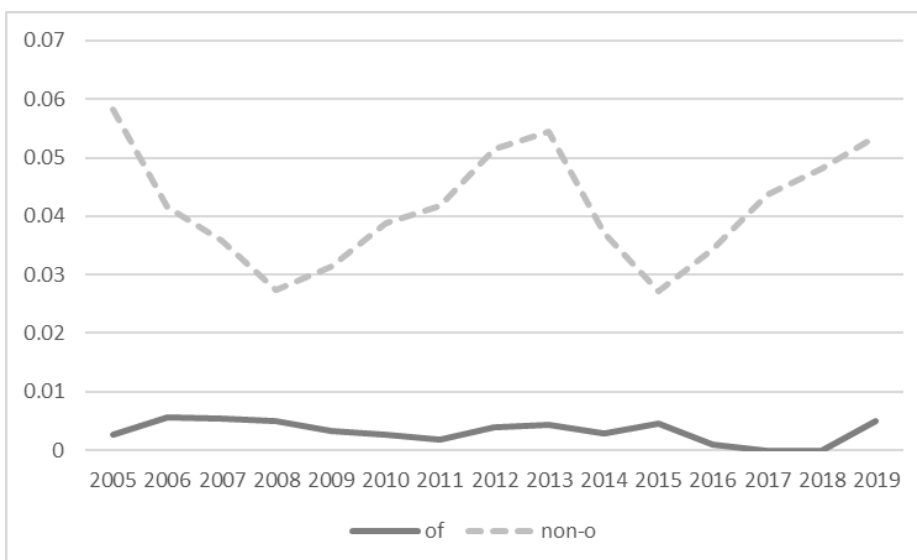
Рис. 3. Інтертекстуальність (непряма) у російських офіційному та неофіційному дискурсах

Цікаво, що надалі від такої тактики відмовляються, і непрямі цитати взагалі стають непопулярними в офіційному дискурсі. Швидше за все, це свідчить про більшу авторитаризацію режиму в останні роки правління Медведева, і під час останнього президентського терміну Путіна. Фактично, це пояснює і зниження попередніх показників. Тобто якщо під час другого президентського терміну Путіна і на початку президентства Медведева імітація політичної комунікації за участю перших осіб держави видавалася важливою – для укріплення вертикалі влади, то на даний момент режим виявляється малоактивним на комунікативному рівні.

Так само непопулярними для російського дискурсу на сьогодні виявляються прямі цитати (див. рис. 4).

Прямі цитати є менш популярними в російському дискурсі, ніж непрямі. При цьому в офіційному дискурсі вони майже не використовуються. Фактично, перевага надається не прямій, а опосередкованій комунікації, де всі заяви політичних акторів проходять попередню обробку – перед публікацією.

В неофіційному ж дискурсі спостерігаємо декілька спроб збільшити кількість прямих цитат, які б виступали інформаційним приводом повідомлення, проте дві з них (у 2005 та 2013), очевидно, не призвели до бажаного результату – більшої популярності або ж клікабельності заголовків. Однак, із 2015 року цей показник в неофіційному дискурсі знову зростає, що може свідчити про намагання поширювати меседжі «гібридної» війни, на кшталт «російська агресія», «справа Скрипалів», де лапки свідчать про невизнання або ж скептичне ставлення до означеного поняття.

Рис. 4. Інтертекстуальність (пряма) у російських офіційному та неофіційному дискурсах

Висновки

Отже, проведений аналіз дозволяє стверджувати, що за чотирма показниками (емоційність, негативізм, інтертекстуальність (пряма та непряма)) російський офіційний дискурс є неактивним. І якщо у більш демократичному (українському) перехідному режимі відбувається зближення означених показників для офіційного та неофіційного дискурсів, що свідчить про поступову переорієнтацію офіційного дискурсу на пряму комунікацію із суспільством та використання його для політичної боротьби, то у випадку російського дискурсу цього не відбувається.

Цікаво, що емоційність та негативізм мало притаманні російському офіційному дискурсу, тож «культура страху» [7] поширюється у суспільстві через інші канали. Незначна інтенсивність політичної взаємодії, що пояснюється особливостями російського політичного режиму, призводить до того, що ці ж показники є низькими і у неофіційному дискурсі (до 2014 року, коли відбулася зміна інформаційної політики – на лояльну до Кремля).

Окрім емоційності та негативізму, в російському офіційному дискурсі практично відсутня пряма інтертекстуальність – упродовж усього періоду спостережень, непряма інтертекстуальність стає мало вираженою із 2010 року. Це говорить про відсутність обміну ідей у політичній сфері. Політичні актори практично не створюють привабливих для аудиторії меседжів, які б могли поширюватися як в офіційному, так і неофіційному дискурсах.

Таким чином, для російського політичного дискурсу на даному етапі не є характерною трансформація форматів та структури повідомлень, яка б уможлиблювала характерну для цифрової доби пряму взаємодію між політичними акторами (представниками влади) та аудиторією.

Бібліографічний список/References:

1. Balzer H. Managed Pluralism: Vladimir Putin's Emerging Regime. *Post-Soviet Affairs*. 2003. № 19(3), 189-227. DOI:10.2747/1060-586X.19.3.189
2. Biryukov N., Sergeev V. *Russian Politics in Transition Institutional Conflict in a Nascent Democracy*. Abingdon: Routledge, 2018.
3. Blassnig S., Ernst N., Buchel F., Engesser S., Esser F. Populism in Online Election Coverage. *Journalism Studies*. 2019. № 20(8), 1110-1129. DOI:10.1080/1461670X.2018.1487802
4. Broersma M., Graham T. S. Twitter as a news source: How Dutch and British newspapers used tweets in their news coverage, 2007–2011. *Journalism Practice*. 2013. № 7(4), 446-464. DOI: 10.1080/17512786.2013.802481
5. Chadwick A. The Political Information Cycle in a Hybrid News System: The British Prime Minister and the “Bullygate” Affair. *International Journal of Press/Politics*. 2011, № 16 (1), 3-29.
6. Evans A. B. *Power and Ideology: Vladimir Putin and the Russian Political System*. Pittsburgh: The Carl Beck Papers, 2008.
7. Gel'man V. The Politics of Fear. *Russian Politics & Law*. 2015, № 53 (5-6), 6-26. DOI: 10.1080/10611940.2015.1146058
8. Hanson S. Instrumental Democracy: The End of Ideology and the Decline of Russian Political Parties. In *The 1999-2000 Elections in Russia Their Impact and Legacy* / Hesli V., Reisinger W. New York: Cambridge University Press, 2003, 163-185.
9. Heiss R., von Sikorski C., Matthes, J. Populist Twitter Posts in News Stories: Statement Recognition and the Polarizing Effects on Candidate Evaluation and Anti-Immigrant Attitudes. *Journalism Practice*. 2019. № 13, 20-38. DOI: 10.1080/17512786.2018.1564883
10. Il'chenko M. Inertia in Russian Politics. *Russian Politics and Law*. 2012. № 50 (3), 70-81.
11. Kryshchanovskaya O., White, S. (2009). The Sovietization of Russian Politics. *Post-Soviet Affairs*, № 25(4), 283-309. doi:10.2747/1060-586X.24.4.283
12. Linz J., Stepan A. The Problems of "Stateness" and Transitions: The USSR and Russia. In *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-communist Europe* / Linz J., Stepan A. – editors. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1996, 366-400.
13. López-Rabadán P., Mellado C. Twitter as a space for interaction in political journalism. Dynamics, consequences and proposal of interactivity scale for social media. *Communication & Society*. 2019. № 32 (1), 1-18. DOI:10.15581/003.32.1.1-18
14. Molchanov M. *Political culture and national identity in Russian-Ukrainian relations*. College Station: Texas A&M University Press, 2002.
15. Nichol, J. *Russian Political, Economic, and Security Issues and U.S. Interests*. Congressional Research Service, 2014.
16. Sakwa R. *Russian politics and society*. Routledge: London and New York, 2002.
17. Sakwa, R. Democratization. In *Routledge Handbook of Russian Politics and Society* / Gill G., Young J. – editors. Abingdon: Routledge, 2012, 33-44.
18. Schulmann, E. *The Russian political system in transition Scenarios for power transfer*. Oslo: Norwegian Institute of International Affairs, 2018.

19. Stetka V., Surowiec P. Facebook as an Instrument of Election Campaigning and Voters' Engagement: Comparing Czechia and Poland. *European Journal of Communication*. 2019. № 34 (2), 121-141. doi:10.1177/0267323118810884

20. Thompson M. *Enough Said: What's Gone Wrong with the Language of Politics?* New York: St. Martin's Press, 2016.

21. Zamyatin K. Russian Political Regime Change and Strategies of Diversity Management: From a Multinational Federation towards a Nation-State. *JEMIE*. 2016, № 15(1), 19-49.

DOI 10.31558/2617-0248.2020.5.4

УДК 329 (477):811.111'42

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС ЩОДО ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5769-7345>

Примуш М. В., д. політ. н., професор, професор Донецького національного університету імені Василя Стуса

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8376-8979>

Ярош Я. Б., д. політ. н., доцент, декан факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Здійснено комплексний аналіз політичного дискурсу, який стосується особливостей функціонування політичних партій в Україні. Акцентовано увагу на тому, що як і будь-яка дискурсивна взаємодія, політичний дискурс не лише відбиває чинні уявлення про сучасний стан розвитку політичних партій та партійної системи, а й творить та змінює їх, оскільки саме в процесі взаємодії громадяни аналізують, сприймають або відкидають уявлення інших громадян, відповідно трансформуючи ті, яких дотримувалися раніше. З'ясовано, що на відміну від політичних дискусій щодо конкретних політичних проблем з яким стикаються у своїй діяльності політичні партії до політичного дискурсу належать не тільки раціональні висловлювання, а й емоційні.

Обґрунтовано, що політичний дискурс охоплює усе мовлення політичної сфери, тобто всі дискурсивні акти, що відбуваються в політичних інституціях за участю суб'єктів здійснюваної взаємодії, зокрема політичних лідерів та представників політичних партій. Визначено, що найпоширенішими формами політичного дискурсу є публічні промови лідерів політичних сил, парламентські дебати, обговорення партійних та виборчих програм. Важливу складову політичного дискурсу складають мовленнєві акти, які розташовані на межі політики та засобів масової комунікації, як-от прес-конференції, презентації політичних програм, розміщення агітаційних матеріалів у ЗМІ та дискусії партійних спікерів на радіо, телебаченні та у соціальних мережах. Зазначено, що політичні партії мають активніше залучати громадян до дискусії та обговорення у соціальних мережах. Обґрунтовано, що відсутність належної комунікації з громадянами через Інтернет ресурси, знижує можливості донесення потрібної інформації виборцям.

З'ясовано, що політичну конкуренцію партій можемо вивчати через політичний дискурс, котрий спроможний виступати дієвим ресурсом (провладних чи опозиційних партій), конструюючи й змальовуючи певні обриси політичної реальності, і який здатний здійснювати легітимацію тих чи інших суб'єктів політики. У політичному дискурсі конструється певна умовна реальність, яка претендує стати політичною практикою. Іншими словами, через дискусію між політичними партіями щодо дихотомії «демократія–авторитаризм» у політичному процесі можуть створюватися нові правила гри.

Демократичне суспільство не лише декларує, але й реально гарантує права й основні свободи громадян. Політичні партії виступають важливими елементами соціально-політичної конструкції суспільства та є важливими суб'єктами політичного процесу. В демократичних країнах вони перебирають на себе важливі суспільні функції, перетворюючись при цьому на невід'ємний елемент суспільства. Політичний дискурс дозволяє з'ясувати роль політичних партій у політичних процесах та змушує до необхідності формування нових підходів у вивченні їх діяльності.

Ключові слова: політична дискусія, політичний дискурс, політичний процес, політичний режим, політична партія.

Prymush M. V., Yarosh Ya. B. Political discourse on functioning of political parties in Ukraine

A comprehensive analysis of the political discourse is carried out, which concerns the features of the functioning of political parties in Ukraine. Attention is focused on the fact that, like any discursive interaction, political discourse not only reflects existing ideas about the current state of development of political parties and the party system. Political discourse also creates and changes them, since it is in the process of interaction that citizens analyse, perceive or reject the views of other citizens, respectively transforming those that were previously held. It is found out that in contrast to political discussions about specific political problems that political parties face in their activities, political discourse includes not only rational statements, but also emotional ones.

It is proved that political discourse covers all broadcasting of the political sphere. That is, all discursive acts that take place in political institutions with the participation of subjects of political interaction, in particular, political leaders and representatives of political parties. It is determined that the most common forms of political discourse are public speeches by leaders of political forces, parliamentary debates, discussion of party and election programs. An important component of political discourse is speech acts that are on the verge of politics and mass communication, such as press conferences, presentations of political programs, placement of campaign materials in the media and discussions of party speakers on radio, television and social networks. It is noted that political parties should actively involve citizens in discussions in social networks. It is proved that the lack of proper communication with citizens via Internet resources reduces the ability to convey the necessary information to voters.

It was found out that we can study political competition of parties through political discourse, which is able to act as an effective resource (pro-government or opposition parties), constructing and drawing certain outlines of political reality, and which is able to legitimize certain subjects of politics. In political discourse, a certain conditional reality is constructed, which claims to become a political practice. In other words, the discussion between political parties on the "democracy-authoritarianism" dichotomy may create new rules of the game in the political process.

A democratic society not only declares, but also actually guarantees the rights and fundamental freedoms of citizens. Political parties are important elements of the socio-political structure of society and are important subjects of the political process. In democratic countries, they assume important social functions, while becoming an integral part of society. Political discourse makes it possible to find out the role of political parties in political processes and makes it necessary to form new approaches to the study of their activities.

Keywords: political discussion, political discourse, political process, political regime, political party.

Постановка проблеми. Важливу роль у визначенні концептуальних засад функціонування політичних партій відіграє політичний дискурс, за допомогою якого відбувається обмін політичною інформацією та формується уявлення про політичний простір у якому здійснюють свою діяльність політичні партії. В українському суспільстві відбуваються процеси структурування політичних партій та утверджуються демократичні принципи. Для функціонування українських політичних партій на демократичних засадах важливим є процеси комунікації політичних партій між собою та виборцями, зокрема через політичний дискурс.

Розробленість теми в науковій літературі. За кордоном та на пострадянському просторі ряд науковців досліджують сучасний політичний дискурс. У даному контексті варто відзначити роботи А. Гарбадіна, В. Базильова, П. Бурдье, Т. Дейка, Е. Менджершкої, В. Кулика, І. Штерна, Е. Шейгала, Ю. Караулова, Л. Нагорну [3; 5; 7; 10; 11; 16] та інших. В свою чергу дослідження політичного дискурсу в контексті функціонування політичних партій в Україні, ще потребує окремих спеціалізованих розвідок.

Мета статті полягає в тому, щоб здійснити комплексний аналіз політичного дискурсу щодо функціонування політичних партій в Україні.

Основні положення. Вивчення політичного дискурсу – досить новий спосіб дослідження політики і вимагає вдосконалення методики, а також вироблення універсальних і науково обґрунтованих критеріїв суб'єктивної оцінки його контексту і тексту. Досліджувати сучасний політичний дискурс поза контекстом демократизації політичних процесів неможливо. Важливу роль у демократизації політичного режиму відіграють політичні партії, які забезпечують процеси обміном інформацією між різними політичними і соціальними групами в суспільстві та пропонують нові процедури управління в суспільстві.

Як зазначає А. Габардин, в широкому сенсі дискурс вживають у науковій літературі у двох контекстах. «По-перше, це текст із вже окресленою схемою висловлювань. По-друге, це мова у процесуальному вимірі. У вузькому – це письмовий чи мовний продукт комунікативної дії» [5, с. 166].

Дослідник Т. Дейк розглядає предметне поле дискурсу, як специфіку соціальних проблем через співвідношення дискурсивних практик із соціально вираженим знанням щодо певних проблем [7]. Вважаємо за доцільне дослідити політичний дискурс через критичний аналіз дослідницьких моделей функціонування політичних партій.

Політичний дискурс (від лат. *discursus* – міркування, доказ) можна розглядати через сукупність актів мовлення з метою обстоювання, висловлення та поширення певних уявлень у політичній сфері. Науковець В. Кулик відзначає, що політичним дискурсом «називають обмін раціональними поглядами на суть тієї чи іншої суспільної проблеми та способи її розв'язання, кожен з учасників якого обстоює свою позицію» [10, с. 219]. Дослідник звертає увагу на те, що політичний дискурс є важливим елементом демократичного політичного режиму так як він дозволяє виборцям чи їхнім представникам вибирати з поміж різних підходів до проблеми той, на користь якого наведено переконливі для цих людей аргументи.

Українська дослідниця Л. Нагорна, звертає увагу на дискурс-аналіз, як метод дослідження форм політичної комунікації. Науковець зазначає, що «інструментарій методу дискурс-аналіз націлений на розгляд дискурсу, як своєрідного комунікаційного капіталу, ретранслятора сукупності паролів і смислових кодів, які допомагають створити уявлення про систему сповідуваних соціумом цінностей та інтерпретаційних схем. На відміну від контент-аналізу, який передбачає суцільний аналіз тексту за певними параметрами» [10, с. 218].

Досліджуючи політичний дискурс важливо звертати увагу на політичну дискусію (від лат. *discussion* – розгляд, дослідження), як різновид політичної комунікації, спрямованої на всебічне обговорення різних проблем та пошук шляхів їх вирішення. В основі політичної дискусії лежить обмін думками, представлення політичних концепцій та програм [10].

Г. Постригань звертає увагу на принципи, які є характерними для політичної дискусії у демократичних режимах. Дослідник зазначає, що для дискусії важливим є «принцип толерантності, неупередженого ставлення до опонентів, критичності, компетентності, плюралізму, рівноправності, встановлення норм і правил ведення дискусії» [10, с. 219].

Суттєве значення для дискусії має використання ідентичних за сутністю термінів, чітке визначення предмету і об'єкту обговорення, оперття на факти, уникнення підміни аргументації та посилання на авторитети. До основних різновидів політичної дискусії відносять масові дискусії, що можуть охоплювати усе суспільство, так і значні його частини і організації, зокрема політичні партії. Важливу роль у політичному дискурсі відіграють наукові дискусії, які дозволяють з'ясувати стан наукової розробки тієї чи іншої проблеми дослідження. У зв'язку з цим з'ясуємо концептуальні засади функціонування політичних партій.

Діяльність політичних партій варто розглядати через призму теорії синергетики, яка вивчає процеси переходів від неупорядкованості до порядку в різних системах. Синергетика аналізує різні взаємні переходи, нестационарні стани, живу динаміку, руйнацію та зародження нового. Дана теорія специфічним способом трактує процеси, які мають певну впорядкованість. Перший її підхід – це той, що виникає внаслідок самоорганізації. Другий – еволюційний, у результаті чого створюються локалізовані, певним чином оформлені структури, які можуть далі діяти й функціонувати на певних територіях. У цьому контексті процес становлення політичних партій можна розглядати з певних послідовних етапів, котрі можуть повторюватися, якщо цей політичний режим існує вже довший хронологічний проміжок часу [19, с.14].

Політичні партії, можна розглядати в широкому та вузькому контекстах. У широкому це явище, що прагне охопити все розмаїття політичної боротьби в політичному процесі з метою моделювання всіх об'єктивних та суб'єктивних чинників, котрі формують середовище, де здійснюється політична боротьба. У вузькому розумінні політичну діяльність можна аналізувати через конкретні суб'єкти політичного процесу за відповідними хронологічними й територіальними параметрами.

Переважає більшість українських дослідників розглядають діяльність політичних партій через призму демократичної трансформації України, кінця XX – початку XXI ст. Зауважимо, що наші сучасні науковці досліджують переважно функціонування політичних партій, як окремих інститутів демократії у політичних режимах. Скажімо, партійні системи та політичні партії вивчали О. Стаценко, С. Бабій, Ю. Шведа, Ю. Остапеч, М. Примуш, А. Романюк, Р. Скочиляс; специфіку виборчої системи – В. Гончарук та Р. Балабан; політичний менеджмент та маркетинг, як фактор функціонування демократичного політичного режиму – К. Ващенко, А. Руденко. Що стосується питань функціонування окремих інститутів демократії на місцевому рівні, то варто відзначити роботи С. Були, Р. Максакової, Т. Майко, О. Орловського (аналіз місцевих виборів), В. Бортнікова, В. Малиновського, Н. Ротар, (вивчають різноманітні аспекти політичної участі громадян у політичних процесах) [2; 13; 15].

Відзначимо, що політичні партії досліджують через призму інституційного розвитку. Проблематику інституалізації політичних партій піднімають у своїх дослідженнях Ю. Юдин, В. Мельниченко, Я. Ярош [19].

Проблеми діяльності політичних партій в умовах трансформації політичної системи, типологію, функції та ідеологічні засади політичних партій вивчали українські дослідники В. Базів, С. Здіорук, В. Бичек, Л. Кормич, М. Примуш, Д. Шелест, С. Бабій, Б. Назаренко, А. Слюсаренко, М. Томенко [8; 12].

Трансформацію партійної системи та розвиток багатопартійності розглядає В. Гарань у роботі «Убити дракона. З історії Руху та нових партій України», а також В. Шевченко, М. Павленко, Г. Потапов – у дослідженні «Історія українських політичних партій» [4]. Українські дослідники О. Бойко та Ю. Якименко вивчали специфіку, тенденції, зміни та перспективи еволюції партійної системи в Україні [18].

Трансформацію українських політичних партій висвітлено в працях вітчизняних авторів, серед яких треба відзначити працю В. Литвина, у якій подано новітню політичну історію України (1990–1994 рр.)

із залученням архівних матеріалів та інших документальних джерел. Функціонування політичних партій у демократичних і тоталітарних системах досліджував В. Базів. Праці, С. Здіорука та В. Бичека, висвітлюють місце українських політичних партій в системі владних відносин [8]. Специфіку процесів еволюції партійної системи України та її переходу до системи поляризованого плюралізму досліджували А. Білоус, О. Гарань, Л. Кормич, Ю. Шведа [4; 15] та інші.

Український науковець, А. Романюк відзначає, що головним індикатором, який засвідчує перетворення того чи іншого соціального розмежування, представленого відповідними групами, на соціополітичний поділ, є виникнення зв'язку між групою й політичною партією або іншим політичним інститутом, який буде представником інтересів цієї групи. Другим індикатором повинен бути часовий вимір – тривалість існування соціополітичного поділу. Отже, про наявність у суспільстві соціально-політичного поділу можемо говорити лише тоді, коли означений зв'язок є тривалим у часі. Оскільки поняття «тривалість» досить відносне, то стосовно соціополітичного поділу мінімальним часом, на нашу думку, має бути період у два парламентські терміни. Цей час повинен засвідчити, що існує зв'язок певної політичної партії й відповідної соціальної групи під час одних виборів не був випадковістю або кон'юктурою та був відтворений під час наступного парламентського циклу [13].

Теоретичний аналіз функціонування політичних партій є, звичайно, неповним без використання числових індикаторів. Можемо запропонувати перелік таких індикаторів для аналізу функціонування й розвитку політичних партій, а саме: загальна кількість партій; чисельність впливових партій (стійкі партії, партії, які мають коаліційний потенціал або потенціал шантажу); індекс фракційності; індекси ефективної кількості парламентських та електоральних партій; індекс усталеності партійних уподобань; індекс ідеологічних уподобань («ліві–центристські–праві»); індекс правлячих та опозиційних партій; індекс етнічних партій тощо.

Таким чином, для політичного дискурсу щодо функціонування політичних партій, важливо враховувати зазначені вище емпіричні індикатори, що уможливають узагальнену характеристику еволюції політичних партій в умовах інституційної трансформації в українському суспільстві.

У світовій та вітчизняній політології існує багато критеріїв типологізації політичних партій. На базі ставлення до сучасного типу суспільно-економічних відносин розрізняють такі партії, як ультраліві, ліві, лівоцентристські, центристські, правоцентристські, праві, ультраправі. Залежно від специфіки їхньої офіційної або фактичної соціально-політичної ідеології партії можемо класифікувати, як анархічні, комуністичні, соціалістичні, ліберальні, консервативні, традиціоналістські, фашистські тощо.

З урахуванням ставлення політичних партій до релігії та свободи думки доцільно розрізняти релігійні партії (ґрунтуються на релігійних цінностях); атеїстичні (відкрито й однозначно відкидають релігію); світські (вважають проблему ставлення до релігії не політичною). За характером основних проблем, на яких концентрується їхня увага, зорієнтовані на розв'язання конкретних проблем усього суспільства (соціоцентристські партії) та захист певних групових інтересів (партії групового еґоїзму).

Політичну конкуренцію партій розглядають К. Пальшков, Г. Щедрова, Я. Ярош. Український науковець К. Пальшков зазначає, що «конкурентне суспільство – вищий ступінь розвинутого громадянського суспільства, що характеризується високим освітнім, ціннісним, інтелектуальним потенціалом, а також широким набором засобів і характеристик, здатних забезпечити надійний захист інтересів і стійкість такого суспільства до внутрішніх та зовнішніх викликів і загроз» [17, с. 141]. Вченим акцентується увага на тому, що важливим фактором конкурентоспроможності є здатність конкретного суспільства виступати опонентом у відносинах із політичною владою на рівних умовах.

Український науковець Г. Щедрова розглядає політичну конкуренцію через призму зіткнення інтересів різних суб'єктів політичного процесу. Зокрема, дослідник відзначає, що «конкуренція політична (лат. *concurrentia* – зіткнення) – специфічна форма політичної взаємодії суб'єктів політичного процесу з приводу участі в боротьбі за отримання та реалізацію влади, що регламентується певними нормами права та політичної культури, і виступає індикатором демократичності політичного режиму. Від економічної конкуренції, яка була первинною, політична конкуренція запозичила такі ознаки, як тяжіння до олігополії, стабільність правил гри між учасниками, наявність системи стримувань та противаг» [17, с. 141]. Г. Щедрова пропонує розглядати політичну конкуренцію як критерій, що характеризує політичний ринок. Науковцем подається класифікація політичного ринку й виокремлюється пропорційний, непропорційний та умовно-пропорційний політичні ринки.

Я. Ярош звертає увагу на те, що на політичну конкуренцію політичних партій впливають об'єктивні та суб'єктивні чинники. Науковець зазначає, що «До об'єктивних відносимо відсутність сталих політичних традицій функціонування демократичних інститутів; наявний тип виборчої системи; незавершеність інституціоналізації парламентських політичних партій; повільність процесу соціальної стратифікації; гальмування процесу ринкових економічних перетворень, реформ тощо. Суб'єктивні чинники виявляються в таких базових характеристиках парламентських політичних партій, як відсутність соціального підґрунтя інституту лідерства; не сформованість соціальної бази; методи й засоби діяльності політичних партій (корумпованість, велика залежність від обставин, які складаються, неспроможність дієво реагувати на зміни в політичному житті тощо)» [19, с. 6].

У праці Л. Гонюкової проаналізовано політичні партії, як суб'єкти політичної влади, а також висвітлено роль впливу середовища на перетворення політичних партій у державний інститут. Дослідниця розкриває механізми формування державної політики політичними партіями під час виконання ними функцій управління [6].

Проблематику вивчення ультраправих/правих партій у країнах Центрально-Східної Європи розкрито в розвідках Г. Альберта, М. Бастла, М. Мареша, Й. Смолика, Я. Ратая, М. Стрімски, А. Романюка, В. Литвина, Я. Харвата й інших.

Дослідженням питань щодо лівих політичних партій займаються І. Бекешкіна, О. Гарань, Д. Видрін, В. Горбатенко, Б. Кухта, Ф. Кирилюк, С. Ростецька, В. Хмелько, Г. Кирн, В. Мейтус, Д. Корольов, Г. Маркузе, Д. Пилаш, О. Шевченко, Г. Шипунов й інші [4].

Український центр політичних досліджень за редакцією С. Конончук та С. Горобчишина підготував розвідку «Динаміка партійного представництва в Україні після Революції Гідності», де розглянуто зміни в представництві політичних партій в Україні в період після Революції гідності. У праці звертається увага на те, що у електоральних циклах 2010–2015 рр. спостерігається висока партійна турбулентність, прискорена суспільними перетвореннями в період Революції гідності. Висловлено припущення про подальшу нестійкість партійного представництва на парламентському й місцевому рівнях [9].

У роботі «Динаміка партійного представництва в Україні після Революції Гідності» здійснено аналіз динаміки участі партій у виборчих процесах в Україні у 2010–2015 рр. Даний період охоплює два електоральні цикли виборів до Верховної Ради України (2012, 2014 рр.) та місцевих рад (2010–2015 рр.). Праця цікава тим, що значну увагу приділено партійному представництву на регіональному рівні, оскільки ця проблематика залишається поза увагою науковців [9].

Поняття «політична партія» – це витвір новітньої доби, хоча це явище існує ще з давньоримських часів. Політичні групи, клуби такі ж старі, як і сама політика, але політичні партії в сучасному їх значенні тісно пов'язані зі становленням і розвитком представницької демократії та її основного елементу – парламентаризму як форми й методу організації та реалізації влади. У більшості західних демократій виникнення політичних партій відбувалося поряд із розширенням права участі у виборах на все ширші верстви суспільства.

Сучасне демократичне суспільство не може повноцінно функціонувати без політичних партій. Їх становлення, проблеми, пов'язані з цим процесом, зумовлюються суб'єктивними та об'єктивними факторами.

Суб'єктивні фактори:

- відсутність соціального підґрунтя інституту лідерства;
- не сформованість соціальної бази;
- методи й засоби діяльності політичних партій (коруптованість, велика залежність від обставин, які складаються, неспроможність адекватно реагувати на зміни в політичному житті).

Об'єктивні фактори:

- відсутність у суспільстві сталих політичних традицій функціонування політичних партій на демократичних засадах;
- незавершеність інституціалізації політичних партій;
- повільність процесу соціальної стратифікації суспільства;
- гальмування процесу ринкових економічних перетворень та політичних реформ.

Варто зазначити, що не ефективними виявилися ті формування, які створені без належного опрацювання програми й визначення механізмів забезпечення життєдіяльності організації. Політичні партії включаються в політичну діяльність тією мірою, наскільки це потрібно для виконання завдань, що лежать у політичній, економічній, соціальній, культурній, екологічній та інших сферах. Наявність багатьох проблем, котрі неможливо розв'язати без влади, спонукає громадян до об'єднання в політичні організації, уключає їх в орбіту політичних процесів.

Ступінь впливу різноманітних політичних об'єднань на політичні процеси різний. Однак у сучасних умовах загальної політизації суспільства жодне з них не може відмежуватися від прямої або опосередкованої участі в політичному житті. Одне з головних завдань політичних партій у впливах на процеси – прийняття політичних рішень органами державної влади й здійснення тиску на владні структури на різних рівнях із метою завоювання, використання та утримання влади.

Підсумки. Таким чином, політичний дискурс має велике значення з огляду на його ключову роль в підтримуванні й творенні чинних у суспільстві уявлень про сутність та специфіку функціонування політичних партій. Політичний дискурс варто розглядати через призму концептуалізованого вияву політичних відносин (побудови певних дослідницьких моделей), а також на рівні буденного прояву політичних і соціальних практик. Політичний дискурс не лише відбиває чинні уявлення, а й творить та змінює їх, оскільки в процесі взаємодії громадяни сприймають і засвоюють, або відхиляють уявлення інших людей, або трансформують ті, яких дотримувалися раніше.

Перспективним напрямом подальших наукових розвідок є аналіз політичної дискусії, як різновиду політичної комунікації спрямованої на всебічне обговорення різних проблем та шляхів їх вирішення.

Бібліографічний список:

1. Базылев В. Российский политический дискурс (от официального до обыденного). Политический дискурс в России. М., 1997. 219 с.
2. Бортніков В. Помаранчева революція на Волині: Історія. Факти. Документи: монографія. Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. 224 с.
3. Бурдые П. Социология политики. М.: «Socio-Logos», 1993. 336 с.
4. Гарань В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. Київ: Либідь, 1993. 356 с.
5. Гарбадин А. Дискурс. Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / За наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів: «Новий Світ – 2000», 2014. С. 166–167.
6. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз: монографія. Київ: НАДУ, 2009. 392 с.
7. Дейк Т. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989. С. 121–127.
8. Здіорук С., Бичек В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. Київ: НІСД, 2001. 142 с.
9. Конончук С., Горобчишина С. Динаміка партійного представництва в Україні після Революції Гідності. URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/dynamic%20delegat%20site.pdf> (дата звернення: 13.03.2020).
10. Кулик В., Нагорна Л., Постригань Г. Дискурс політичний. Дискурс-аналіз. Дискусія політична. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2012. С. 218–219.
11. Менджершкая Е. Термин «дискурс» в современной зарубежной лингвистике. Лингвокогнитивные проблемы межкультурной коммуникации. М., 1997. С. 132–143.
12. Примуш М. Політичні партії: історія та теорія. Київ: «Видавничий дім «Професіонал», 2008. 416 с.
13. Романюк А. Скочилиас Р. Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської демократії: монографія. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. 207 с.
14. Тичер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа текста и дискурса. Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2017. 356 с.
15. Шведа Ю. Політичні партії України: виборчі партії чи виборчі проекти? Парламентські вибори 2012 року в Україні: наук. дослідж. Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 88–94.
16. Шейгал Е. Семиотика политического дискурса: монографія. Волгоград: «Перемена», 2000. 328 с.
17. Щедрова Г. Сучасна політична лексика: енциклопедичний словник-довідник / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. 396 с.
18. Якименко Ю. Партійна система України у 2010-2015 рр.: зміни, тенденції, перспективи еволюції. *Держава і право*: зб. наук. праць. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2015. Вип. 68. С. 181–193.
19. Ярош Я. Політична конкуренція парламентських партій: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. доктора. політ. наук: 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Львівський. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2019. 40 с.

References:

1. Bazyilev V. Rossiyskiy politicheskiy diskurs (ot ofitsialnogo do obyidennogo). Politicheskiy diskurs v Rossii. M., 1997. 219 s.
2. Bortnikov V. Pomarancheva revoliutsiia na Volyni: Istoriia. Fakty. Dokumenty: monohrafiia. Luts'k: Volyn. obl. druk., 2005. 224 s.
3. Burde P. Sotsiologiya politiki. M.: «Socio-Logos», 1993. 336 s.
4. Haran V. Ubyty drakona. Z istorii Rukhu ta novykh partii Ukrainy. Kyiv: Lybid, 1993. 356 s.
5. Harbadyn A. Dyskurs. Politolohiia: navchalnyi entsyklopedychnyi slovnyk dovidnyk dlia studentiv VNZ I-IV rivniv akredytatsii / Za nauk. red. d-ra polit. n. N. M. Khomy [V. M. Denysenko, O. M. Sorba, L. Ya. Uhryn ta in.]. Lviv: «Novyi Svit – 2000», 2014. S. 166–167.
6. Honiukova L. Politychni partii yak instytut derzhavnoi polityky ta upravlinnia: teoretyko-metodolohichniy analiz: monohrafiia. Kyiv: NADU, 2009. 392 s.
7. Deyk T. Yazyk. Poznanie. Kommunikatsiya. M., 1989. C. 121–127.
8. Zdioruk S., Bychek V. Problemy funktsionuvannia politychnykh partii Ukrainy v systemi vladnykh vidnosyn. Kyiv: NISD, 2001. 142 s.
9. Kononchuk S., Horobchysyna S. Dynamika partiinoho predstavnytstva v Ukraini pislia Revoliutsii Hidnosti. URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/dynamic%20delegat%20site.pdf> (data zvernennia: 13.03.2020).
10. Kulyk V., Nahorna L., Postryhan H. Dyskurs politychnyi. Dyskurs-analiz. Dyskusiia politychna. Politychna entsyklopediia. Redkol.: Yu. Levenets (holova), Yu. Shapoval (zast. holovy) ta in. K.: Parlamentske vydavnytstvo, 2012. S. 218–219.
11. Mendjerschkaya E. Termin «diskurs» v sovremennoy zarubejnoj lingvistike. Lingvokognitivnyie problemy mejkulturnoy kommunikatsii. M., 1997. C. 132–143. 12. Prymush M. Politychni partii: istoriia ta teoriia. Kyiv: «Vydavnychiy dim «Profesional», 2008. 416 s.
13. Romaniuk A. Skochyliias R. Transformatsiia politychnoi systemy Ukrainy ta Polshchi v umovakh yevropeiskoi demokratii: monohrafiia. Lviv: Vyd. tsentr LNU im. I. Franka, 2004. 207 s.

14. Ticher S., Meyer M., Vodak R., Vetter E. *Metodyi analiza teksta i diskursa*. H.: Izd-vo Gumanitarnyiy TSentr, 2017. 356 s.
15. Shveda Yu. *Politychni partii Ukrainy: vyborchi partii chy vyborchi proekty? Parlamentski vybory 2012 roku v Ukraini: nauk. doslidzh.* Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2013. S. 88–94.
16. Sheygal E. *Semiotika politicheskogo diskursa: monografiya*. Volgograd: «Peremena», 2000. 328 s.
17. Shchedrova H. *Suchasna politychna leksyka: entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk*/I. Ya. Vdovychyn, L. Ya. Uhryn, H. V. Shypunov ta in.; za nauk. red. Khomy N. M. Lviv: «Novyi Svit-2000», 2015. 396 s.
18. Iakymenko Yu. *Partiina systema Ukrainy u 2010-2015 rr.: zminy, tendentsii, perspektyvy evoliutsii. Derzhava i pravo: zb. nauk. prats.* Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2015. Vyp. 68. S. 181–193.
19. Iarosh Ya. *Politychna konkurentsia parlamentskykh partii : avtoref. dys. na zdob. nauk. stup. doktora. polit. nauk: 23.00.02 «Politychni instytuty ta protsesy»*. Lvivskyi. nats. un-t im. I. Franka. Lviv, 2019. 40 s.

DOI 10.31558/2617-0248.2020.5.5

УДК 81'272

ОСНОВНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ЩОДО ОСМИСЛЕННЯ МОДЕЛІ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК ПОЛІТОЛОГІЧНОГО КОНЦЕПТУ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5728-0686>

Савойська С. В., доктор наук в галузі політології, професор МАУП

Досліджуються наукові підходи щодо осмислення моделі мовної політики як політологічного концепту, якими є: герменевтичне коло, за ознаками якого побудовано зазначену модель, складові якої є єдиним цілим, що складається з окремих секторів, які є політичними мережами, котрі пов'язані між собою політологічними контекстами, тобто причино-наслідковими зв'язками; інституціональний, складовими якого є Інститут глави держави, парламент, уряд, суд, політичні партії, органи місцевого самоврядування, громадські організації, громадянське суспільство та ін. інституції; мережевий, який дає можливість з'ясувати, з яких політичних мереж складається модель, яка на етапах формування та здійснення мовної політики різними адміністраціями і державами, піддається змінам; геополітичний, завдяки якому з'ясовано, що суб'єкти російських та ін. політичних партій та громадських організацій ставлять за мету знищити Україну як суверенну державу, спираючись на російську мову, яка має отримати статус офіційної/державної, та російське населення, яке, на переконання окремих російських політиків і науковців, є не національною меншиною у державах пострадянського простору, зокрема в Україні, а корінною нацією; ідеологічний, який є системою концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, філософських уявлень, поглядів та ідей на політичне життя, які відображають інтереси, світогляд, ідеали, настрої людей, суспільства, політичних партій, громадських рухів та ін. суб'єктів політики, які конструктивно чи деструктивно впливають на будову моделі; ціннісний, який тісно пов'язано з мовою, ідеологією, самосвідомістю суб'єктів мовної політики, їх політичною культурою, вербальною та політичною поведінкою; синергетичний, який допомагає аналізувати модель через призму взаємодії її частин, яка за сутністю є конструктивною чи деструктивною; постмодерністський, породженням якого є мультикультуралізм, демократія, занепад комунізму, глобалізація, децентралізація тощо, які визначають вербальну, реальну та символічну поведінку політиків, окремі з яких гальмують процес здійснення мовної політики та негативно впливають на розбудову її моделі. Акцентовано увагу на осмисленні «моделі мовної політики» як політологічного концепту, яка складається з політичних мереж та політологічних контекстів, які зв'язують її частини у складну конструкцію, які взаємодіють за принципом герменевтичного кола.

Визначено поняття «герменевтика», що є основою виникнення «герменевтичного кола» як явища і поняття, основою якого є: пізнання мови і моралі, які регулюють поведінку суб'єктів мовної політики; розуміння змісту та значення політологічних контекстів і політичних мереж моделі мовної політики; політологічне знання, за допомогою якого досліджено закони, програми, наукові праці, історичні і політичні джерела, політичні рішення та явища, які вивчаємо, аналізуємо мовно-політичні ситуації та процеси.

Доведено, що кожен з підходів, який використано для осмислення зазначеної моделі, є важливим, позаяк усі вони у комплексі допомагають розглянути її будову та з'ясувати, що конструктивна чи деструктивна її суть залежить від режиму, який панує у державі, тобто форми правління та ідеології,

які по-різному впливають на здійснення мовної політики, формування цієї складної конструкції та її розбудови.

Ключові слова: модель мовної політики, політологічний концепт, політичні мережі, герменевтичне коло, причинно-наслідкові зв'язки, інституціональний, геополітичний, ідеологічний, синергетичний, постмодерністський

Savoyska S. Basic scientific approaches to understanding the model of language policy as a political science concept

Scientific approaches to understanding the model of language policy as a political science concept are studied, which are: hermeneutic circle, based on which this model is built, the components of which are a single whole, consisting of separate sectors, which are political networks interconnected by political science contexts, ie cause-and-effect relationships; institutional, which includes the Institute of the Head of State, parliament, government, court, political parties, local governments, NGOs, civil society and others. institutions; network, which makes it possible to find out which political networks make up the model, which at the stages of formation and implementation of language policy by different administrations and states, is subject to change; geopolitical, which clarified that the subjects of Russian and others. political parties and public organizations aim to destroy Ukraine as a sovereign state, relying on the Russian language, which should receive official / state status, and the Russian population, which, according to some Russian politicians and scholars, is not a national minority in the post-Soviet states, in particular in Ukraine, and the indigenous nation; ideological, which is a system of conceptually designed political, legal, religious, philosophical ideas, views and ideas on political life, which reflect the interests, worldview, ideals, moods of people, society, political parties, social movements and others. policy actors that constructively or destructively influence the structure of the model; value, which is closely related to the language, ideology, self-consciousness of the subjects of language policy, their political culture, verbal and political behavior; synergetic, which helps to analyze the model through the prism of the interaction of its parts, which is essentially constructive or destructive; postmodern, the product of which is multiculturalism, democracy, the decline of communism, globalization, decentralization, etc., which determine the verbal, real and symbolic behavior of politicians, some of which slow down the implementation of language policy and negatively affect the development of its model.

Emphasis is placed on understanding the "model of language policy" as a political science concept, which consists of political networks and political science contexts that connect its parts into a complex structure that interacts on the principle of hermeneutic circle.

The concept of "hermeneutics" is defined, which is the basis of the "hermeneutic circle" as a phenomenon and concept, the basis of which is: knowledge of language and morality, which regulate the behavior of language policy; understanding the content and significance of political science contexts and political networks of the language policy model; political science knowledge, which is used to study laws, programs, scientific works, historical and political sources, political decisions and phenomena that we study, analyze linguistic and political situations and processes.

It is proved that each of the approaches used to understand this model is important, because they all together help to consider its structure and find out that its constructive or destructive nature depends on the regime prevailing in the state, ie the form of government and ideologies that differently affect the implementation of language policy, the formation of this complex structure and its development.

Keywords: language policy model, political science concept, political networks, hermeneutic circle, cause-and-effect relations, institutional, geopolitical, ideological, synergetic, postmodern

Постановка проблеми. Мовна політика залишається складною проблемою у багатьох державах світу. Вона тісно пов'язана з минулим і сучасним держави, функціонуванням офіційних та неофіційних інститутів, режимом правління, ідеологією, політичною культурою та поведінкою суб'єктів політики, що формують модель мовної політики, яка є складною конструкцією як у змістовному, так і сутнісному відношеннях. Вона складається з політичних мереж, що формуються на основі інститутів мовної політики, та політологічних контекстів, які їх зв'язують між собою причинно-наслідковими зв'язками. Політичні мережі поєднуються між собою у складну конструкцію за допомогою політологічних контекстів, які водночас є складовою політичних мереж, – усе це досліджується за допомогою конструктивного, деструктивного, герменевтичного, історико-політичного, інституційного та ін. підходів, напрямів і концептів, основними з яких є: «модель мовної політики», «політологічний контекст», «політичні мережі», «герменевтичне коло» та ін. Запропоновані підходи дають можливість більш повно і всебічно розглянути, проаналізувати та дослідити формування, розвиток і розбудову моделі мовної політики на етапах державотворення. Політичні мережі, як стверджує російська дослідниця Є. Саворська, у силу своєї гнучкості спроможні швидко пристосовуватися до умов правління та підвищувати якість політичного процесу, що дозволяє знайти шляхи вирішення проблем, що виникли [34, с. 63].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основою формування моделі мовної політики як політологічного концепту є комунікативна політика, яка виникла на базі герменевтики. «Перші герменевтичні осмислення текстів, як зазначає вітчизняний дослідник О. Алексєєв, виникли як відповідь на запити грецької педагогіки та з необхідності тлумачення літературних, філософських, історичних, релігійних та ін. текстів» [1, с. 6]. Герменевтика, яка стосується історичних, соціальних, комунікативних, семантичних, культурних та ін. контекстів, зародилася, як вважає Г. Гадамер, в античності, зокрема в діалогах Платона та Аристотеля, які пов'язують інтерпретацію тексту з його розумінням [9, с. 5], цілісним сприйняттям та аналізом. З виникненням держави герменевтика як наука поширилася на інтерпретацію не лише релігійних, політичних, художніх, історичних та ін. текстів, а й на – відносин суб'єктів політики, їх політичну культуру, політичну поведінку, мовну політику, на основі якої формується модель. Одночасно зі створенням держави було сформовано офіційні (державні) та неофіційні (політичні і громадські) інституції, вивченню та аналізу діяльності яких вітчизняні науковці уваги майже не приділяють. Схожу думку з цієї проблеми має вітчизняний дослідник Л. Бунецький, який вважає, що методологія інституційного аналізу недостатньо використовується в українській політичній думці, а науковці практично не бачать різниці між класичним (традиційним) та новим інституціоналізмами [6, с. 60]. Представниками класичного (традиційного) інституціоналізму у першій половині XX ст. були Е. Баркер, Дж. Брюс, Т. Клоул, Г. Ласкі, К.Фрідріх та ін., які основну увагу приділяли дослідженню функціонування державних інституцій. Інститут мовної політики варто розуміти як формальне або неформальне об'єднання, основою створення якого є такі явища як мова і політика, суб'єкти якого здійснюють мовну політику, регулюють міжполітичні, міжетнічні, міжрегіональні та ін. відносини на державному та суспільно-політичному рівнях, захищають державну мову, національні інтереси та демократичні цінності. У другій половині 1980-х рр. на території Радянської України починають діяти неформальні правила політичної гри, які функціонують на базі формальних інститутів, що встановлюють, на думку Вольфганга Меркеля та Круассана Ауреля, перешкоди для ухвалення політичних рішень [26]. «Витіснення формальних інститутів неформальними, які подривають їх діяльність, як вважає В. Гельман, – одне з найпоширеніших наслідків посттоталітарних (посткомуністичних) трансформацій, які закріплюються у культурі суспільства, що задає відповідну траєкторію розвитку інституційного середовища. У рамках культуралістського підходу неформальні інститути, як правило, ідентифікуються зі звичаями, традиціями та культурним обмеженням» [10, с. 6, 7].

Побудова моделі мовної політики вимагає конструктивної взаємодії політичних мереж та взаєморозуміння її членів, які формують мовну політику та визначають її напрям як на мережевому, так і міжмережевому рівнях. Така взаємодія має бути присутня як у середині кожної політичної мережі, так і на міжмережевому, міжвладному, міжполітичному, міжфракційному, міжпартійному, міжрегіональному та ін. рівнях. Якщо політичні мережі, які зв'язані в одне ціле (модель) політологічними контекстами, є важливими складовими моделі мовної політики, а зазначена модель є складовою мовної політики держави, то модель є складовою світової мовної політики. Термін «політична мережа», яка є складовою мережевої структури, вітчизняна дослідниця Є. Саворська разом з ін. науковцями розуміє як відносини між владою та групами інтересів [34, с. 10, 13]. Окрім неї, мережеві підходи до здійснення політики досліджували Джеремі Річардсон, Грант Джордан, Р. Емерсон, Д.Фельдман, які виходять з того, що кожна країна будує власну структуру моделі держави, влади і політики, зокрема і мовної. Політичні мережі, на їх думку, сформувалися на базі виникнення демократичних відносин та нового типу суспільства, а також – переосмислення ролі держави і мовної політики у нових умовах розвитку та збільшення впливу громадян на ухвалення мовно-політичних рішень. Це та ін. геополітичні підходи висвітлено у працях вітчизняних науковців, зокрема: П. Кир'якова, К. Лускалової, В. Литвиненко «Україна в російських геополітичних концепціях»; С. Кульчицького «Російська тінь на незалежності України», О. Майборода та М. Панчука «Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви»; О. Майборода «Російський націоналізм в Україні (1991-1998 рр.)», О. Чиркова «Явище російщення України у системі термінів українознавства», О. Мишанича «Закарпатський політичний сепаратизм: міфи і дійсність», Н.Ротар «Автономна Республіка Крим як цільова аудиторія впливу російського імперського націоналізму», В. Сквірської «Мова – зброя політики» або про мовні проблеми у пострадянській Одесі», О. Майборода «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму»; П. Гриценка «Мова як індикатор угорсько-українських відносин сьогодення», В. Скляра «Мовна асиміляція (російщення) українців у незалежній Україні», В. Лизанчука «Агресивність «руського міра» в інформаційному просторі України». Що стосується концепції та водночас ідеології «руського міра», то історія її виникнення сягає, як вважає вітчизняна дослідниця О. Мельник, часів захоплення турками-османами Візантії 1453 р. «Тоді ідею православності, на її думку, перехопило Московське царство. За таких умов Москва проголосила себе спадкоємицею одночасно Рима і Константинополя як центрів християнської віри і великих християнських держав та духовних святих вселенського православ'я» [25, с. 312-313]. На сучасному етапі символом «руського міра» є російська мова, яка в Україні є політичною інституцією, котра за законом «Про засади державної мовної політики», який було скасовано 25 лютого 2018 року, мала статус регіональної. У цьому контексті варто зважити на думку І. Кресіної, яка звертає нашу увагу на суть націоналізму Росії, який полягає не лише у «збереженні загальноросійської державності, а у її спиранні на російську мову, «російське» православ'я та єдину «вищу» культуру, створену на російській основі,

за підлеглого становища «нижчих» локальних, тобто неросійських культур» [22, с. 40]. Утім, політики і науковці, які симпатизують національно-демократичній ідеології, орієнтуються на Європейський Союз і НАТО, знайшли підтримку на Заході та переважно в Центрі України. З часом цю ідею підтримали мешканці, політики та науковці Сходу і Півдня Української держави, які почали відроджувати раніше заборонені окупаційними урядами, зокрема і російським, українську мову, культуру та ін.

Варто зазначити, що знецінення цінностей в українського народу пов'язано з втратою державності, неможливістю захищати національні інтереси і пріоритети, розвивати українську мову і культуру, які покликані зберігати єдність української нації та Української держави. Виходячи з зазначеного, однією з найбільших цінностей для українського народу є свобода, соборність і незалежність, які він, за окремими винятками, здобув у 1918 та на початку 1990-х рр., коли відновив державність, українську церкву, яка упродовж багатьох століть зберігала українську мову та українську культуру, які забороняли угорська, румунська, російська та ін. окупаційні адміністрації, котрі у різні часи панували на українських землях [36, с. 14, 16, 225]. На ціннісний підхід щодо аналізу політики спиралася вітчизняна дослідниця М. Остапенко, яка досліджує таке явище як плюралізм, який в одному випадку діє конструктивно, в іншому, спричиняє політичну кризу, мовно-політичні протистояння та конфлікти. Щоб захистити національні цінності, інтереси та ідентичність, у багатьох країнах, як констатують Г. Шевчук і Н. Трач, ухвалено нормативні акти, які підтримують охорону державної мови, а також створено відповідні інституції для здійснення внутрішньої мовної політики, які діють у Польщі, наприклад, Рада польської мови при Президії Академії наук; у Франції – це Французька Академія; в Ізраїлі – це Академія мови іврит [41, с. 97] тощо. Однією з важливих цінностей є вміння взаємодіяти і комунікувати, що досліджували вітчизняні науковці, зокрема Л. Бойко Бойчук, Ю. Кобець, В. Кремень та В.Льїн, О. Микал та О. Снігир. Л. Мосионжик, М. Остапенко, А. Стьопін, О.Яковлев та ін. У добу постмодерну синергетика активно проникає в галузь освіти, де розв'язуються мовно-політичні проблеми та взаємозв'язок з життям. Синергетичний напрям у гуманітарних науках досліджували у XX ст. французький філософ А. Пуанкаре та російські академіки А.Ляпунов, Н. Боголюбов, Н. Крилов, А. Колмогоров, А. Тихонов та ін. Їх послідовниками були Г. Хакен, І. Пригожин, В. Буданов та ін. Вперше термін «синергетика» використав у науковому дослідженні «Синергетика» наприкінці 60-х рр. XX ст. професор Штутгартського університету Г. Хакен для позначення нового наукового напрямку, який займається вивченням процесів самоорганізації та взаємодії, які можна розглядати під конструктивним кутом погляду, який єдний, і деструктивним, що роз'єднує. Синергетичні зв'язки та взаємодія суб'єктів політики на мережевому та міжмережевому рівнях моделі мовної політики активно розвиваються у добу постмодерну. Уперше поняття «постмодерн» використав у 1917 році Р. Панвіц у праці «Криза європейської культури», де йдеться про нову людину, покликану подолати занепад, а також розглядається специфіка постмодернізму як культурного цивілізаційного явища [11, с. 3]. Мислителі-посмодерністи, зокрема Ж. Ліотар, Ж. Дерріда, Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, П. Гваттарі та ін., розв'язують сутність тоталітарних режимів XX століття, їх ідеології, переосмислюють роль держави та значення політичної науки, зокрема й мовної політики.

Виклад основного матеріалу. Модель мовної політики як політологічний концепт – це конструкція, складовою якої є політичні мережі, основою яких є інститути мовної політики та політологічні контексти, які зв'язують частини моделі у межах цілого (конструкту), формування та розбудова якого осмислюються за допомогою таких наукових підходів як:

1. Герменевтичний (герменевтичне коло), за принципом якого побудована модель мовної політики, складові якої пов'язані між собою так, де одне явище витікає з іншого та впливає на дії наступного. Феномен герменевтики, на основі якого створено поняття «герменевтичне коло», походить від імені Гермеса, який вважається Богом пізнання землі і неба. В античні часи герменевтику філософи використовували для перекладу і тлумачення текстів релігійного призначення. Їх досвід успадкували пращури українців (русичів), коли вони створили свою державу – Україну-Русь та прийняли християнство. З часом створена держава розпалася на окремі князівства, на основі окремих з них виникла Галицько-Волинська держава, яка у середині XIV ст. була захоплена сусідніми країнами. Українську державу було відновлено Б. Хмельницьким, а з часом приєднано до Московського царства. Якщо кожну з цих подій розглянути окремо, то побачимо, що виникнення (створення) держави та її втрата нагадують герменевтичне коло, де одне явище витікає з іншого та впливає на наступне. Спираючись на такий підхід, спробуємо пояснити процес виникнення та знищення (завоювання) Української держави, наприклад: існування Київського князівства та захоплення його новгородським князем Олегом; створення держави Україна-Русь на землях русичів (українців), розпад її на окремі князівства та знищення їх татаро-монгольськими племенами; виникнення Галицько-Волинської держави, захоплення її земель Великим Литовським князівством, Польщею та ін. державами; створення Української козацької держави «Військо Запорозьке», яке Богданом Хмельницьким було приєднано до Московії (з часом – Російська імперія); відновлення Української народної республіки (УНР) як незалежної держави, з часом захоплення її Росією та створення СРСР; створення Української незалежної держави, анексія та окупація частини її території Росією на сучасному етапі українського державотворення.

Цю державницьку парадигму можна спробувати уявити у вигляді такого герменевтичного кола: виникнення (створення) Української держави – захоплення (знищення) – відновлення (виникнення), де чітко відображено події, які рухаються по колу. Такі державотворчі зміни не існують окремо від мови, культури і

політики, а тісно з ними пов'язані. Тому мовно-культурні надбання можна спробувати уявити у вигляді такого герменевтичного кола: виникнення руської (давньокиївської) мови, її успадкування та розвиток у Галицько-Волинській державі, заборона її використання Річчю Посполитою; збереження та поширення руської (староукраїнської мови) братськими школами, її розвиток під час існування Гетьманської держави, заборона української літературної мови Російською імперією; відродження української мови вітчизняною інтелігенцією, поширення її в науці та художній літературі у XIX ст.; використання та поширення української мови Центральною Радою, урядами Гетьмана П. Скоропадського та Директорії, заборона функціонування української мови у Радянській імперії; її відновлення та поширення у якості державної на сучасному етапі українського державотворення, гальмування використання української мови в анексованому Росією Криму та на окупованій території українського Донбасу.

Тобто, мовно-політичний процес, який є базою моделі мовної політики як політологічного концепту, осмислюємо у вигляді такого герменевтичного кола: виникнення мови русичів-українців, її розвиток і поширення, заборона, нищення, відновлення та гальмування. Як видно, в українській історії виникнення, розвиток та поширення української мови періодично змінюються її гальмуванням, заборонами, нищенням та відродженням. На сучасному етапі здійснення мовної політики герменевтичне коло можна уявити у таких його формах: відновлення української мови національно-демократичними політичними інститутами сучасної України у статусі державної на поч. 1990-х рр. та гальмування її поширення на значній території країни проросійськи налаштованими інституціями.

2. Інституційний, завдяки якому досліджується діяльність формальних і неформальних інституцій та їх вплив щодо осмислення формування, розбудови або гальмування розвитку моделі мовної політики як політологічного концепту. Інституційний підхід – це: усвідомлене розуміння діяльності законодавчих, організаційних, судових, ідеологічних та ін. інститутів держави, спрямованих на регулювання та розв'язання мовно-політичних проблем; аналіз здійснення мовної політики на офіційному та неофіційному рівнях, яка забезпечує комунікативні зв'язки в усіх сферах і галузях суспільно-політичного життя держави та їх вплив на формування моделі; осмислення інституційних складових моделі, якими зазвичай є російська, українська та ін. мови, які забезпечують в Україні комунікативні зв'язки на рівнях діяльності російськомовної, українськомовної та ін. освіти, проросійськи та проукраїнськи налаштованих партій, організацій, ЗМІ, політичних мереж та ін. Як вважає більшість науковців, інституції є формальні і неформальні, сутність і значення яких змінюються у залежності від політичного режиму, влади та ідеології, які панують у державі. На думку В. Кожевникова, основою державної ідеології має бути національна ідея, без якої гальмується розвиток літератури, мистецтва, науки, культури, занепадають освіта і виховання та порушуються моральні принципи [20, с. 5]. Руйнували національні принципи та діяльність інститутів мовної політики за доби правління екс-Президента Л. Кучми, на думку Б. Білика, проросійські модифікатори, які під його головуванням створювали і ліквідовували комісії, комітети, відділи, ради з мовної політики та ін. мовно-політичні інституції, утім, при цьому жодна посадова особа не відповідала про роботу очолюваної нею структури [4, с. 161-162]. Модифікація [лат. *modificatio* – установлення міри] – *видозміна* моделі мовної політики; *гальмування* поширення української мови як інституту державності на Сході і Півдні країни. На такій основі, за деякими винятками, не міг ефективно вибудовуватися конструктивний діалог між новою-старою владою (комуністами), яка об'єднана в одну політичну мережу, та опозицією (національно-демократичними політичними силами), яка являє собою іншу мовно-політичну мережу. На думку О. Прицака, конструктивний діалог має будуватися на базі партнерства і рівності, а не на основі старшого і молодшого братів, тобто – пана і раба. З іншого боку, полярні політичні інституції та їх представники на перемовинах мають розпочинати дискусію без своїх «одвічних правд» [32, с. 107], позаяк у їх процесі вони мають відтворити феномен: шанувати думку один одного, дивитись правді в очі, якою б вона не була, та знайти спільну для всіх учасників правду, яка має бути прийнятною для кожної із сторін. Такий підхід щодо осмислення моделі мовної політики базується на демократичній ідеології, яка виявляє повагу до функціонування та розвитку не лише державної мови, а й мов національних меншин, до яких науковці, зокрема британський дослідник Білл Баурінг [2], відносять російську мову в Україні, а українську у Росії. Взаємодія, на думку Л.Климанської, яка, з одного боку, відбувається між владними та опозиційними суб'єктами політичних мереж, з іншого, між політиками і громадянами, є асиметричною, позаяк влада, опозиція і суспільство знаходяться у різних площинах та нерівних умовах, тому вільний обмін інформацією між ними ускладнений, а іноді й зовсім неможливий [19].

3. Мережевий, який дає можливість досліджувати формування моделі, що відбувається за принципом герменевтичного кола, де усе взаємопов'язано на мережевому та міжмережевому рівнях. Основою політичних мереж є інститути, діяльність яких залежить від того, яка ідеологія панує у державі. Якщо на державному рівні панує авторитарна, тоталітарна, комуністична ідеологія, то це буде один рівень діяльності і взаємодії членів політичних мереж та їх інституцій. Якщо на чолі держави панує національно-демократична ідеологія, то це буде інший рівень діяльності та взаємодії. Формування моделі мовної політики залежить від того, у якій державі (самостійній чи залежній) ця модель будується, яку мовну політику вона успадкувала від колишньої метрополії, та чи втручається остання у справи колишньої колонії. У цьому контексті модель мовної політики варто розуміти як таку, яка складається з таких політичних мереж, що формуються з державних та політичних

інститутів. Такі офіційні (державні) інституції здійснювали мовну політику у добу Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Української козацької держави «Військо Запорозьке», Української народної республіки, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, який, за твердженням російського дослідника А. Царинного, використовував українську мову, яка у його розумінні є жаргоном, у якості офіційної [37, с. 201, 205]. Українська мова в сучасній Україні відроджена у якості державної інституції.

4. Геополітичний, який активізують у своїх працях та розвивають у публічних виступах на користь Росії такі її політики і науковці як С. Бабурін, О. Дугін, Г. Зюганов, Д.Замятін, О. Смолін та ін. Вони намагаються довести, що між українцями і росіянами та їх мовами і культурами немає відмінностей, позаяк вони є один і той самий народ, а українська мова є штучним жаргоном та наріччям, який пронизано польською мовою. Про це йдеться у збірнику російських вчених, зокрема М. Смоліна, «Український сепаратизм у Росії. Ідеологія національного розколу» [37, с. 16]. Протилежну думку з цієї геополітичної проблеми має відомий вітчизняний науковець І. Дзюба, який вважає, що українська мова є основою культурної, наукової, соціальної, політичної та ін. комунікації українського народу. Лише через українську мову і культуру інші спільноти можуть пізнати український народ, зрозуміти його, об'єднатися навколо нього [15, с. 29] та моделі мовної політики. Проти російської геополітичної концепції виступає вітчизняна політологиня І. Кресіна, яка вважає її тією основою, на якій сформувався російський націоналізм, який «базується на географічних та історичних «обґрунтуваннях» М. Трубецького. Тому і не дивно, що нинішні адепти «єдиної і неділимої» звертаються до ідейної спадщини слов'янофілів, що чітко простежується в обґрунтуванні російської національної ідеї, «місії» російської нації у програмних документах КПРС, монографіях та підручниках з геополітики О. Дугіна, С.Бабурина, О. Панарина, К. Гаджієва та ін.» [22, с. 39]. І. Кресіна запевняє, що геополітична концепція Х. Макіндера, К. Хаусхофера, Н. Спідмена та ін. завуальована політичним замовленням, тому й не має нічого спільного з науковими доказами [22, с. 34]. Абсурд теорії російських науковців, як стверджують М. Пірен і В. Ребкало, полягає у тому, що розуміння ними культурного, мовного і духовного розвитку базується на власних політичних поглядах, які часто несумісні ні з духовністю, ні з культурою, [29, с. 232] ні з наукою. Виходячи з зазначеного, концепт «геополітика» займає важливе місце у структурі політичних мереж та інституцій російської моделі мовної політики, позаяк вона формується на основі асиміляції мов і культур неросійських народів СРСР та їх адаптації до російської культури, що досліджує російський науковець Д. Горенбург у праці «Політика та асиміляція радянських національностей» [12]. Взаємодія культур у такому разі відбувається не шляхом вільного розвитку, як мало б бути, а шляхом російщення мов національних меншин та корінних народів. Яскравим прикладом цього є депортація кримських татар у Туркменістан, Узбекистан та ін. регіони СРСР, а на їх місце було завезено етнічних росіян, яких, приміром, в АР Крим до його анексії Росією було понад 50%, що досліджують Дж.Смагулова, В.Фірман та ін. Проблемою автономії, за словами А. Колодій, було те, що серед випускників педагогічних вузів українською мовою володіли лише викладачі української мови і літератури [21, с. 210]. Щоб асимілювати мову і культуру завойованих народів, Російська імперія проводила жорстку мовну політику, нав'язуючи цим спільнотам державну/офіційну мову і культуру метрополії. Суть моделі мовної політики, яку протягом століть будує Росія в Україні та в ін. державах пострадянського простору, можна пояснити з огляду на її кінцеву мету – повернути її у своє лоно як територію, яка раніше входила до складу Московського царства, Російської імперії та колишнього СРСР, акцентуючи при цьому увагу на історичній справедливості та мовно-культурних інтересах [35]. В основу моделі мовної політики російської політики і науковці Росії, зокрема К. Затулін, О. Дугін та ін., поклали російську мову, яка є політичною інституцією в Україні, та російськомовне населення, що є базою, на якій формується російська концепція «збирання земель», яка здійснюється шляхом захоплення чужих територій. Така геополітика, як зазначає І. Діак, полягає: у *поверненні та збереженні* Росією єдиного мовно-культурного та релігійного просторів, *наближенні* українців до етнічних росіян, *розмиванні* українського етнічного моноліту штучною міграцією, в *обмеженні* економічного зростання України та її ізоляції, у *розчленуванні* її на окремі регіони та їх протиставленні, а також відокремленні Західної України від решти держави; *денаціоналізації* українців, знищенні української мови і культури; в *утриманні* України у тілі Росії та ін. [16, с. 264-265].

Таку російську модель мовної політики в Україні підтримують суб'єкти політичної мережі, що об'єднувала такі політичні інститути, якими свого часу були Прогресивна Соціалістична партія, «Російські общини Севастополя», «Російські общини Криму» та ін., які, за висновком І. Діяка, докладали неабиякі зусилля, аби приєднати Україну до союзу з Росією, провести референдум з питань надання російській мові статусу державної, надати Луганській області статусу російської національно-культурної автономії, а місту Севастополь – російського федерального статусу та російського громадянства його мешканцям [16, с. 266]. На думку російського політика К. Затуліна, «усе це необхідно використати в особистих інтересах Кремля, аби реалізувати геостратегічний план Росії. І при цьому, як він вважає, зовсім неважливо, як до цього ставитиметься український народ, а важливо лише те, щоб ідея відновлення Великої Росії була досягнута, бо без України, на думку американського політолога, соціолога і державного діяча, колишнього радника з національної безпеки Президента Джиммі Картера, а також радника Центру стратегічних і міжнародних студій Зб. Бжезинського, Росія перестане бути євразійською імперією та залишиться лише азійською державою» [3, с. 2]. Тобто, модель мовної політики спирається на різні ідеології часом зовсім не сумісні, має

різну мету і завдання. Зокрема, продуктивною і розвиваючою, на думку В. Іванишина, може бути лише така ідеологія, яка виростає з реальної проблематики життя поневоленого народу та є продовженням його визвольних традицій [18, с. 71].

5. Ідеологічний підхід допомагає глибше осмислити концепт «модель мовної політики», який формувався у радянський період на комуністичній ідеології. Ідеологія – це: система переконань, ідей, поглядів на політичне життя суспільства, що відображає ідеали, світогляд, інтереси, настрої людей, класів, соціальних верств, політичних партій, громадських рухів; сукупність поглядів і цілей суб'єктів політики, що характеризують їх самосвідомість, відношення до дійсності, яка охоплює цінності, нормативні і цільові схильності та способи їх досягнення. У науковий обіг термін «ідеологія», увів французький філософ Д. Трасі у кінці XVIII – на поч. XIX ст., який його визначив як науку про ідеї [5, с. 131]. Ідеологія конструктивно чи деструктивно впливає на формування моделі мовної політики як політологічного концепту, який базується на ціннісно-нормативних, духовних та ін. атрибутах, а також – знаннях, ідеалах, почуттях суб'єктів політики та їх політико-поведінкових аспектах. Зокрема М. Костомаров, як ідеолог українського національного руху, у праці «Дві руські народності» доводить, що українці і росіяни – це різні народи, позаяк у політичній площині українці схильні будувати вільні союзи, засновані на рівноправності, починаючи від давньоруських міст-республік до козацьких формувань, а росіяни звикли до централізованих утворень з необмеженою владою, яка одноосібно здійснювала мовну політику у державі та вирішувала, якою мовою спілкуватимуться на території Росії неросійські за походженням народи. Водночас Х. Раковський з цього приводу зазначив, що завдання держави дати можливість розвиватися тій культурі, яку придушувала й обмежувала російська людина, яка ніколи не знавала національного гніту, а, навпаки, пригнічувала інші культури сотні років. У цьому сенсі І. Огієнко робить висновок, що «український народ – це вже дозріла нація, яка виборола літературну мову у важкій боротьбі з поневолювачами та зрослася з нею, тому уже ніколи від неї не відступити» [28].

Модель мовної політики, що формувалася в СРСР на основі комуністичної ідеології, була спрямована проти мов і культур етнічних меншин, корінних народів, зокрема й українського, а також – його рідної мови і культури. Подолати провінціалізм українців та звільнити їх від рабського наслідування російської мови і культури закликали Трохим Зінківський та М. Хвильовий. Вони критикували радянську модель мовної політики і вважали, що російська мова не може бути орієнтиром для України, тому що вона «тяжіє над українцями у віках як господар становища, який привчив їх психіку до рабського наслідування. М. Хвильовий закликав «назавжди покінчити з контрреволюційною думкою будувати в Україні російську культуру», обстоював ідею звільнення від російської ідеології та впливу і наголошував на окремішності українського народу [14, с. 465]. Схожу думку щодо формування моделі мовної політики на національному ґрунті мав М. Скрипник, який боровся за самостійність української мови і культури та їх незалежність від Росії. Згідно з цим «російським можна вважати все, де присутня російська мова, не зважаючи на кордони та поширення російського етносу. М. Скрипник намагався модернізувати мовну політику на основі української мови і культури, сприяв проведенню українізації середньої та вищої школи, підготовці національних кадрів вчителів і викладачів, розвитку книговидавничої справи українською мовою. Він затвердив новий український правопис та проводив велику роботу щодо вироблення української наукової термінології. За представниками інших народів, які мешкали на території України, М. Скрипник визнавав право на культурну самобутність та здобуття освіти рідною мовою з поступовим переходом до вивчення української мови. Водночас він критикував заборони української мови і культури, імперську модель мовної політики та її ідеологію. На основі ідей М. Хвильового та Миколи Скрипника формувалася національно-демократична свідомість в українців. Зняття Миколи Скрипника з посади наркома освіти УРСР та звинувачення його у сприянні буржуазно-націоналістичній лінії щодо створення української наукової термінології започаткувало, на слушну думку Н.Гавдики та Л. Назаревич, новий етап у формуванні мовної політики, який можна назвати масштабним антиукраїнським терором [8, с. 78]. Усе це негативно позначилося на формуванні самосвідомості мешканців України, яка залежала від того, чия мова, культура та ідеологія панували на території держави у минулому. Ідеологія, на думку вітчизняного науковця Г. Шипунова, – це «сукупність взаємопов'язаних між собою ідей, націлених на впорядкування суспільно-політичних відносин. Водночас ідеї, які знаходяться в основі програм політичних партій, конструюють їх цілі» [42, с. 46]. Національно-демократична та авторитарна ідеології по-різному впливають на самосвідомість суб'єкта мовної політики, на його політичну культуру, поведінку, ідентифікацію та комунікативну політику. На думку Ф.Рудича, ідеологію, яка тісно пов'язана з поведінкою суб'єкта мовної політики та його ідентифікацією, варто розуміти як одну з найбільш впливових форм політичної свідомості, що впливає на зміст відносин, масові та групові настрої [30, с. 182], а також – культуру та поведінку суб'єкта політики.

6. Ціннісний, який спрямовано на: формування моделі мовної політики на основі національних цінностей, якими є відродження української мови у статусі єдиної державної та її поширення в усіх сферах і галузях суспільно-політичного життя, що зумовлено державотворчим самовизначенням української нації; з'ясування мовно-політичної ситуації та мовно-політичних проблем, їх оцінку під кутом бачення справедливості, свободи та поваги до людської гідності. На цій основі модель мовної політики модернізувалася у добу Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, «українізації»

та після проголошення України незалежною державою. Для цього необхідно шукати, на слухну думку О. Дьоміної, «соціокультурні, історико – цивілізаційні образи і категорії, які б несли потенціал політичного і морального єднання нації. Тобто, важливим завданням сучасного українського суспільства, яке спирається на сферу освіти і просвітництва, є, як вважає О.Дьоміна, виховання людини з активною, ціннісно-орієнтованою і культурно-творчою позицією, яка здатна відстоювати інтереси нації» [17, с. 202].

Утім, цінності в уяві політиків та мешканців України є різними, позаяк вони тісно пов'язані з інтересами, які у різні часи формувалися під впливом таких держав як: Росія, яка у певний період часу панувала на Лівобережній Україні; Річ Посполита, котра мешканцям Правобережної України нав'язувала власні цінності, мову і культуру та забороняла українську; Австро-Угорщина, Румунія та ін., які на теренах України проводили жорстку політику та будували власну модель мовної політики. Ідейні цінності, як зазначає Г.Шипунов, пов'язані з культурними пріоритетами громадян, протидією глобалізації, євроінтеграційним та міграційним процесам, зі збереженням національної ідентичності та поверненням до традиційних цінностей [43, с. 71]. Не меншою цінністю для української нації є її історія, національні герої, державні та національні символи, культура, звичаї, традиції та ін. Утім, таке явище як цінність кожна політична особа, група і спільнота розуміє по-своєму. Виходячи з зазначеного, одними з найбільших цінностей для українського народу є українська мова та українська культура, які є національними символами, позаяк вони дали назву державі, зберегли та розвинули звичаї і традиції українців. Національна символіка, як зазначає вітчизняна дослідниця Н. Хома, виражає уявлення про колективну спільноту «ми», а тому активно використовується у критичні моменти, які вимагають мобілізації суспільства, наприклад, під час українсько-російського збройного протистояння [39, с. 407].

Що стосується такого явища як єдність, то у цьому сенсі важливою для нас є мовна політика, яку здійснює Євросоюз, яка побудована на основі демократичних цінностей і свобод, що є позитивним прикладом для конструювання мовно-політичних моделей у тих державах, які стали на шлях плюралістичного і мультилінгвального розвитку. Модель Євросоюзу варто розуміти як конструкт, мовна політика якого базується на розумінні, єдності євроспільнот та європейських стандартах, які втілюються у життя на основі мультикультурної та інституціональної методологій, за допомогою яких досліджуються демократичні і національні цінності цього союзного об'єднання [33, с. 316]. Варто звернути увагу також і на те, що модель мовної політики Євросоюзу підходить не усім поліетнічним та багатонаціональним державам, позаяк багато залежить від того, якою була раніше мовна політика союзної держави, що є членом Євросоюзу, які відносини склалися між частинами її мережевого конструкту, яка мовна політика проводиться на сучасному етапі державотворення, які цінності та інтереси захищають її державні і політичні інституції. Якщо виходити з філософії американського дослідника Дж. Д'юї, то цінність, як актуалізує увагу Т. Лапіна, – це не просто об'єкт інтересу, а результат діяльності людини і держави в цілому, який складається з умов виникнення інтересу, об'єкта його спрямованості та бажаного результату [23].

У цьому сенсі варто зконцентрувати увагу на ціннісному підході щодо формування моделі мовної політики такої держави як Франція, інтереси якої замкнулися на демократичних та національних цінностях французької нації, якими є французька мова, яку Королівський ордонанс у 1539 році наказав використовувати в усіх сферах і галузях суспільно-політичного життя, зокрема у судових паперах [13, с. 29]. Таким чином французька мова поширилася в усіх провінціях цієї держави, зокрема Фландрію (1684 р.), Ельзац (1685 р.), Руссильон (1700 р.), німецьку Лотарингію (1748 р.), Корсику (1768 р.) та ін. Зважаючи на це, 12 млн. французів з 25 не знали французької мови і не могли нею вільно спілкуватися. Внаслідок запровадження монолінгвальної моделі мовної політики упродовж XIX ст. французька мова була поширена в усіх регіонах країни і галузях її суспільно-політичного життя, зокрема, у військовій, освітній, книговидавничій, інформаційній та ін. [33, с. 385]. Тобто, у мовно-політичному досвіді цієї держави є позитивні складові, що може бути застосовано для побудови моделі мовної політики на національній та конструктивній основах в Україні.

7. Синергетичний, який є актуальним щодо дослідження взаємодії складових моделі мовної політики як на мережевому, так і міжмережевому рівнях. Концепт «синергетика» (грец. synergetikos – спільна дія, узгоджено діючий) – спільна погоджена дія, у якій зацікавлені національно-демократичні політичні інституції та українська інтелігенція, які: *відроджують* україномовну освіту, історію України та українську культуру протягом XIX – на поч. XX ст.; *поширюють* українську мову у статусі державної в усіх сферах і галузях суспільно-політичного життя, зокрема й на сучасному етапі державотворення; здійснюють модернізацію освіти на україномовній основі, без чого українські політики не змогли б закріпити українську мову як єдину державну у Конституції України та ухвалити ряд законодавчих актів і програм, які регулюють мовну політику на державному рівні, у ЗМІ, на телебаченні та ін. галузях і сферах суспільно-політичного життя. Стратегічним завданням модернізації освіти є, на думку І. Лопушинського, вивчення української мови в усіх навчально-виховних закладах, поширення комунікації цією мовою та утвердження її як основної мови функціонування у загальноосвітній, професійній та вищій школі [24, с. 19]. Деструктивна взаємодія «лівих» і «правих» політичних інститутів призводить до негативних наслідків, які заподіюють шкоду формуванню моделі мовної політики на конструктивній основі. За визначенням Г. Шипунова, «ліві» інституції виступають за рівність людей у суспільстві, а «праві» відстоюють соціальну нерівність [43, с. 69]. З такою позицією можна

погодитись, якщо вона не стосується мовно-політичних проблем, де національно-демократичні політичні сили, на відміну від «лівих» політичних інституцій, відстоюють формування та розбудову моделі мовної політики на національній основі. Це ми відстежуємо під час вивчення, аналізу та ухвалення законів, зокрема «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» та «Про засади державної мовної політики», які було проголосовано проросійськи налаштованими депутатами Верховної Ради без належного обговорення та з порушенням процедури ухвалення.

8. Постмодерністський, який виник у кінці 1960 – х рр. на основі модернізму [франц. *modernisme* – сучасний], що був напрямом у політиці з кінця XIX та у першій пол. XX ст. У цьому контексті постмодернізм [лат. *post* – після, що означає те, що настає після чогось], розуміємо як: *новий етап* розбудови моделі мовної політики, який в останні десятиліття спричинив широкі дискусії, породив нові концепції і теорії; *новий напрям* у політологічній теорії, яка намагається під іншим кутом бачення пояснити мовно-політичні явища і процеси, які формують реальність у вигляді постіндустріального суспільства; *теорію*, яка визначає нові стратегії, цілі й завдання розвитку моделі мовної політики та політичної науки загалом. В умовах постмодерну заперечуються ідеологія, практика насилля, війни на користь плюралізму, мультилінгвізму, демократії та ін. Утім, «сучасна реальність, на думку А.Постол, свідчить, що постмодернізм і глобалізація, «підточуючи» підвалини модерної держави, руйнують національну ідентичність як одну з основ згуртованості суспільства і держави» [31, с. 74]. На слушну думку А. Черниш, «сучасному українському суспільству глобалізація загрожує ззовні, а регіоналізація і федералізація – з середини» [40, с. 16]. У цьому сенсі мультикультуралізм варто розуміти як мовно-культурна політика держави, яка протиставляється ідеї «плавильного котла» і ґрунтується на визнанні та збереженні культурних відмінностей у межах однієї держави. А оскільки мультикультуралізм виник по суті у постмодерну добу, то постмодерністи дійшли висновку, що лояльність громадян до своєї держави багато у чому забезпечується добробутом, який вони бачать у зростанні економіки, ідентичності, взаєморозуміння, які спрямовано на побудову конструктивної моделі мовної політики. Тобто, постмодернізм розлучається із тоталітаризмом та переходить до ідеї мовно-політичної різноманітності. Цей перехід може бути конструктивним, якщо спиратиметься на раціональне мислення у контексті побудови моделі мовної політики. Тут варто погодитися з цитатою вітчизняних дослідниць Н.Степанової та Ю. Андрієнко, які констатують, що «українське суспільство, не встигнувши адаптуватися до модерних вимог політики, а саме: свідомого виконання людиною громадських обов'язків, вироблення дієздатних інституціональних форм суспільного контролю за владою, добровільного взяття на себе відповідальності за той політико-правовий порядок, який виник як результат взаємодії суспільства і влади, потрапило у ситуацію постмодерну» [38, с. 126], яка характеризується мовно-політичними проблемами, конфліктами та сепаратизмом. «Конфліктність мовних проблем сучасна Україна успадкувала, на слушну думку Н. Гавриди і Л. Назаревич, від колоніального минулого, під час якого російська мова відтіснила українську у значній частині східних і південних областей Української держави, перебравши на себе основну функцію мови – комунікативну, яка послаблює національну самосвідомість українців, перешкоджаючи побудові міцної незалежної держави» [8, с. 79]. З іншого боку, постмодернізм, який характеризується відходом від ідей і цінностей попередньої доби, та у порівнянні з нею, є більш прогресивним, відкритим та плюралістичним. Зокрема, французький філософ, постмодерніст, деконструктивіст Жак Дерріда зробив спробу переосмислити традиційні цінності та стереотипи мислення. Тому його знаки набувають політичного характеру шляхом мови і мовлення, вказують на реальний предмет або на його заміщення знаком [27]. У цьому сенсі знаки, явища, візуалізація, політична поведінка та політичні дії епохи постмодернізму, як звертає увагу вітчизняна дослідниця Н. Хома, асоціюються з «невизначеністю, відсутністю канонів, карнавалізацією, посиленням самовираження людини» та ін. [39, с. 405]. Схожу думку з цієї проблеми мають Н.Степанова та Ю. Андрієнко, які вважають, що «постмодерній українській культурі притаманні падіння поваги до влади («Революція гідності»), посилення самовираження людини (використання технологій, які сприяють карнавалізації протестних акцій), «засліплення грою символів» (флешмоби, перформанси, театралізація), віртуалізація (вибори, під час яких боротьба ідей і програм заміщується боротьбою політичних шоуменів за кількість глядачів/читачів, лайків, повідомлень у соціальних мережах), перетворення політики на «ток-шоу» [38, с. 126-127]. Усе це, на думку О. Вишняк, не сприяє конструктивній розбудові моделі мовної політики, а, радше за усе, наближає час до найшвидшої її демонтажу або перетворення. Тим більше, якщо зважити, що віртуалізація політична – це процес заміщення політичної реальності системою образів, уявних моделей, симуляцій, спираючись на мас-медіа, які конструюють соціально-політичну реальність, програмують сьогодення, а також майбутню поведінку громадян [7, с. 44].

Таким чином, кожний із використаних підходів допоміг осмислити модель мовної політики як політологічний концепт під таким кутом бачення як: синергетичний, мережевий та герменевтичний, які дають можливість дослідити ті процеси, що відбуваються на комунікативному, поняттєвому, поведінковому та ін. рівнях; ідеологічний, геополітичний, інституційний та постмодерністський, які дають можливість зосередити увагу на мові, культурі і тих інституціях, що пов'язані з діяльністю проукраїнськи або проросійськи налаштованих політиків та їх політичних сил, одні з яких будують модель мовної політики на національній основі, інші, – проросійській, проугорській, прорумунській та ін.

Бібліографічний список:

1. Алексеев О. Політична герменевтика як метод політологічного дослідження: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23. 00. 01 / Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.
2. Bowring B. Language rights in practice – the case of the former editor of the only Khakas language newspaper / Lukanovic S. N. (ed.). A Shared Vision: Intercultural Dialogue – A Global Paradigm to Promote Linguistic and Cultural Diversity. Ljubljana, Slovenia: Slovenian National Commission for UNESCO, Institute for Ethnic Studies. 04 Nov. 2010. P. 87-106.
3. Бжезинський З. «Наступною «гарячою точкою» цілком може стати Україна». Голос України. 15. 08. 08. С. 2.
4. Білик Б. Проблеми державної мови в Україні (1989-2004 рр.). Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2005. Т. VI. С. 160-164.
5. Брацькі А. Українське мовне питання чи питання української мови – соціо-психокультурний аспект. К.: Центр українознавства Київського національного у-ту ім. Т. Шевченка, 2012. Вип. 8. С. 86-89.
6. Бунецький Л. Аспекти інституціоналізму в сучасній політичній науці: аналіз феномену «політичний інститут». Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія Філософія. Політологія. Вип. 91-93. 2009. С. 60-64.
7. Вишняк О. Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. 2008. С. 144-157.
8. Гавдида Н., Назаревич Л. Лінгвоцид як форма мовної політики. Наукові записки ТНПУ. Серія: Мовознавство. Вип. ІІ(24) 2014 78. С. 77-80.
9. Гадамер Г. – Г. Герменевтика і поетика / Г. – Г. Гадамер; пер. з нім. К.: Юніверс, 2001. 288 с.
10. Гельман В. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике. Полис. Политические исследования. 2003. №4. С. 6-25.
11. Горбатенко В. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття / В. Горбатенко. Політичний менеджмент. Київ, 2005. №1. С. 3 – 13.
12. Gorenburg D. Soviet Nationalities Policy and Assimilation / D. Arel, B. Ruble (eds.). Rebounding Identities: The Politics of Identity in Russia and Ukraine. Baltimore M D: Johns Hopkins University Press, 2006. P. 273-303.
13. Данилевська О. Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР/Оксана Данилевська. К., 2009. 176 с.
14. Дербишайр Дж. Д., Дербишайр Я. Политические системы мира: В 2-х т. Том 1: Пер. з англ. М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. 512 с.
15. Дзюба І. Що за обрієм? (наша культурна спадщина і культурне майбуття) / Дзюба І. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Київ: Наукова думка, 1992. Вип. 1. С. 225-230.
16. Діак І. Українське відродження чи нова русифікація?: Наукове видання. К.: Гранослов, 2000. 304 с.
17. Дьоміна О. Аксиологічні основи національної ідеї / О. Дьоміна. Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 93. С. 201-205.
18. Іванишин В. Нація, державність, націоналізм. Дрогобич: Відродження, 1992. 175 с.
19. Климанська Л. Комунікативний потенціал у політиці / Лариса Климанська. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: [збірник наукових праць] / Національний університет «Львівська політехніка» [та інші]. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. Випуск 18. С. 104-109.
20. Кожевніков В. Важкий шлях до рідної мови. Київ, 2005. 27 с.
21. Колодій А. Національний вимір суспільного буття. Львів: Астролябія, 2008. 368 с.
22. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітичний аналіз): [Монографія]. К.: Вища школа, 1998. 392 с.
23. Лапіна Т. Ідентифікація культури: філософські критерії. Філософія і культура. 2013. № 10. С. 1407-1418.
24. Лопушинський І. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: Автореф. дис.... докт. політ. наук: 25. 00. 02 / Національна академія державного управління при Президентові України. К., 2008. 30 с.
25. Мельник О. «Перший і третій Рим» в контексті ідеології «Русского мира» і верифікації сучасного Ватикану / О. Мельник. Українське релігієзнавство. 2015. № 73. С. 311-319.
26. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан. Политические исследования. 2002. №2. С. 20-31.
27. Новакова О. Параметри конструктивної взаємодії політичних сил/О.Новакова. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2014. Вип. 15. С. 3-8.
28. Огієнко І. Історія української літературної мови. К.: Наша культура і наука, 2004. 436 с.

29. Пірен М., Ребкало В. Духовність особистості – основна цінність демократичного суспільства / М. Пірен, В. Ребкало. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2011. Вип. 2. С. 228-236.
30. Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз. [Монографія] / За заг. ред. Ф. М. Рудича. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 448 с.
31. Постол А. Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність / А. Постол. Гуманітарний вісник ЗДІА. Запоріжжя, Вип. 42. 2010. С. 69-79.
32. Прицак О. Замість монологів і полемік – творчий діалог. Віче. 1994. №4 (25). С. 98-107.
33. Савойська С. Політологічний контекст моделі мовної політики: теоретико-методологічний аналіз [Текст]: монографія / Світлана Савойська; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Простір-М, 2019. 790 с.
34. Саворская Е. Политические сети в процессах надгосударственного регулирования: европейский и мировой опыт. М.: ИМЭМО РАН, 2018 с.
35. Smagulova J. «Language policies of kazakhization and their influence on language attitudes and use» / Smagulova J. International journal of bilingual education and bilingualism. 2008. 19 Dec. Vol. 11. Issue 3-4. P. 440 – 475.
36. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – поч. XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах. Частина 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 276 с.
37. Смолин М. «Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет». Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Москва, 1998. 229 с.
38. Степанова Н., Андрієнко Ю. Політична участь у добу постмодерну: українська практика / Н. Степанова, Ю. Андрієнко. Молодий вчений. №5 (20). Ч. 4. травень 2015. С. 125-128.
39. Хома Н. Візуалізація як характеристика постмодерної політичної дії / Н. М. Хома. Гілея. Політичні науки. Збірник наукових праць. 2014. № 89. С. 405-408.
40. Черниш А. Мова та ідентичність у сучасному світі. Мова і суспільство. Львівський університет ім. І. Франка, 2012. Вип. 3. С. 13-22.
41. Шевчук Г., Трач Н. Мовна політика після Помаранчевої революції. Магістеріум. Мовознавчі студії. 2009. Вип. 37. С. 97-104.
42. Шипунов Г. Ідеологія політичних партій: методологічні засади дослідження / Г. Шипунов. Політикус. 2017. Вип. 3. С. 43-47.
43. Шипунов Г. Концептуальні особливості визначення «лівих» та «правих» політичних партій в умовах постіндустріального суспільства. «Грані». 2017. Том 20. Вип. 1 (141). С. 67-73.

References:

1. Alekseev O. Political hermeneutics as a method of political science research: Abstract. dis. ... cand. flight. Sciences: 23. 00. 01 / Oles Honchar Dnipropetrovsk National University. Dnepropetrovsk, 2008. 20 p.
2. Bowring B. Language rights in practice – the case of the former editor of the only Khakas language newspaper / Lukanovic S. N. (ed.). A Shared Vision: Intercultural Dialogue – A Global Paradigm to Promote Linguistic and Cultural Diversity. Ljubljana, Slovenia: Slovenian National Commission for UNESCO, Institute for Ethnic Studies. 04 Nov. 2010. Pp. 87-106.
3. Brzezinski Z. «The next» hot spot may well be Ukraine». Voice of Ukraine. 15. 08. 08. P. 2.
4. Bilyk B. Problems of the state language in Ukraine (1989-2004). Collection of scientific works of the Research Institute of Ukrainian Studies. K.: Polygraphic Center «Foliant», 2005. T.VI. Pp. 160-164.
5. Bratski A. Ukrainian language issue or the issue of the Ukrainian language – socio-psychocultural aspect. K.: Center for Ukrainian Studies of Kyiv National University named after T. Shevchenko, 2012. Vip. 8. Pp. 86-89.
6. Bunetsky L. Aspects of institutionalism in modern political science: analysis of the phenomenon of «political institution». Bulletin of Kyiv National University. T. Shevchenko. Philosophy series. Politology. Vip. 91-93. 2009. Pp.60-64.
7. Vyshnyak O. Attitude of Ukrainian citizens to the issue of the status of languages in the state. Language situation in Ukraine: between conflict and consensus. K.: ІПіЕНД named after IF Kuras of the National Academy of Sciences of Ukraine. 2008. Pp. 144-157.
8. Gavdida N., Nazarevich L. Linguicide as a form of language policy. Scientific notes of TNPU. Series: Linguistics. Vip. II (24) 2014 78. Pp. 77-80.
9. Gadamer G. – G. Hermeneutics and poetics / G. – G. Gadamer; lane. with him. K.: Universe, 2001. 288 p.
10. Gelman V. Institutional building and informal institutions in modern Russian politics. Polis. Political research. 2003. №4. Pp. 6-25.
11. Gorbatenko V. Postmodern and the transformation of the value basis of human existence / V. Gorbatenko. Political management. Kyiv, 2005. №1. Pp. 3 – 13.
12. Gorenburg D. Soviet Nationalities Policy and Assimilation / D. Arel, B. Ruble (eds.). Rebounding Identities: The Politics of Identity in Russia and Ukraine. Baltimore M D: Johns Hopkins University Press, 2006. Pp. 273-303.
13. Danilevska O. Language in revolution and revolution in language: language policy of the Central Rada, Hetmanate, Directory of the Ukrainian People's Republic / Oksana Danilevska. K., 2009. 176 p.

14. Derbyshire J. D., Derbyshire J. Political systems of the world: In 2 vols. Volume 1: Per. from English M. : RIPOK KLASSIK, 2004. 512 p.
15. Dziuba I. What is on the horizon? (our cultural heritage and cultural future) / Dziuba I. Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood. Kyiv: Naukova Dumka, 1992. Issue. 1. Pp. 225-230.
16. Diak I. Ukrainian revival or new Russification?: Scientific publication. K. : Granoslov, 2000. 304 p.
17. Dyomina O. Axiological foundations of the national idea / O. Dyomina. Gilea: scientific bulletin. 2015. Vip. 93. pp. 201-205.
18. Ivanyshyn V. Nation, statehood, nationalism. Drohobych: Renaissance, 1992. 175 p.
19. Klimanska L. Communicative potential in politics / Larisa Klimanska. Ukrainian national idea: realities and prospects of development: [collection of scientific works] / National University «Lviv Polytechnic» [and others]. – Lviv: Lviv Polytechnic National University Publishing House, 2006. Issue 18. Pp. 104-109.
20. Kozhevnikov V. A difficult path to the native language. Kyiv, 2005. 27 p.
21. Kolodiy A. The national dimension of social life. Lviv: Astrolabia, 2008. – 368 p.
22. Kresina I. Ukrainian national consciousness and modern political processes: (Ethnopolitical analysis): [Monograph]. K. : Higher school, 1998. 392 p.
23. Lapina T. Identification of culture: philosophical criteria. Philosophy and culture. 2013. № 10. Pp. 1407–1418.
24. Lopushinsky I. Formation and implementation of state language policy in the field of education of Ukraine: Abstract. dis. .... dr. flight. Sciences: 25. 00. 02 / National Academy of Public Administration under the President of Ukraine. K., 2008. 30 p.
25. Melnyk O. «The first and third Rome» in the context of the ideology of the «Russian world» and the verification of the modern Vatican / O. Melnyk. Ukrainian religious studies. 2015. № 73. Pp. 311–319.
26. Merkel V. Formal and informal institutions in defective democracies / V. Merkel, A. Croissant. Political research. 2002. №2. Pp.20-31.
27. Novakova O. Parameters of constructive interaction of political forces / O. Novakova. Scientific journal of NPU named after MP Drahomanov. Series 22: Political Science and Methods of Teaching Socio-Political Disciplines. 2014. Vip. 15. Pp. 3-8.
28. Ogienko I. History of the Ukrainian literary language. K. : Our culture and science, 2004. 436 p.
29. Piren M., Rebkalov V. Spirituality of the individual – the main value of a democratic society / M. Piren, V. Rebkalov. Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine. 2011. Vip. 2. Pp. 228-236.
30. Political and ideological process in Ukrainian society in terms of modernization: a comparative analysis. [Monograph] / For the general. ed. FM Rudich. K.: IPIEND them. IF Kuras NAS of Ukraine, 2013. 448 p.
31. Postol A. Postmodernism as a modern socio-political reality / A. Postol. Humanitarian Bulletin ZDIA. Zaporozhye, Issue. 42. 2010. Pp. 69-79.
32. Pritsak O. Instead of monologues and polemics – creative dialogue. Chamber. 1994. №4 (25). Pp. 98-107.
33. Savoyska S. Political context of the model of language policy: theoretical and methodological analysis [Text]: monograph / Svitlana Savoyska; Lviv. nat. Univ. Ivan Franko. Lviv: Prostir-M, 2019. 790 p.
34. Savorska E. Political networks in the processes of supranational regulation: European and world experience. M. : IMEMO RAN, 2018 p.
35. Smagulova J. «Language policies of kazakhization and their influence on language attitudes and use» / Smagulova J. International journal of bilingual education and bilingualism. 2008. 19 Dec. Vol. 11. Issue 3-4. Pp. 440 – 475.
36. The Ukrainian question in the Russian Empire (late XIX – early XX centuries.): Collective scientific monograph in three parts. Part 3. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 1999. 276 p.
37. Smolin M. «Ukrainian fog must dissipate, and the Russian sun will rise.» Ukrainian separatism in Russia. The ideology of national division. Moscow, 1998. 229 p.
38. Stepanova N., Andrienko Yu. Political participation in the postmodern era: Ukrainian practice / N. Stepanova, Yu. Andrienko. A young scientist. №5 (20). Ch. May 4, 2015. pp. 125-128.
39. Khoma N. Visualization as a characteristic of postmodern political action / NM Khoma. Gilea. Political science. Collection of scientific works. 2014. № 89. Pp. 405–408.
40. Chernysh A. Language and identity in the modern world. Language and society. Lviv University named after I. Franko, 2012. Issue. 3. Pp. 13-22.
41. Shevchuk G., Trach N. Language policy after the Orange Revolution. Magisterium. Linguistic studies. 2009. Vip. 37. Pp. 97-104.
42. Shipunov G. Ideology of political parties: methodological principles of research / G. Shipunov. Politicus. 2017. Vip. 3. Pp. 43-47.
43. Shipunov G. Conceptual features of the definition of «left» and «right» political parties in a post-industrial society. «Faces». 2017. Volume 20. Vip. 1 (141). Pp. 67-73.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ТА СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ

DOI 10.31558/2617-0248.2020.5.6

УДК 327.56(519.5)

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ США ЩОДО КОРЕЇ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2191-4210>

Кан Д. С., д. політ. н., професор, завідувач кафедри Київського національного лінгвістичного університету

У статті зазначено, що багато дослідників виділяють особливу роль США у вирішенні корейської проблеми і збереження безпеки в Північно-Східній Азії. Докладно наводяться підходи уряду США у різні періоди щодо вирішення або врегулювання проблеми на Корейському півострові. США хоч і знаходиться далеко від Корейського півострова, але через геополітичні чинники Корея завжди перебувала в сфері національних інтересів США. Відомо, що США були одними з винуватців та ініціаторами розколу Корейського півострова та після 1945 року ніколи не випускали з виду Корейський півострів.

Залежно від політичної та економічної ситуації у світі, уряд США застосовував різні види доктрин, стратегій і підходів, наприклад Гуамська та Тихоокеанська доктрини. Не дивлячись на всі зміни у міжнародному політичному світі, США завжди приділяли увагу безпеці Південної Кореї, так як було і в корейській війні 1950-53 років. З метою захисту Республіки Корея і посилення впливу в Північно-Східній Азії, США і сьогодні тримає контингент своїх військ у Кореї, надає величезну допомогу у відновленні економіки Республіка Корея і модернізації південнокорейської армії. Так, тільки з 1945 по 1975 роки на економічні та військові цілі в Південній Кореї США витратило близько 13 млрд. доларів і на 1970-ті роки витратили близько 4 млрд. доларів.

Звичайно, багато президентів США в різні періоди докладали величезних зусиль, спрямованих на зміцнення миру і врегулювання конфліктів різного рівня, які періодично виникали на Корейському півострові. Президент Дж. Картер продовжив здійснювати вивід американських військ з Південної Кореї протягом 4-5 років, але з приходом до влади адміністрації Рейгана питання про виведення американського контингенту військ був знятий з порядку денного. Мотивом збереження американських військ було виграти час для зміцнення військової могутності Південної Кореї.

Багато дослідників, такі як Е. Рейшауер та Г. Гендерсон, підкреслюють, що поділ Кореї є не тільки дестабілізуючим фактором в Північно-Східній Азії, присутність американських військ в Південній Кореї є головною перешкодою для об'єднання Кореї. Сьогодні, якщо взяти до уваги той факт що контингент американських військ до сих пір присутній в Кореї, то можна зробити деякі висновки щодо того чого бажає Америка: об'єднання Кореї чи ні? Багато вчених вважають парадоксальним, що Південна Корея має значні переваги в економіці та досить сильну армію, але все ж зберігає американські війська в своїй країні. Це що: страх Північної Кореї чи небажання засмучувати союзника – США? Незважаючи на зміни, які відбуваються у відносинах США – КНДР, Республіка Корея – КНДР, США та РК продовжують проводити великомасштабні військові навчання, тим самим провокуючи участь КНДР у військових навчаннях спільно з Китаєм і Росією, підбивають Північну Корею до відновлення ракетно-ядерних випробувань. Після приходу до влади Дональда Трампа, який почав застосовувати протекціоністську політику, ситуація трохи змінилася, але Південна Корея як і раніше дозволила США розмістити на території Кореї протиракетну систему THAAD, тим самим різко погіршила відносини з Китаєм.

Відомо також, що сьогодні загострилися протистояння США та Китаю. Цей факт безумовно позначається на процесі врегулювання корейської проблеми. У ситуації, що склалася, різко зросла роль Китаю і Республіки Корея в якості посередника і каталізатора для посиленого продовження розпочатих у 2018 році переговорів по денуклеаризації та стабілізації миру на Корейському півострові.

Ключові слова: корейська проблема, денуклеаризація, стабільність, мирний порядок, ракетно-ядерна програма Північної Кореї, великі держави.

Kan D.S., The Evolution of USA Policy on Korea

The work notes that many researchers highlight the special role of the United States in solving of the Korean problem and maintaining security in Northeast Asia. The US Government's approaches

© Кан Д. С., 2020

of different periods of resolving the problem in the Korean Peninsula are set out in detail. Although the United States is far from the Korean Peninsula, due to geopolitical factors, Korea has always been in the US national interest. It is known that the United States was one of the the perpetrators and initiators of the Korean Peninsula split and never lost sight of the Korean Peninsula after 1945. Depending on the political and economic situation in the world, the US government has applied different types of doctrines, strategies, and approaches, such as the Guam and Pacific doctrines. Despite all the changes in the international political world, the US has always paid attention to the security of South Korea, as it did in the Korean War of 1950-53. In order to protect the Republic of Korea and strengthen its influence in Northeast Asia, the United States continues to maintain a contingent of troops in Korea today, providing tremendous assistance in rebuilding the Republic of Korea's economy and modernizing the South Korean army. So, from 1945 to 1975 the United States spent about \$ 13 billion on economic and military goals and spent about \$ 4 billion in the 1970s.

Of course, many US presidents have made great efforts at various times to build peace and resolve the conflicts of various levels that have occurred periodically on the Korean Peninsula. President Carter continued to withdraw US troops from South Korea for 4-5 years, but when the Reagan administration came to power, the issue of withdrawing the US contingent was removed from the agenda. The motive for preserving US troops was to gain time to strengthen South Korea's military power.

Many researchers, such as E. Reishauer and G. Henderson, emphasize that a divided Korean Peninsula is a destabilizing factor in Northeast Asia and the presence of US troops in South Korea is a major obstacle to unification of Korea. Today, given the fact that a contingent of US troops is still present in Korea, we can draw some conclusions to what America wants: a unification of Korea or not? Many scientists find it paradoxical that South Korea has significant economic advantages and a fairly strong army, but still retains US troops in its home country. Is this fear of North Korea or unwillingness to upset the US ally? Despite changes in relations of US-DPRK and RK-DPRK, the USA and the Republic of Korea continue to conduct large-scale military exercises, thereby provoking the DPRK's participation in military exercises with China and Russia, prompting North Korea to resume missile tests. After Donald Trump came to power, which began to apply protectionist policies, things have changed a bit, but South Korea has still allowed the United States to deploy THAAD missile systems in Korea, thereby sharply deteriorating relations with China.

It is also known that the confrontation between the US and China has intensified today. This fact certainly affects the process of settling the Korean problem. In the current situation, the role of China and the Republic of Korea as a mediator and catalyst for intensified continuation of the negotiations on peacekeeping and stabilization on the Korean peninsula started in 2018 has sharply increased.

Keywords: Korean problem, denuclearization, stability, peace, North Korea's missile and nuclear program, the great powers.

Ключовим питанням для Північно-Східної Азії є вирішення корейської проблеми, що багато в чому залежить від співвідношення глобальних та регіональних чинників. Корейська проблема у вузькому сенсі – це міжкорейський конфлікт для вирішення якого потрібно його міжнародно-правове врегулювання, в широкому сенсі – це сукупність пов'язаних з Кореєю міжнародно-політичних питань.

Після закінчення корейської війни 1950-53 років роль оточуючих наддержав в вирішенні Корейської війни та їх протистояння різко зросло. У зв'язку з чим багато дослідників розглядають корейську проблему в контексті міжнародної політики. Так, відомі вчені-корейознавці, такі як М. Абрамович, Г. Хендерсон, П. Шнайдер, підкреслюють, що будь-яке рішення корейської проблеми повинно включати пряму або непряму участь великих держав. Зокрема американський політолог П. Шнайдер писав, що в нинішніх умовах будь-яка формула переговорів, що не включає зацікавлені сторони, виглядає нереальною. [1, с. 138-139]

Таким чином, всі великі держави, такі Китай, Росія, Японія, США є зацікавленими країнами і грають важливу роль у вирішенні корейської проблеми. Однак, ключовим гравцем у вирішенні корейської проблеми є США, тому має сенс розглянути еволюцію політики США щодо Кореї.

Більшість японських, південнокорейських та американських дослідників відзначають особливу роль Сполучених Штатів у вирішенні корейського питання, а також в збереженні безпеки на всьому півострові. В дослідженні «Азіатська безпека в 1980-х роках» за редакцією Р.Соломона, корпорації «Ренд», зазначається, що американська політика відносно Кореї диктується зацікавленістю Сполучених Штатів у стабільності та мирному порядку у всьому регіоні Північно-Східної Азії. [2, с. 315] Також, істотну роль грає розуміння того, що комуністичні ідеї можуть негативним чином вплинути на баланс сил в даному регіоні та, можливо, дестабілізує ситуацію найближчим часом і в майбутньому.

Підходи до корейської проблеми в уряді Сполучених Штатів неодноразово змінювалися. До прикладу, президент Р.Ніксон проголосив «Гуамську доктрину», що зменшувала американське військове втручання в азійські справи. Підґрунтям цього стали значні економічні, військові та політичні збитки США в Індокитаї.

Але на початку 1970-х рр., що характеризувалися міжнародною розрядкою напруги, уряд США змушений був шукати інших підходів в політиці щодо даного регіону. Сподіваючись надати Південній Кореї необхідну кількість часу, щоб вона змогла переважати в економічному та військовому плані Північну Корею, Сполучені Штати зважилися визнати факт створення обох держав.

Цей важливий крок з боку США став поступкою в корейському питанні задля покращення своїх відносин з Китайською Народною Республікою. Зі свого боку й Китай пішов на певні поступки, щоб зблизитися, налагодити відносини зі Сполученими Штатами. В результаті Корея набула ваги козирної карти в політичних домовленостях між Китаєм та США.

За цих обставин, уряд Сполучених Штатів завжди враховував і звертав увагу на питання безпеки в Південній Кореї, бо в той час КНДР переважала в економічному та військовому плані Південну Корею. Зі свого боку США обіцяли надавати швидку й ефективну допомогу в ситуації агресивної політики КНДР, не зменшувати військову чисельність присутніх американських військових в Південній Кореї, гарантували надати військову допомогу, щоб модернізувати південнокорейську армію. В підсумку, в 1970-75-х роках беззворотня військова допомога з боку США зросла до 1,5 млрд. доларів, а чисельність військових ООН на території Південної Кореї скоротили на одну третину. Сполучені Штати на вказану суму коштів доставили в Південну Корею танки М-60, ракети, модернізовані літаки «Фантом», елементи протиповітряної безпеки.

Істотно посприяла ця військово-економічна складова тому, щоб США в 1970-ті роки, так само, як і в минулому, в Південній Кореї залишали свої значні політичні, військово-стратегічні та економічні інтереси. З 1945 по 1975 рр. на економічні та військові цілі США витратили в Південній Кореї близько 13 млрд. дол. США, на 1970-ті роки припадає близько 4 млрд. дол. [3, с. 8].

У Сеулі протягом 1976-81 років розробили програму з ціллю модернізувати армію, на що пішло \$ 5 млрд. В тому числі 2 млрд. доларів надавали США. Значні кошти Південній Кореї надала також Японія на пільгових умовах.

7 грудня 1975 року Дж. Форд, президент Сполучених Штатів, висунув нову «Тихоокеанську доктрину». Відповідно до цієї доктрини США мусять зберегти військову наявність в Азії і визначалась тихоокеанською країною, доктрина оголосила американо-японські взаємини новою стратегією США в цьому регіоні, відстоювала подальшу нормалізацію відносин із КНР.

Важливим моментом у Тихоокеанській доктрині було те, що в Тихоокеанському регіоні Японія та Китай позиціонувалися як пріоритетні країни, які мали ключове значення в підтриманні балансу сил.

В 1975 році на переговорах Міністрів закордонних справ Японії та Південної Кореї докладно обговорювалася тема про тристоронню систему оборони, ґрунтуючись на Угоді про взаємодопомогу в обороні між Сполученими Штатами та Південною Кореєю (1953), Угоді про безпеку між Японією та США 1951 року та Угоди про основу взаємовідносин між Японією та Південною Кореєю 1965 року. Президент Південної Кореї Пак Джон Хі в той час наголосив, що розвиток активної взаємодії між Сеулом, Вашингтоном і Токіо в усіх галузях є головним моментом у підтриманні миру та спокою в Азії та щоб зберегти мир на Корейському півострові.

Як стверджував відомий американський політолог Р. Скарлапіно: американська політика в даному регіоні покладається на два неформальні й непов'язані між собою «трикутники» військово-оборонного характеру. До першого належать Японія, США та Південна Корея, до другого – Китай, Японія, США. [4, с. 213].

Створення цих двох "трикутників" не могло не вплинути на корейську проблему і значно збільшило потенційну конфліктогенність між двома країнами.

Д. Рамсфелд, міністр оборони під час зустрічі з південнокорейським міністром оборони висловився в такому дусі, що Сполучені Штати «життєво зацікавлені в безпеці в Північно-Східній Азії», отже необхідне збереження в Південній Кореї американських збройних сил. А також не завадить належним чином озброїти союзників.

22 червня 1976 р. у своїй промові Генрі Кіссінджер, американський Державний секретар, заявив про те, що Сполучені Штати виступають проти вимог, що висуває Північна Корея, зі зміни організаційних основ Угоди про перемир'я 1953 року і беззастережного розпуску командування військами ООН, проти одностороннього виведення американських частин із Південної Кореї, обговорення проблеми миру і безпеки двох Кореї під час двосторонніх американсько-північнокорейських переговорів без присутності представників Південної Кореї. Таким чином Г.Кіссінджер означив, що Вашингтон виступає проти спроб обмежати американського союзника Південну Корею. Він також закликав до відновлення переговорів Півночі з Півднем, прийняти в ООН обидві Кореї в якості повноправних членів і знайти нові підвалини, щоб розглянути й підписати угоду про перемир'я, що буде прийнята всіма зацікавленими сторонами.

Окрім цього, Генрі Кіссінджер запевнив, що готовий поліпшити відносини з КНДР, але лише за умови, якщо союзники Північної Кореї – СРСР і Китай – будуть готові на аналогічні кроки щодо Сеулу. Йдеться про так зване «Перехресне визнання».

У всіх запропонованих умовах Сполучених Штатів можна прослідити чітку лінію, спрямовану на зміцнення миру, а також врегулювання корейського конфлікту. Однак США пропонують не торкатися ключових питань про вихід військ Сполучених Штатів з території Республіки Корея та надання можливості корейському народу, без іноземного втручання, власноруч знайти рішення в конфлікті.

Такі пропозиції, як і очікувалося, не підтримали не тільки Північна Корея, але й Японія та СРСР.

З початком каденції адміністрації Дж. Картера здавалося, що ситуація поліпшиться, оскільки він оголошував заяви щодо прагнення протягом 4-5 років вивести американські сухопутні війська з Південної Кореї, і розв'язання військових питань перекласти лише на Республіку Корея, щоб розвивати на максимумі військово-промисловий потенціал держави. Наприклад, завдяки підключенню Японії до південнокорейської мілітаризації. Однак, як і в ситуаціях з «Тихоокеанською доктриною» президента Форда чи «Гуамською доктриною» президента Р. Ніксона, Сеул посилив військову могутність держави і виявився ще більш залученим в потрійну військово-політичну коаліцію між Сеулом, Токіо та Вашингтоном. Таким чином, пропозиція президента Дж. Картера не означає, що Вашингтон не має більше в Південній Кореї своїх інтересів.

Заява щодо призупинення процесу виведення американських військ із Південної Кореї була виголошена Дж. Картером 20 червня 1979 р. Він підкріпив її новими даними ЦРУ про посилення військової могутності КНДР.

За часів влади адміністрації Р. Рейгана питання про виведення американського війська зняли з порядку денного. Під час переговорів Р. Рейгана з Чон Ду Хваном у лютому 1981 р. американська сторона запевнила, що виводити свої сухопутні підрозділи з території Південної Кореї не планує, а також не допустить агресії з північного боку та забезпечить захист Південній Кореї від її північного сусіда. Президент США Р. Рейган запевнив, що Вашингтон надасть Сеулу озброєння й технологію виробництва військової техніки для протистояння агресії з Півночі.

США довели, що Південна Корея була і буде повноправним учасником взаємин між Вашингтоном та Пхеньяном, бо без присутності представників Сеулу будь-які перемовини не покращать стабільність та не сприятимуть миру в регіоні (News Week, 16 лютого 1981).

Під час 13-ї консультативної зустрічі між США і Республікою Корея щодо безпекових питань на початку травня 1981 зазначалося, що «безпека Південної Кореї є умовою миру, стабільності і безпеки в Північно-Східній Азії» і має життєво важливе значення для політики Сполучених Штатів.

Одже, підхід відповідно до якого, політику Сполучених Штатів на початку 1980-х років характеризували намагання США якомога більше надсилати підтримки для посилення військового комплексу Японії та Південної Кореї виявився помилковим. Такі кроки були мотивовані бажанням забезпечити справжню можливість для Півдня виграти трохи часу та приділити увагу військовій та економічній сфері, щоб до 1990-х років досягти переваги в змаганні з Північчю та закріпити статус-кво. В цьому контексті слушно було б також відзначити, що 1970-80 роки мають одну позитивну рису в політиці – це фактичне визнання політики КНДР і її уряду як політичної реальності, на яку слід обов'язково зважати. В цьому сенсі безумовно важливими були і спроби США, поряд із метою, мати на Корейському півострові вагому присутність, активно співпрацювати з Пекіном щодо ізоляції СРСР у регіоні.

Ан Бен Джун – відомий південнокорейський вчений писав: «У периферійному районі, а саме в Кореї, зіткнулися інтереси Китаю, Японії і СРСР, роль США в збереженні статусу-кво стає важливіша, ніж будь-коли. Статус-кво в цьому трикутнику (Японія-КНР-СРСР) і в прилеглих районах може бути збережений лише в тому випадку, якщо США будуть продовжувати стратегічне прикриття Японії, а також Кореї, в геополітичній перспективі американська військова присутність розрахована не тільки на відбиття нападу Північної Кореї, і на те, щоб служити стратегічною противагою радянській експансії в Північно-Східній Азії». [5]

Помірковані політичні еліти США і Великобританії вважають жорсткими і необґрунтованими кроки США щодо збереження своєї військової присутності в Кореї, що на їх думку розчленовує країну. Зокрема, такі вчені як Е. Рейшауер і Г. Гендерсон зазначають, що «поділена ворожа Корея є не тільки дестабілізуючим фактором в регіоні, а й перешкодою на шляху поширення впливу великих держав», орієнтованою на збереження миру та відновлення відкритих взаємовідносин між країнами Східної Азії. «Лише об'єднана Корея стане осередком стабільності та миру в азійському регіоні... Присутність американських військових на території Південної Кореї є головною перешкодою для об'єднання. Застосування військової сили з боку США в азійському регіоні показує слабкість американської зовнішньої політики».

Беручи до уваги той факт, що американські війська дотепер перебувають у Південній Кореї, мусимо визнати, що насправді Вашингтон ніколи не мав бажання об'єднати Кореї, і сьогодні вважає об'єднання Кореї тільки як віддалену задачу.

Отже слід зазначити один парадоксальний момент: сьогодні Південна Корея має значний військовий та економічний пріоритет, але все ж зберігає американські війська в своїй країні.

Частіше в останній час з'являються тривожні сигнали щодо загрози з боку Північної Кореї, але всьому світу зрозуміло, що повідомлення політичної верхівки Сполучених Штатів про "північнокорейську загрозу" виглядають дещо сумнівними і не надто переконливими. За нинішнього співвідношення сил на півострові і у світі в цілому, ініціатива будь-якого конфлікту з боку Пхеньяна рівнозначна самознищенню свого режиму. Також зрозуміло, що Північна Корея не може без суттєвої підтримки зовнішніх союзників проводити військові дії. Цієї підтримки наразі просто немає. В разі коли в КНДР і з'явилася зброя масового ураження, навряд чи серйозні фахівці підтвердять, що вона направлена на Сполучені Штати та їхніх союзників. Хоча вона

допоможе запобігти повторенню іракського чи югославського сценаріїв на корейській землі. Не випадково, на відміну від ситуації в Іраку, американці поки стверджують, що вони виступають за мирне вирішення проблеми.

Ніяк не доводячи, але і не спростовуючи володіння зброєю масового ураження, Пхеньян розпочав занадто ризиковану політику. Однак підштовхнув його до цього сам Вашингтон. В час, коли ніхто не казав про відновлення ядерної програми Північної Кореї та запусків ракет, в березні 2002 року, стає відомо, що Північну Корею Вашингтон вніс в список з семи держав, що ризикують відчувати на собі ядерні удари з боку США. Північнокорейське Міністерство закордонних справ, відповідаючи оприлюднено попередження, що перегляне усі укладені раніше угоди. Корейці дали зрозуміти, що вони тепер не можуть виключати демонстративне відновлення ядерних і ракетних програм зі свого боку [6].

Згодом з'являється нова стратегія американського президента Буша щодо національної безпеки, в якій передбачалося нанести превентивні удари по країнах, що мають режими, які не влаштовують США. У Пхеньяні, зробивши відповідні висновки, прийняли низку заходів, що мають риси, загалом, дипломатичного шантажу. Але запуск ракети в 1998 р. показав, що ВПК КНДР може досягти принципових несподіваних успіхів.

Поки Північна Корея, не дивлячись на свої жорсткі випадки в бік Сполучених Штатів, продовжує свою тактику з лавіювання та робить заяви щодо готовності до відновлення переговорного процесу з Вашингтоном. Метою цього є прагнення виграти час, щоб закінчити свої оборонні програми, що, за задумом Пхеньяну, зроблять неможливим тиск ймовірного ворога на Північну Корею.

Варто відзначити, що поки дипломатичні торги зі Сполученими Штатами не приносять очікуваних плодів. Північна Корея знову спробувала оживити міжкорейський діалог і навіть розпочала діяльність щодо з'єднання залізничних і автомобільних мереж між країнами.

Події на Балканах, в Іраку і Афганістані, останні події у Криму та на Донбасі, повинні істотно вплинути на політику Пхеньяна. Пхеньян робить висновки щодо слабкості і нездатності ООН, Ради Безпеки і світового громадськості в цілому убезпечити від агресії сильних країн щодо слабких, про неспроможність окремих держав чи груп країн надати суттєву допомогу жертвам агресії зокрема.

Аналізуючи історичні аспекти теми, варто зазначити, що КНДР і частина суспільства Південної Кореї мала великі надії на вибори президента США у 2004 році, однак знову переміг Дж. Буш, представник «яструбів». За таких обставин великих перемін у взаємовідносинах між США і КНДР не відбулося. Тому, всупереч всім намаганням Республіки Корея знайти вихід із ситуації через багатосторонні перемовини, це не принесло, на думку фахівців, значних результатів. Тому Республіка Корея і КНДР продовжують нарощувати свої військові потенціали, що лише надалі напружує ситуацію.

Однак адміністрація Дж.Буша цілком трансформувала політику адміністрації Б.Клінтона. На першому етапі увага приділялась військовим інноваціям, а головна з них – система протиракетної оборони найбільше цікавила Буша. Так, адміністрація президента Буша, беручи до уваги терористичні події 11 вересня 2001 року, оголосила нову зовнішню та внутрішню доктрину з ведення боротьби на міжнародному рівні з метою зупинити тероризм та розповсюдження зброї масового знищення. Сполучені Штати в той час, спираючись на свою могутність, захищаючи свої державні інтереси, відкрито проводили лідерську, егоїстичну політику світового домінування. Політика щодо корейського півострова стала каталізатором погіршення відносин з Північною Кореєю що розбалансувало ситуацію на півострова і створило напруження.

1. Зовнішня політика адміністрації Клінтона була переглянута і припинене будівництво реактора на водні. Також адміністрація Буша відновила тиск на Північну Корею такими жорсткими вимогами, як інспектування ядерних об'єктів, одностороннє скорочення звичайних озброєнь і т.і., що, безумовно, створило елемент недовіри у ставленні Пхеньяну до Вашингтону і спровокувало взаємне напруження.

2. Американський уряд чітко сформулював своє ставлення до ядерного питання, яке полягає в наступному: розробка ядерної зброї неприпустима для жодної країни в умовах боротьби за нерозповсюдження зброї масового знищення. Однак Північна Корея не визначила свою поведінку й, врешті, оприлюднила заяву щодо свого твердого наміру мати ядерну зброю. Ця заява була зроблена у квітні 2003 року у Пекіні під час проведення тристоронніх переговорів. Такі події призвели до загострення кризи у відносинах між двома державами.

3. Ґрунтуючись на простій логіці розділення на «добро і зло», США не тільки включили Північну Корею поруч з Іраком та Іраном у список країн – «осі зла», але й заявили, що мають намір повалити диктаторський режим, що порушував права людини й довів народ своєї держави до голоду. Така заява мала значний вплив на подальші кроки керівництва Північної Кореї.

4. Адміністрація Буша, у рамках боротьби проти тероризму в світі, самовпевнено присмирила Ірак та Афганістан. Військові дії однієї сторони без санкцій міжнародного співтовариства, під приводом права самозахисту загрожують Півночі, і така політика не може не турбувати уряд Республіки Корея.

5. Загроза посилення нової безпекової стратегії, відповідно до якої є можливість нанести превентивні удари. Пхеньян є не лише об'єкт для таких превентивних ударів. У звіті міністерства оборони США, підготовленого і представленого Конгресу на розгляд, КНДР посідає першу позицію серед семи держав, що визначені об'єктами, на які можуть бути спрямовані превентивні удари. Зазначаються наміри

щодо розроблення малогабаритних ядерних бомб. Ця зброя зможе знищувати ядерні установки під землею. Це вже є прямою загрозою для Північної Кореї.

6. Американський президент Дж. Буш одночасно висуває свій план, за яким США розробляють протиракетну оборону. Також, мають план боротьби з тероризмом. Цьому протистояти навіть Китай був не спроможний, хоча й володів 20 міжконтинентальними ракетами. Північній Кореї це, тим паче, не під силу. Вона розробляла зброю, що здатна доставляти боеголовки лише до західного американського узбережжя. Через це Північна Корея, почувачись занепокоєно, висуває пропозицію укласти договір про ненапад. США, лише щоб виготовити систему протиракетної оборони наземної дислокації, необхідно 60 млрд. доларів США. Загалом, на реалізацію цієї програми США витратять від 200 до 300 млрд доларів США. Напевно, щоб знайти нове джерело фінансування скоротять закордонні військові бази та об'єм звичайного озброєння. Не дивлячись на те, що адміністрація президента Дж.Буша повідомила про наміри перемістити стратегічний центр в Азію з території Європи, все ж уряд розглядає можливості скоротити американську присутність в Південній Кореї в необхідних межах, щоб стримувати Північну Корею.

7. США розглядає Китай в якості нового умовного ворога після завершення холодної війни, та в середньостроковому та довгостроковому вимірах розробляє план стримування нового конкурента у світі. Звіт Міністерства оборони Сполучених Штатів, оприлюднений 30 вересня 2001 р. чітко показує появу в азієському регіоні військового конкурента із величезним потенціалом, та ймовірність великомасштабної військової конкуренції. Цей звіт прямо вказує на можливу територію протиборства. Йдеться про широкий регіон в таких межах: Бенгальська затока – Східне (Японське) море. Вказаний звіт міністерства оборони США не приховує, що він спрямований посилити вісь оточення серед дружніх країн, таких як Республіка Корея, Японія, Тайвань, Таїланд, Філіппіни, Пакистан та ін. Окрім цього, планується налагодити зв'язки з державами, з якими раніше Сполучені Штати мали прохолодні відносини: Індія, Афганістан, середньоазіатські республіки колишнього Радянського Союзу і Росія. Відтак помітний неприкритий задум – стратегічно оточити Китай і КНДР. Як свого часу, стосовно СРСР, так і тепер Сполучені Штати погрожують Пекіну системою протиракетної оборони та пропонують альтернативу: обирати між гонкою озброєнь та покірним прийняттям міжнародного укладу за американським типом.

8. У своїй новій військовій стратегії США змінює зміст своєї політики. Складно влучно виокремити країну чи країни, громадську організацію та ін., що найближчі десятки років будуть осередком загрози для життєво важливих інтересів американців, однак легший шлях – це передбачення потенційних можливостей ворога. Якщо виходити з цієї тези, то в майбутньому не так уже й важливо, хто є ворогом і звідки почнеться війна. Новий військовий курс сфокусований на питанні як воюватиме ворог та враховуватиме найважливіше – його потенційні можливості до військового нападу. У цьому плані США моніторитимуть військовий потенціал умовного ворога, до прикладу – Північної Кореї чи Китаю. У час початку ворожих дій США зможе запобігти загрози не концентрацією збройних сил, а швидким реагуванням і точним точковим ударом. Усе це свідчить про можливі кроки з боку США, щоб скоротити збройні сили, розміщені на території Кореї. Інший варіант – це може свідчити про передислокацію американських військ в тил. Тобто США можуть діяти проти Китаю або Північної Кореї із зони, яка знаходиться за межами досяжності цих країн, скажімо, з таких територій, як: Гуам, Філіппіни, Гавайські острови тощо. У цьому полягає суть тогочасної нової стратегії.

Департамент оборони США вперше у кварталному звіті з оборони (КЗО) азієський регіон було поділено на дві військові території впливу. До першої належить регіон Північно-Східної Азії, до другої – Східно-Азієське узбережжя. Зазначене свідчить про те, що Вашингтон розглядає тепер берег Східно-Китайського моря територією життєво важливою стратегічно. Виняток становить Японія та Корея в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Розподіл азієського регіону в КЗО ґрунтується на твердженнях, що в даному регіоні існують різні види загроз безпеці. Керуючись висновками загального огляду безпекового стану регіону, Вашингтон розробив план щодо скорочення та рокировки у Південній Кореї своїх військових. Метою передислокації в Південній Кореї американських військ є намагання уникнути військових дій на Кореєському півострові, зберігши при цьому баланс між морською та континентальною зонами. Іншими словами, основна концепція стратегії передислокації, яка включає американські війська, має на меті обмежити вплив Китаю на Північно-Східну Азію та узбережну територію в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Вашингтон, маючи це на меті, просуває наполегливо програму переміщення своїх військ таким чином, щоб збільшити можливості для маневру в районі Південно-Китайського моря та регіоні Південно-Східної Азії американських авіаційних та морських сил, на відстані від основного сектора Північно-Східної Азії.

Місця, як Гуам в США і Йокоцуа в Японії, поряд із префектурою Канагава, згадуються в якості претендентів на центр будівництва електростанції, але бази США на Окінаві (Японія), Осані і Пйонгтеці в Південній Кореї навряд чи будуть грати подібну роль протягом значного відрізка часу. Адміністративно-територіальні одиниці, пригадані в якості кандидатів для основної функціональної бази, що включають об'єкти в Південній Кореї, побудовані на південь від річки Ханган для шестимісячного циклічного розміщення ударних сил, які називають БВСТ, а також Філіппіни, застосування яких завжди вирішувалося форвардним операційним центром, північно-східна частина Австралії.

Вашингтон, керуючись цією схемою, вирішив передислокувати з Південної Кореї в Ірак другий загін, що належить другому піхотному дивізіону. Після даного маневру 6 червня в Південну Корею надійшло повідомлення про план скоротити 12.500 солдатів, серед них 1.000 солдатів авіаційного війська. Подібні маневри Сполучених Штатів, напевно, матимуть вплив не лише на відносини Вашингтону й Пхеньяну, але й на міжкорейські відносини та зв'язки між Вашингтоном і Сеулом.

Результати кроків Вашингтону є такими:

1. Перспективи Кореї модернізувати свої війська у взаємодії зі США. У квітні 2003 р. Південна Корея і Сполучені Штати долучились до обговорення із питання «майбутньої ініціативи політичного альянсу США і РК». Уряд Сеула почав підкреслювати необхідність незалежної національної оборони. Цілком очевидно, що дії Сеула стимулювалися в основній схемі США по передислокації та щодо скорочення на території Південної Кореї чисельності американських військових. Керівництво Південної Кореї розробило стратегічний план щодо того, яким чином впоратися з ослабленням боєздатності, викликаним скороченням військ США, ґрунтуючись на плані під назвою "Коаліційна незалежна національна оборона", розрахованому на 10 років.

Уряд Південної Кореї звернувся до Сполучених Штатів здійснити план зі скорочення військ США після відтворення боєздатності, і перенесення військової бази в Йонгсані (Сеул) через різноманітні канали, залучаючи Військовий комітет США, одночасно вживаючи заходів, щоб не мати будь-яких додаткових втрат в питанні боєздатності. Серед них є вимога, звернена до Сполучених Штатів, заздалегідь проводити консультації з представниками Південної Кореї у наслідку додаткової передислокації військ США в іноземні країни.

Південнокорейські збройні сили розглядають план "Коаліційна незалежна національна оборона" таким чином, аби реалізація його сталася раніше запланованого. Вона приступила до виконання плану з впровадження бортової системи дальнього радіолокаційного виявлення і попередження (АВАКС). Після цього має бути запуск проекту БАМ-Х, заміна зношеного обладнання в головному центрі контролю та оповіщення, закупка бомбардувальників Р-15К, створення супутникової комунікаційної системи для армії та розробка радіокерованих розвідувальних літаків, будівництво великих десантних суден і розробка протичовнових торпед дальньої дії, будівництво патрульних кораблів і надання летальної зброї з повітряними ресиверами для дозаправки під час перельоту і маневрів, розташування цифрової дивізії з сучасним військовим знаряддям.

2. Дії Північної Кореї у відповідь. Дії Південної Кореї можуть викликати невдоволення Північної Кореї і розпочати гонку озброєнь на Корейському півострові. Враховуючи таку небезпеку для північнокорейської економіки, існує велика вірогідність того, що Північ буде активно розробляти біохімічну і ядерну зброю для військового балансу з Південною Кореєю. За таких обставин є велика ймовірність, що міжкорейські взаємини знову погіршаться одночасно з відносинами між Північною Кореєю і Сполученими Штатами, що збільшить конфліктогенність у регіоні.

В разі, коли Північна Корея дозволяє дислокацію американських військ на території Південної Кореї, збройні сили Південної Кореї, в свою чергу, підсилюють власну боєздатність та провокують подібні дії, то в регіоні, безперечно, можуть виникнути нові загрози. У випадку, коли Північна Корея чинитиме спротив діям на півдні і здійснить програму активної розробки біохімічної та ядерних озброєнь, все світове співтовариство долучиться до Сполучених Штатів, щоб приборкати та знайти покарання Північній Кореї.

Саме в цей час обидві країни почали вести військові переговори. Якби була можливість продовжити переговори і домовитися щодо таких тем, як контроль над військовим озброєнням і скороченням ядерної зброї, напруження в регіоні зменшилося. Однак домовленостей не було досягнуто. Обидві корейські держави навряд зможуть взаємно довіряти один одному в справах військової сфери, однак, Пхеньян висловив готовність дотримуватися домовленостей із Півднем про заборону проведення пропагандистських трансляцій проти Півдня на перших позиціях через гучномовці та убезпечення від випадкових зустрічей між прикордонними суднами двох Кореї у північній кордонній межі Західного узбережжя.

Вірогідно Північна Корея, як вважають, буде здійснювати свою стратегію біохімічної зброї, разом з тим підтримуючи свою програму щодо ядерної зброї, не беручи до уваги навіть міжнародний тиск. Адже саме цими програмами вона намагатиметься компенсувати своє незахищене нинішнє становище і застарілість військового власного арсеналу. Однак вона мабуть утримається від експорту технологій і матеріалів, пов'язаних з ядерною зброєю, в інші держави.

Враховуючи характерні риси національної оборони позиція Південної Кореї у військовій політиці є важливою. Адже на карті стоїть її позиція щодо поглиблення співпраці. За умов, при яких Сеул надаватиме увагу в своїх військових взаєминах з США поняттю «спільний», то взаємовідносини Південної Кореї й Вашингтона зміняться. Сполучені Штати могли б взаємодіяти в межах стратегії Південної Кореї для підвищення її боєздатності, але й одночасно продовжувати власну програму з розміщення американських військових частин у країні.

У випадку, коли Південна Корея віддасть перевагу поняттю «незалежне», а не «спільне» і буде сприяти розробці програми по формуванню довіри з Північчю у військовій сфері та проект міжкорейського контролю над збройними силами, співпраця між США і Південною Кореєю в оборонній сфері, напевно, може викликати

позицію оборони Сеула та Сполучених Штатів. За таких умов їх спільна діяльність буде нівельована або призведе до напруження. Вірогідно, цьому передуватиме період адаптації.

14 раундів кабінетних переговорів і 9 нарад Комітету з просування економічного співробітництва провели обидві Кореї протягом чотирьох років, починаючи з того часу, коли в середині червня 2000 року їх керівники вперше в історії зустрілися на спільній нараді. Активізація в міжкорейських переговорах супроводжувалася впровадженням в дію програм, ініційованих неурядовими організаціями Південної Кореї. Їх метою була активізація співпраці з Північною Кореєю. Такі відносини між Кореями, безумовно, сприяли зняттю напруженості між країнами.

На нашу думку, дещо ілюзорні перспективи того, що обидві Кореї будуть створювати в майбутньому відкриті взаємини в сфері військового співробітництва. Однак це було б дуже необхідно. Сфера військового співробітництва у міжкорейських відносинах тісно пов'язана з шестисторонніми переговорами, метою яких було припинення гонки озброєнь на Корейському півострові, викликаного амбіціями Північної Кореї. За умов складання успішної взаємної довіри у військовій сфері можна сподіватися, що сторонам вдасться дозволити одна одній спостерігати за своїми військовими навчаннями і скласти інші програми, спрямовані на зняття напруги на півострові.

На протязі останніх років відбулися вагомні зміни у відношенні США до військової небезпеки з боку Північної Кореї. Чарльз Кампбелл, генерал-лейтенант США, зазначив, що боєздатність спільних сил США і Республіки Корея є значно вищою, ніж у Північної Кореї. Протягом останніх років відбив стає ще більшим. Ларрі Нікш з Дослідницького центру при Конгресі США розглядає ослаблення військової могутності як один із факторів плану США щодо скорочення своїх військ у Південній Кореї. Ще у 1990-х роках баланс збройного арсеналу між двома країнами змістився в бік Південної Кореї, дистанція збільшувалась, Південь і Вашингтон стримували силу, щоб запобігти раптовому початку війни з ініціативи Півночі, навіть при відсутності значних військ у Сеула.

Хоча не можна стверджувати, що на Корейському півострові небезпека військових дій минула. Вашингтон вважає, що загроза застосування Північною Кореєю зброї масового ураження ще існує. Про це наголосив экс-заступник секретаря оборони США Пауль Вольфовіц під час слухань Комітету Сенату США в справах міжнародних відносин. Загроза з боку Пхеньяну, як сприймає Вашингтон, в тому, що Північ володіє хімічною та ядерною зброєю. Також Пхеньян має ракети далекої та середньої дальності для перенесення зброї масового ураження.

Особливу тривогу Сполучених Штатів викликають намагання Північної Кореї торгувати технологіями та матеріалами, що необхідні для виготовлення ядерної зброї. У цьому контексті США запідозрили, що Північ експортувала до Лівії на початку 2001 року Ш-6. У Вашингтоні змінили своє бачення відносно прискорення у вирішенні питання щодо програми Північної Кореї з ядерного озброєння на стратегію, відповідно до якої це питання може вирішитися в довгостроковій перспективі. Однак, після проведення президентського марафону в 2017 році, Сполучені Штати повернулися до своєї жорсткої політики щодо Півночі, передавши проблему Раді Безпеки ООН і створивши стратегії для мотивації ініціатив із безпеки, метою якої є запобігання вивезенню з Півночі зброї масового знищення.

Після приходу до влади Дональда Трампа політика США зазнала деяких змін. Так, всупереч очікуванням, відбувся саміт США-КНДР з питань денуклеаризації Корейського півострова. Дональд Трамп і Кім Чен Ин тричі зустрілися, але як відомо поки що переговорний процес зайшов у глухий кут і очевидно подальша доля переговорів багато в чому залежить від чергових президентських виборів у США та від того, яке рішення прийме лідер Північної Кореї Кім Чен Ин: буде продовжувати переговори США чи вибере інший шлях, тобто план «Б»? Ймовірність того, що Кім Чен Ин може піти на шлях поетапної та паралельної денуклеаризації спільно з Китаєм і Росією велика [7, с.27]. Та чакщо КНДР піде за таким сценарієм, то міжнародні санкції, які застосовуються до Північної Кореї, втратять будь-який сенс і буде завдано нищівного удару по зовнішньополітичному курсу США щодо Корейського півострова.

Бібліографічний список:

1. Shneider P. L. Prospects for Korean Security// Asian Security in the 1980s. Problems and Policies for a Time of Transition. – Cambridge, 1980, p. 138–139.
2. Solomon R. H. Asian security in the 1980s: Problems and policies for a time of transition, Oelgeschlager, Gunn & Hain, 1980, 324 p.
3. International Relations. Theory and the Asia – Pacific/ G. John, I. Kenberry, M. Mastanduno (eds.) – New York: Columbia University press, 2003, p.8
4. Scarlapino R., Lee Chong Sik. Communism in Korea. – Berkeley: University of California press, 1972, 213 p.
5. Ahu Pyong Joon. Triangle: Japan – China – USSR and Korea – Soviet policy in Asia: Expansioner Accomodation – Seoul. 1980.
6. Заявление представителя МИД КНДР // ЦТАК, 13 марта 2002 г.
7. 홍민, 신냉전 기회 삼아, 안전 보장 모색하는 북한, 통일 시대, Vol. 156, 2019, #10, p. 27

References:

1. Shneider P. L. Prospects for Korean Security// Asian Security in the 1980s. Problems and Policies for a Time of Transition. – Cambridge, 1980, p. 138–139.
2. Solomon R. H. Asian security in the 1980s: Problems and policies for a time of transition, Oelgeschlager, Gunn & Hain, 1980, 324 p.
3. International Relations. Theory and the Asia – Pacific/ G. John, I. Kenberry, M. Mastanduno (eds.) – New York: Columbia University press, 2003, p. 8.
4. Scarlapino R., Lee Chong Sik. Communism in Korea. – Berkeley: University of California press, 1972, 213 p.
5. Ahu Pyong Joon. Triangle: Japan – China – USSR and Korea – Soviet policy in Asia: Expansioner Accommodation – Seoul. 1980.
6. Statement by the DPRK Foreign Ministry Representative // TSTAK, March 13th, 2002
7. Hong Min, New Cold War Opportunity, North Korea Seeking Security, Unification, Vol. 156, 2019, # 10, p. 27.

DOI 10.31558/2617-0248.2020.5.7

УДК 327.8(73):3.071:001.4“2009/2017”

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ПАСИВНОСТІ АДМІНІСТРАЦІЇ Б. ОБАМИ В ГЛОБАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0683-2855>**Тишкун Ю. Я., к. політ. н., доцент Національного університету «Львівська політехніка»**

У статті розглянуто внутрішньо-американські процеси, під впливом яких формувалася і реалізувався курс глобальної політики адміністрації Б. Обами. Стверджується, що пасивна глобальна політика США у 2009-2017 рр. формувалася в умовах, несприятливих для прийняття і реалізації амбітних зовнішньополітичних рішень. По-перше, психологічної втоми американського суспільства від «нескінченних воєн» попередньої адміністрації – Дж. Буша-мол. По-друге – негативних ефектів неоліберальної економічної глобалізації для мас і промисловості Америки. По-третє – впливу на цю країну глобальної економічної кризи 2008 р. Вирішення останньої було головним завданням демократичної адміністрації у Вашингтоні, а боротьба з цією кризою зумовлювала логіку поведінки Б. Обами на внутрішній і зовнішній арені протягом багатьох років його президентства, зокрема при визначенні способів вирішення Америкою глобальних проблем довкілля, її діячів в міжурядових організаціях, реагуванні на міжнародні соціальні, в т. ч. політичні кризи.

Підкреслюється, що внаслідок матеріальних і людських втрат, спричинених війнами в Іраку та Афганістані, глобальною економічною кризою, США вже до кінця 2008 р. втратили значну частину свого потенціалу «розумної» сили на глобальній арені – як воєнної могутності, так і економічного потенціалу, змушені були радикально обмежити використання воєнної складової їх «жорсткої» сили, натомість, активізувати використання такої її компоненти, як санкційний інструментарій, роль у функціонуванні міжнародних режимів, доти доки потенціал сили Вашингтона не буде відновлено. Поряд із зменшенням ролі «жорсткої» сили Америки на глобальній арені зросло значення її «м'якої» сили (дво- і багатосторонньої дипломатії, зовнішньої привабливості). Використання матеріальних стимулів впливу Вашингтона на інші столиці та на недержавних акторів на глобальній арені також було обмежено з огляду на потребу їх використання для подолання наслідків економічної кризи всередині Америки.

Ключові слова: гегемонія, США, Б. Обама, глобальна політика.**Tyshkun Y. Socio-economic causes and consequences of Barack Obama's administration passiveness in global policy**

The article examines the intra-American processes under the influence of which the B. Obama administration's global policy course was formed and implemented. It is claimed that the passive global policy of the United States in 2009-2017 was formed in unfavorable for the adoption and implementation of ambitious foreign policy decisions conditions. Firstly, the psychological fatigue of American society from the «endless wars» of the previous administration of George W. Bush. Secondly, the negative effects of neoliberal economic globalization on the masses and industry of America. Thirdly, the impact of the global economic crisis of 2008 on the country. Solving the latter was the main task

of the democratic administration in Washington, and the fight against this crisis determined the logic of B. Obama's domestic and foreign behavior during the many years of his presidency, including identifying ways for America to address global environmental issues, its actions in intergovernmental organizations, responding to international social, including political crises.

It is emphasized that due to the material and human losses caused by the wars in Iraq and Afghanistan, the global economic crisis in the United States by the end of 2008 lost much of its potential «smart» power in the global arena – both military power and economic potential, the country was forced radically to limit the use of the military component of their «hard» force, instead, intensify the use of such components as sanctions, the role in the functioning of international regimes, until the potential of Washington's force is restored. Along with the diminishing role of America's «hard» power in the global arena, the importance of its «soft» power (bilateral and multilateral diplomacy, external attractiveness) has increased. The use of Washington's material incentives to influence other capitals and non-state actors in the global arena has also been limited by the need to use them to overcome the effects of the economic crisis in America.

Keywords: hegemony, USA, B. Obama, global politics.

Актуальність дослідження. Глобальною політичною тенденцією ХХІ ст. стає протистояння великих держав, яке посилюють боротьба за контроль за рідкісними і невідновлюваними природними ресурсами в умовах планетарної екологічної кризи, конкуренція за розміщення виробничих потужностей і отримання якісної робочої сили, змагання за право розробляти і контролювати технологію штучного інтелекту тощо. Позиції Сполучених Штатів як учасника цієї конкуренції виглядають неоднозначно. Робота їх промисловості та масштаби споживання ресурсів і готової продукції їх населенням сприяють поглибленню кризи довкілля, що загрожує перетворенням згаданої боротьби держав у катастрофічну для всіх гру з нульовою сумою за недостатні для людства ресурси. Масштабні проблеми із забезпеченням американців медикаментами і засобами захисту під час пандемії COVID-19 засвідчують обмежені успіхи Вашингтона в конкуренції за виробничі потужності, принаймні, у високотехнологічних медичній та фармацевтичній галузях. США вже демонструють межі своїх можливостей у змаганні із КНР за кваліфіковані кадри. Єдина сфера, у якій зараз Америка зберігає лідерство на фоні Китаю і, особливо, решти держав, – це розробки і застосування штучного інтелекту. Хоча результати цього аналога космічної гонки у ХХІ ст. неможливо передбачити. Зазначені проблеми офіційний Вашингтон тривалий час намагається компенсувати першістю у військовій сфері і об'ємами національного ВВП. Оскільки тривале збереження глобальної першості США за цими показниками не гарантоване, то Америка повинна знайти в собі мотивацію і можливості до успішного розвитку в інших сферах, які допоможуть їй і зберегти згадані вище переваги, і ширше – дозволять перемогти у змаганні великих держав, або принаймні не програти, чи то в тривалій майбутній «новій» «Холодній війні», чи то короткій – «гарячій».

Всі ці чинники зумовлюють для США необхідність на певний час зосередитись на вирішенні національних проблем, що виникли за період «Холодної війни» з СРСР і глобальної залученості 1990-2000 рр., і для цього сконцентрувати значні ресурси, забравши їх із сфери зовнішньої політики. Це зумовлює для Вашингтона необхідність тимчасово припинити участь у вирішенні глобальних проблем, часом навіть ціною репутаційних втрат і поступок на користь конкуруючих великих держав, для того, щоб з часом повернутись до активної глобальної політики на основі відновленого потенціалу власної сили (могутності).

На нашу думку, такий глобальний відступ США задля вирішення внутрішніх соціальних, зокрема економічних, проблем ми бачимо протягом каденцій останніх двох президентів, починаючи з Б. Обами. В цьому плані офіційна відмова Америки часів Д. Трампа від глобального лідерства виглядає лише продовженням зовнішньої пасивності Б. Обами. Своєю чергою результат найближчих виборів президента США, з цієї т. з., буде свідченням того, яка з двох останніх адміністрацій – демократична чи республіканська краще вирішувала проблеми глибинної Америки і забезпечувала відновлення її потуги, а також краще перекладала вирішення проблем планети на решту людства.

Огляд літератури. Проблематика діяльності Б. Обами і його адміністрації, як і його зовнішня та економічна політики широко досліджені в американській, російській і українській науці та публіцистиці. Б. Обама відрізняється від своїх попередників тим, що став об'єктом уваги публіцистів і науковців ще в період його боротьби за посаду президента, а не лише в час перебування на ній. Зокрема, для науковців стали актуальними дослідження не вирішених досі в Америці проблем – реформи медицини, видобутку сланцевого газу, використання інтернет-технологій як засобу політичного впливу і маніпулювання; наслідки здійснюваних ним курсів та пов'язані з ними уявлення та неологізми [1, с. 12]. Зокрема з-поміж американських академічних кіл економічний контекст діяльності адміністрації Б. Обами у глобальній політиці згадували такі дослідники, як: Р. Хаас [24], К. Фейр, Р. Лесснер [25]. У свою чергу серед європейських дослідників, які досліджували зазначену проблему, можемо згадати А. Менделя-Никоровіча, Дж. Шапіро, С. Темпель, М. Заборовського, Д. Корскі, Л. Бассетс, Д. Леві, У. Гуеро, В. Чернева, Р. Гован, А. Вілкенс. Серед російських це Є. Давиборець [4], Д. Євстаф'єв [6], Л. Зубченко [7], В. Камєнева [5], Е. Кириченко [8],

М. Костюніна [11], Є. Надточєва [1], Р. Садуов [16; 17], О. Татарінова [19], А. Уманская [21], О. Фролова [23], серед українських науковців вирізняються Н. Городня [3], М. Непийвода [2], В. Новицький [13], І. Погорська [14], Л. Смола [18], М. Фесенко [22], з білоруських – А. Косов [10], серед центрально-азійських – Р. Махмудов [12].

Мета роботи – розглянути внутрішньо-американські мотиви акценту адміністрації Б. Обама на внутрішній, а не глобальній політиці США, що проявились у активних внутрішніх соціально-економічних реформах на шкоду реакції Америки на глобальні виклики, зокрема безпекові. Завданнями цієї роботи є: по-перше, з'ясувати вплив внутрішньої, зокрема, соціально-економічної, ситуації в Америці на контекст формування американських глобальної стратегії і політики у 2009-2017 рр.; по-друге, вплив економічних чинників на реалізацію планетарної політики адміністрації Б. Обама, який відображається і на діях команди чинного президента США – Д. Трампа.

Виклад основного матеріалу. Традиційно глобальну політику як боротьбу за владу над планетою, участь у вирішенні глобальних проблем і формуванні міжнародної спільноти зводять до зовнішньополітичної діяльності великих держав і наддержав, які в такий спосіб забезпечують власні фундаментальні безпекові інтереси, змушуючи інших акторів діяти у власних інтересах. Незалежно від того, який курс зовнішньої політики вони реалізують: агресивний (вирішення своїх проблем за рахунок інших), активний (спроба підтримання балансу між зовнішньою і внутрішньою політикою) чи консервативний (збереження власних позицій і створених раніше сфер впливу), в будь-якому випадку внаслідок глобалізації та міжнародної інтеграції наслідки їх дій будуть відчуватись в різних точках планети і матимуть найрізноманітніший вплив на інших державних і недержавних акторів усіх континентів.

Зараз завдяки можливостям, створеним глобалізацією акторами глобальної політики можуть бути не лише великі держави і наддержави, але й малі та середні держави і навіть недержавні актори. Втім, умовою активної участі у глобальній політиці (глобальної суб'єктності) будь-якої держави є накопичення нею потенціалу міжнародного впливу або ж «акумуляція сили» (в термінології Р. Штрауса-Гуппе). Цей потенціал може сягнути рівня «відчутної» (за Р. Клайном) або ж «оптимальної» і навіть – «максимальної» (за Р. Штраусом-Гуппе) сили [9, с. 534-535]. Це передбачає накопичення «розумної» сили – «жорсткої» (фізичної або воєнної) і «м'якої» (впливу) – економічної, соціальної, психологічної; «об'єктивної» (кількісної, вимірюваної – воєнної, економічної і демографічної) і «суб'єктивної» (стратегії і волі – виключно інтуїтивно оцінюваних). Однак, якщо про стратегічні наміри еліти певної держави і її готовність реалізовувати власну глобальну стратегію зовнішнім спостерігачам можна лише здогадуватись, то могутність – військову (чисельність і об'єми матеріального забезпечення армії) і економічну (природні ресурси і можливість їх експлуатувати власною промисловістю), демографічну (чисельність, освіченість, професійність і здоров'я населення) можна прорахувати. Причому підґрунтям воєнної сили глобальної потуги, її «великодержавності» є саме «критична маса» сили держави – її економічний (ресурсний і промисловий) та демографічний потенціал.

Зв'язок між «суб'єктивними» і «об'єктивними» показниками сили держави проявляється в «поворотні» моменти розвитку глобального політичного процесу, коли його вектор невизначений, а дії, і бездіяльність національних еліт однаково спричиняють незворотні наслідки для існування, безпеки і добробуту певної держави, її оточення. В такі моменти підтримка ідей еліт масами і їх спільна воля до дій, підкріплені матеріальною силою впливають не лише на долю окремої країни, але й на вектори глобального розвитку. Натомість стратегічні ідеї еліт, не підкріплені підтримкою мас та «об'єктивними» показниками сили залишаються інтелектуальними спекуляціями, як, наприклад, геополітичні ідеї К. Хаусхофера чи О. Дугіна.

З огляду на це ми можемо припустити, що передумовою низької активності США у глобальній політиці впродовж обох каденцій Б. Обама була саме втрата якогось із їх параметрів (виявів або проявів) сили: чи то суб'єктивних (зникнення глобальних стратегічних цілей і бажання та готовності їх переслідувати), чи то об'єктивних (воєнних, економічних чи демографічних). В першому випадку – ми говоримо саме про суб'єктивний чинник – певні дії чи бездіяльність Б. Обама і його оточення, в яких їх, наприклад, звинувачує Республіканська партія США і її лідер Д. Трамп [20; 27], тоді як в другому – про реальні проблеми американського суспільства, на основі праці якого і має формуватися матеріальна складова сили «самотньої супердержави» (напр., за Р. Хаасом [Див.: 24]).

З огляду на це ми можемо розглянути як внутрішньоамериканський соціальний, зокрема економічний і психологічний контекст, в якому обирався на посаду кандидат у президенти Сполучених Штатів Б. Обама, наявність якого визначала пропозиції цього кандидата стосовно глобальної політики і стратегії Вашингтона у випадку його обрання, так і контекст його діяльності на посаді як керівника найпотужнішої держави планети.

Так, на момент перемоги на виборах президента США у 2008 р. Б. Обама діяльність його попередника на посаді – республіканця Дж. Буша-мол. підтримувала меншість американців (лише 32% позитивних відгуків у квітні 2008 р.) [19, с. 126]. Ці соціологічні дані можна вважати (опосередковано) негативною оцінкою агресивного курсу глобальної політики США, який проводили республіканці-неоконсерватори у 2001-2008 рр. В контексті нашої роботи – ці дані і є свідченням неготовності американських мас підтримувати попередню (республіканську) глобальну стратегію, ознакою втрати Америкою одного із її показників сили (суб'єктивного) – політичної волі мас виборців цієї країни. Без неї (волі мас підтримувати агресивну зовнішню

політику) продовження демократичною адміністрацією Б. Обама агресивного курсу глобальної політики республіканської команди Дж. Буша-мол. (активне протистояння Росії, зміна режимів воєнним шляхом і підтримка спонтанних демократизацій за кордоном тощо) було в принципі неможливим. Навпаки, в умовах затяжних і непопулярних в масах воєн в Іраку та Афганістані Б. Обама отримав від своїх виборців мандат саме на реалізацію менш активного курсу глобальної політики. Хоча, цей народний мандат не визначав, наскільки пасивними мають бути США у глобальній політиці надалі. Тому з одного боку демократична команда успадкувала від республіканської «нескінченні війни» з «аль-Каєдою» в Іраку та Афганістані, які продовжувала на початках під керівництвом чинного на той час республіканського міністра оборони Р. Гейтса, відповідальним за продовження глобальної війни проти «Аль-Каїди», розпочатої 11.09.2001 р.; боротьбу із поширенням зброї масового знищення, в рамках яких продовжувала тиск на Іран та Пн. Корею, доповнивши їх ініціативою Б. Обама стосовно глобального «ядерного нуля», та просування питання прав людини в глобальній політиці. Однак, з іншого боку, демократи неактивно, більше риторично підтримали демократизацію Бл. Сходу, спричинену «арабською весною», на відміну від попередників – республіканців-неоконсерваторів, які підтримали «кольорові революції» в пострадянських і посткомуністичних країнах. Також нова адміністрація пасивно зреагувала на нову терористичну загрозу, породжену ІДІЛ, на відміну від відгуку її попередників на виклик «аль-Каєди», кинутий Америці 11.09.2001 р. і на чергову агресію РФ у пострадянському просторі, на протидію до реакції адміністрації Дж. Буша-мол. на напад Москви на Тбілісі 08.08.2008 р. Щобільше, в тих випадках, коли справа йшла про вирішення глобальних проблем демократична адміністрація намагалась розділити свої витрати і зусилля з іншими державами і міжнародними організаціями, як у випадку боротьби з ІДІЛ, режимами М. Каддафі та Б. Асада, російської агресії, кліматичної кризи, а при вирішенні регіональних проблем – переказати їх на плечі інших, як це мало місце із постконфліктним врегулюванням в Лівії після загибелі М. Каддафі чи спробами добитись стійкого перемир'я між Росією та Україною на Донбасі.

Тому звинувачення демократичної адміністрації Б. Обама його наступником Д. Трампом [20] і активним прихильником останнього Р. Джуліані [27], в меншій глобальній активності впродовж його каденції, зокрема у допущенні агресії РФ проти України, є почасти справедливим. Однак, не тому, що це впливало із бажань самого президента-демократа і ключових персон його адміністрації, а тому, що він змушений був слідувати запитам виборців як опори своєї легітимності в умовах сталого поліархічного режиму.

Відповідно, нам слід визначити чинники, які реально зумовили певну міру пасивності Б. Обама в глобальній політиці у відповідь на суспільні запиту американців. Такими факторами стали як підсумки президентства Дж. Буша-мол., так і глобальна економічна криза 2008 р. які, на нашу думку, істотно зашкодили «критичній складовій» (об'єктивної) «жорсткої» сили США, а саме таким її проявам як економічний (промисловий) і демографічний потенціал, знизивши її не лише нижче «максимального», але навіть «оптимального» рівня. Це і змусило нового лідера США, в першу чергу, займатись вирішенням внутрішніх проблем власної країни, як передумовою накопичення її силового потенціалу, відновлення його «оптимального» рівня. Це і стало передумовою реалізації як активного, так і агресивного курсу глобальної політики Вашингтона згодом.

Зокрема підсумки президентства Дж. Буша-мол. були такими: зменшення «критичної маси» могутності Америки – послаблення її «жорсткої» сили (фізичної) – воєнної, економічної та їх індустріальної бази, погіршення якісних характеристик населення Америки; зміна стратегічних намірів еліти США через втрату нею волі до використання ресурсів країни для досягнення її глобальних цілей і вирішення проблем людства; небажання мас Америки підтримувати глобальні владні рішення Вашингтона, зміна (погіршення) уявлень американців про їх можливості.

Першим зі свідчень втрати США свого глобального впливу («сили») за часів президентства Дж. Буша-мол. стала нездатність Вашингтона примусити та/або спонукати інших акторів планетарної політики діяти в інтересах Америки. Це проявилось, зокрема, у «відкаті» останньої хвилі демократизації посткомуністичних країн та провальному втіленні ідеї примусової «зміни [політичних] режимів» на Бл. І Сер. Сході; нездатності неоконсервативної адміністрації використати інструментарій превентивної дипломатії з метою недопущення російсько-грузинської війни і поразки у ній останньої, а також зупинити ерозію індустріальної бази і людського капіталу США внаслідок неоліберальної економічної глобалізації. Все це ілюструє раніше сформульовану Дж. Розенау тезу про обмеження можливостей впливу супердержав на інші держави та недержавних акторів в сучасних умовах [15].

По-друге, витрати на глобальну експансію республіканської адміністрації, у поєднанні із планетарною фінансовою кризою, що почалась, але не «досягла дна» «під завісу» президентства Дж. Буша-мол. (і визначала фон та ключовий вектор зусиль його спадкоємця), суттєво послабили таку «критичну» складову об'єктивної сили Вашингтона, як його економічний потенціал. Зокрема, підсумком діяльності 43-го президента США (Дж. Буша-мол.) стали негативні показники макро- та мікроекономіки країни. Так, на першому (макро-) рівні відзначалися: найвищий з часів II світової війни об'єм дефіциту федерального бюджету – 1,42 трлн дол. (9,9% ВВП) у 2009 р. (фінансовому) [12, с. 69]. Зокрема, воєнні видатки США, які менш ніж за декаду (2001-2010 рр.) сукупно сягнули майже 1 трлн дол. [12, с. 69] – 2/3 річного бюджетного дефіциту федерації. Дефіцит бюджету, викликаний федеральним фінансуванням медичних потреб громадян лише в 2009 р. поглинав

16,3% ВВП при тому, що державні медичні страховки не охоплювали всіх американців, а якість медичних послуг була недостатньою [6, с. 38-39]. Ще у 2007 р. торгівельний дефіцит («поточного рахунку») Америки склав 5,1% ВВП [19, с. 126-127], а зовнішній борг Вашингтона сягнув 17,9% ВВП. Це супроводжувалося, водночас, зростанням до історичного «максимуму» ціни на імпорту нафту і залежності США від неї та від імпорту енергоносіїв загалом [6, с. 37-38].

На мікрорівні (домогосподарств) економічними підсумками президентства Дж. Буша-мол. були такі негативні сценарії: – збільшення: 1) числа бідних на 5 млн. ос. – до 37,3 млн. (з доходом менше 5 тис. дол. на рік); 2) кількості безробітних до рівня 6,1% працездатного населення у серпні 2008 р.; а американців без медичної страховки – до 15,3% у 2007 р.; 3) зростання вартості навчання у вишах на 23% у 2007-2008 н. р.; 4) зниження темпу росту зарплат до 1,8% у 2008 р. [19, с. 126-127]. В цих умовах скоротився середній клас США – основа соціально-економічного розвитку країни і гарант її політичної стабільності і зросла кількість їх незаможних громадян, які потребували уваги держави, підвищився рівень доходів найбагатших: 5% найбагатших американців стали отримувати всі 22% доходів населення, а 20% багатих – 51,2%, тоді як решта 75% американців – лише 26,8% сумарних доходів населення країни [6, с. 41].

За декілька місяців до президентських виборів 2008 р. контекст завершення діяльності республіканської адміністрації сформувала найглибша з часів II світової війни глобальна (циклічна) економічна криза [6, с. 34]. Для фінансового сектору Америки вона була найпотужнішою з часів Дж. Кеннеді і поставила під загрозу банкрутства дві найбільші страхові ТНК планети («AIG», «CityGroup») та 9 великих банків країни. Їх врятували від зникнення лише наймасштабніші в історії США державні інвестиції (де-факто їх націоналізація федеральним урядом через пакети акцій). Вона почалась на американському ринку іпотечного кредитування, перекинувшись з нього на банківський сектор і – згодом – охопила весь фінансовий ринок країни, і зрештою – планети та погіршила описані вище негативні економічні показники США. Криза швидко перекинувшись в реальний сектор економіки і набула рис структурної, підірвавши старі, неефективні уклади і способи виробництва, форми господарювання Америки на користь нової глобальної інформаційної економіки [13, с. 3]. Це призвело до погіршення якості життя громадян США, зменшення «критичної маси» сили Америки (стану фізичного і психологічного здоров'я її населення). Центробанк США – Федеральна резервна система в цих умовах (системної економічної кризи), яка «не досягла дна», втратив монетарний контроль над американською економікою. Як наслідок, і американське суспільство, і ринкові гравці негативно оцінили антикризовий план «стабілізації фінансової системи» адміністрації Дж. Буша-мол. – резервування 350 млрд. дол. для попередження проблем з фінансовими активами [12, с. 69], як неефективний, нечіткий і запізнений [8, с. 35], не зважаючи на те, що він таки попередив паніку. Це викликало невдоволення тодішніх американців заходами республіканської адміністрації з подолання небаченої в США початку ХХІ ст. економічної кризи [8, с. 35-36; 13, с. 3], вразило їх відчуття «гордості» за власну країну, похитнуло віру в майбутнє Америки, її глобальне лідерство та можливості [4, с. 248]. Через це (а також через невдалі боротьбу з тероризмом і «просування» демократії) знизилась і готовність американських мас підтримувати досягнення глобальних цілей держави, висунутих республіканською частиною її національної еліти і їх готовність витрачати на це ресурси. Та й самому істеблішменту держави стало не до агресивної глобальної політики в умовах поглиблення системної кризи всередині країни.

У таких умовах – економічних та соціально-психологічних ключові посади у Вашингтоні обійняла команда Б. Обами. Вона змушена була виходити з того, що Сполучені Штати втратили частину своїх сили і авторитету на міжнародній арені. Це не дозволяло їм реалізовувати ані агресивний курс в глобальній політиці, орієнтований на вирішення своїх проблем за рахунок інших держав та недержавних акторів, ані активний, орієнтований на пошуки балансу між внутрішньою і зовнішньою політикою, оскільки «стан економіки вимагає дій, рішучих і швидких [при вирішенні проблем]», заявив Б. Обама під час інавгурації. Через це у демократичній адміністрації не залишилось альтернатив реалізації консервативного курсу у глобальній політиці, – збереженню досягнутих раніше позицій на Землі задля відновлення потенціалу «відчутної» сили, втраченого за президентства Б. Клінтона та Дж. Буша-мол.

Задля імплементації нової зовнішньополітичної цілі – накопичення значного потенціалу «розумної» сили – адміністрація Б. Обами зосередилась на вирішенні проблем всередині країни, плануючи і реалізуючи систему взаємопов'язаних заходів з відновлення складових «відчутної» сили держави – її «критичної складової». По-перше, вони акцентували на її соціальних складових (покращення стану громадського здоров'я і психологічних характеристик, підвищення рівня освіти і соціальної захищеності) населення США, ураженого глобальною економічною кризою, подолання негативних наслідків, спричинених диспропорціями вікової структури американського суспільства. По-друге, планувалося розширення ресурсної (енергетичної) бази економіки країни, в т. ч. її індустрії, їх відновлення. По-третє, використовувалась дипломатія для відкриття глобальних ринків товарів і послуг для американської індустрії (короткостроковий зовнішньополітичний пріоритет), як основи для зростання могутності Сполучених Штатів, оскільки економічний потенціал федерації трактувався як джерело її впливу за кордоном, згідно Стратегії національної безпеки 2015 р. [26, р. 2, 5, 6, 7]. І, врешті-решт, планувалося узгодження позицій населення і еліти країни щодо поточного і майбутнього курсу міжнародної політики США, формування їх спільної волі, необхідної для прийняття і реалізації важливих для Вашингтона рішень на глобальній арені.

Ці заходи були розроблені та імплементовані згідно із американським досвідом боротьби з руйнівними фінансовими кризами (часів Дж. Кеннеді, Ф. Рузвельта, Е. Джексона, Т. Джефферсона), і, за зразком дирижистського, кейнсіанського «Нового курсу» 1930 рр. – політики активного втручання держави в економічне життя.

Так, з метою вирішення стратегічного завдання – покращення стану здоров'я населення США як основної складової їх «сили» (демографічного/суспільного потенціалу) на міжнародній арені федеральна влада виділила 207 млрд. дол. на підвищення якості медичних послуг, їх ефективності [6, с. 36, 38-39; 8, с. 34]. Ця масштабна реформа (принципів побудови федеральної системи медичного страхування, відомої як «Medicaid») дозволила включити всіх американців у базу даних національної медичної інформаційної системи і, водночас, знизити фінансове навантаження на федеральний бюджет Сполучених Штатів через передачу ними медичних витрат на громадян страховим компаніям – 0,1 трлн. дол. упродовж перших 10 р. впровадження програми і 1 трлн. дол. – в наступні 10 р. Це оздоровлення федеральних фінансів завдяки припиненню зростання їх витрат на медицину, які десятиліттями породжували дефіцит бюджету, з 2016 р. доповнилися національною програмою пошуку ліків від раку, – як для покращення стану здоров'я американців, так і для надання відповідних послуг на глобальному медичному ринку [6, с. 39, 40; 11, с. 129].

Покращення соціальних характеристик населення США, зниження рівня їх фрустрації і підвищення рівня їх очікувань забезпечувалось комплексом таких заходів, як: 1) рефінансування 45 млн. домовласників із якісною кредитною історією і зниженням іпотечних платежів у «Fannie Mae» і «Freddie Mac» ще для 3-4 млн. власників житла, забезпеченням опіки над ними з боку Federal Housing Finance Agency [8, с. 34, 35], 2) захист банківських і страхових заощаджень американців через тимчасове підвищення федеральних гарантій щодо депозитів в банках і кредитних спілках із 100 до 250 тис. дол. (з 2008 р. по 31.11.2009 р. [8, с. 35-36]); 3) надання американським урядом банкам коштів з метою кредитування населення (до 2 трлн дол. [13, с. 4]); 4) створенням робочих місць (в об'ємі 1-3,6 млн.), з яких до 160 тис. були створені виключно корпораціями «Крайслер» і «Форд»; 5) спрощення для 95% населення при купівлі вітчизняних авто; 6) роздача талонів на харчування для найбідніших американців (на 20 млрд. дол.); 7) надання всім бажаючим (7 млн. ос.) можливості отримати вищу освіту на рівні коледжу через податкові кредити у розмірі 2,5 тис. дол. на особу на зазначену ціль.

Особливу увагу було сфокусовано на вирішенні масштабної проблеми (і соціальної, і демографічної), обумовленої віковими особливостями населення сучасних США: структурної кризи системи соціального забезпечення, зумовленої масовим виходом на пенсію післявоєнного покоління («бейбі-бумерів», народжених в 1950-1960 рр.), яке переважало над системою медичного соціального забезпечення Штатів [6, с. 38-39].

Наслідками восьмирічної діяльності адміністрації Б. Обама стали: збалансування державних витрат на декаду вперед, збереження довіри домогосподарств до національної економіки, підвищення доходів та рівня життя і освіти американців, стимулювання їх споживання [6, с. 34, 37], зниження темпів соціальної диференціації США. За рахунок згаданих вище заходів було забезпечено відновлення демографічної складової «критичної сили» держави (освіти, професіоналізму і здоров'я американців).

Відновлення економічного потенціалу глобальної могутності США, зокрема, їх індустріальної бази вимагало зростання споживання останніми природних ресурсів, головно, енергетичних. Ідеться про зростання рівня зовнішньої залежності Америки і зниження рівня її енергетичної безпеки. Задля вирішення цієї дилеми адміністрація Б. Обама, користуючись тим, що глобальна економічна криза зруйнувала старі економічні уклади і галузі, сфокусувалась на використанні досягнень альтернативної енергетики і «сланцевої революції» в нафтогазовій сфері [6, с. 38]. Так, реалізуючи «вагому» енергетичну політику Б. Обама акцентував увагу на розвитку альтернативної енергетики, цільово виділивши на її розвиток 150 млрд. дол. і ще частину коштів – від продажу квот на викиди шкідливих газів [22, с. 9]. Апробація цих технологій дозволила зацікавити інвесторів [6, с. 38] і забезпечила успіх стратегічної реформи, яка зменшила залежність США від імпорту енергоносіїв. У зв'язку з цим, адміністрація Б. Обама зайнялась відновленням економічної компоненти могутності держави, особливо її індустрії та інфраструктури як складових «критичної маси» сили держави на міжнародній арені. Основною для цих дій стали оцінки, згідно з якими ринок США, станом на 2009 р., генерував до 40% попиту на товари і послуги, 21% ВВП [12, с. 70] і 20% виробництва планети [3, с. 18], а також те, що американські робітники – найпродуктивніші на Землі [5, с. 83]. Демократична адміністрація зосередилась на створенні основи для відновлення «welfare state» (держави загального добробуту) через: 1) «якісне» економічне зростання – без збільшення забруднення довкілля (напр., об'ємів викидів парникових газів [22, с. 10]), і 2) повернення виробництв з-за кордону (згадані вище «Форд» та «Крайслер») та 3) безперешкодне нарощування глобального експорту енергоносіїв (в т. ч. нафти – вперше за 40 р.) [6, с. 38], продукції ВПК [23, с. 57], ГМО-продуктів та високотехнологічної продукції «ринків майбутнього» [5, с. 82; 23, с. 57].

За таких умов офіційний Вашингтон 1) мінімізував використання власної «жорсткої» сили на міжнародній арені інерційними заходами на Бл. і Сер. Сході (боротьба проти «Аль-Каїди» і згодом – ДАЕШ) свідченням чого, зокрема, було і збереження в демократичній адміністрації республіканського, міністра оборони Р. Гейтса, а також 2) зменшив об'єми інвестицій та допомоги за кордоном, зосередившись, переважно, на використанні інших інструментів «м'якої» та «розумної» сили у планетарній політиці,

особливо – дипломатії та власної структурної сили гегемона міжнародної системи. Уникаючи односторонніх дій (і втрат) в міжнародних відносинах, Б. Обама передав вирішення глобальних проблем багатостороннім механізмам – чи то в рамках спроби американсько-китайського партнерства на початку свого правління [10], чи згодом – в рамках ООН, НАТО, G7 і G20. Так, спираючись на свою вагу в міжнародній системі і глобальній економіці США: 1) ігнорували антикризові заходи, які намагались реалізувати ЄС і розташовані на його території фінансові центри, які керували міжнародними грошовими потоками [14, с. 12]; 2) встановили обмеження, через санкції, на експорт сировини та продукції ВПК з «держав-ізоїв», особливо з РФ [23, с. 57]; 3) «стримували» економічно КНР як глобального конкурента [12, с. 80], паралельно повертаючи з нього виробництва [5, с. 84]; 4) приховано субсидували власних товаровиробників в обхід СОТ [14, с. 12] і 5) диктували власні правила в боротьбі за «ринки майбутнього» та робочі місця [5, с. 82]; 6) просували на глобальному ринку ГМО-продукцію [14, с. 12]. Дипломатія використовувалась адміністрацією Б. Обама, щоб недопустити висунення десятима найбільшими кредиторами США, які надавали кошти на потреби американських фінансових установ [12, с. 69], політичних і економічних вимог до федерального уряду; для підготовки угод про вільну торгівлю; просування якісних, наукоємних товарів і послуг на критичних для Америки ринках АТР, КНР, ЄС [6, с. 40], спільного зі союзниками обмеження експорту з «держав-ізоїв».

Результатом восьми років діяльності адміністрації Б. Обама стала реалізація схваленого економічними експертами, в т. ч. Нобелівськими лауреатами (К. Ерроу, Л. Клейном, Е. Мескіном, Д. МакФаденом, П. Семюельсоном і Р. Солоу), узгодженого обома партіями, Конгресом, Білим домом і ФРС, «класичного» і «єдино-правильного» плану виведення економіки країни з кризи, найглибшої після II світової війни. Наслідком його втілення стало збалансування федеральних витрат і за каденції Б. Обама, і на декаду вперед, оздоровлення фінансової сфери країни загалом [6, с. 34, 35, 37], скорочення дефіциту бюджету США, симулювання національних виробництва, зайнятості та розвитку інфраструктури [8, с. 34-35] на новій якісній основі («зеленій», високотехнологічній), зміна енергетичного дефіциту профіцитом, підвищення рівня життя «пересічних» американців і покращення його якості, зниження темпів економічної поляризації суспільства тощо. Завдяки цьому почалося відновлення «критичних» об'єктивних складових сили США – економічних (промислова потужність і ресурсний потенціал) і демографічних (освіта, здоров'я, професіоналізм американців), акумуляція «оптимальної» сили Америки, необхідні для успішного досягнення її цілей на глобальній арені, підвищення міри їх суб'єктності. Цими напрацюваннями і скористався чинний президент США – Д. Трамп, реалізуючи свою зовнішньополітичну програму.

Таким чином, економічний аспект діяльності адміністрації Б. Обама був одним із ключових упродовж восьми років його каденції. Йдеться про те, що саме господарські проблеми США та шкідливий вплив на них процесів у глобальній економіці підірвали суб'єктність офіційного Вашингтона у політиці планети, його об'єктивні (матеріальні ресурси і засоби) і суб'єктивні (психологія, політична воля) складові «розумної» сили, зменшуючи можливості їх впливу на міжнародні процеси. Як наслідок, до вирішення економічних проблем Америки і їх негативного впливу на її політичну систему, США зменшили активність у глобальній політиці. Свідченням цього було виведення у 2011 р. американських військ з Іраку та відмова Вашингтона від тривалих масштабних військових операцій загалом, проведення слабкої зовнішньої політики, близької до ізоляціонізму [18, с. 351, 353], реакція виключно на надзвичайні нові та/або старі загрози («арабська весна» та її наслідки, особливо, поява ДАЕШ, вторгнення РФ в Україну тощо) до моменту очікуваного відновлення економічного потенціалу Сполучених Штатів – навіть не за каденції Б. Обама, а за його наступників – згідно із очікуваннями економістів.

Висновки. Акцент на вирішенні внутрішніх проблем федерації – економічних і спричинених ними соціальних не означав повної відмови Вашингтона від участі у глобальній політиці. Швидше, мова йшла про його зсув від застосування засобів «жорсткої» сили, можливості використання яких визначаються наявними економічними ресурсами, до менш витратних засобів – «м'якої» сили. Також акцент президентської адміністрації на внутрішній політиці і відновленні господарства Америки парадоксально активізував участь Вашингтона у такій сфері глобальної політики як формування і підтримка міжнародних економічних режимів. З цією метою керівництво США використало наявні у нього засоби і продемонструвало свою гегемонію, вдавшись до односторонніх заходів у економіці Землі у 2008 р., а згодом – у боротьбі за ринки для американських підприємств через усунення для них торговельних бар'єрів, проекти створення ЗВТ (трансатлантичної, транс-тихоокеанської) або, навпаки, створення торговельних бар'єрів для іноземних підприємств через санкції для «держав-ізоїв» (РФ, Сирії, КНДР), посилення позицій підприємств США на глобальному ринку шляхом створення їм переваг в рамках їх захисту від фінансової кризи. У свою чергу така комбінація дій США за кордоном не дозволяє говорити виключно про пасивний курс глобальної політики Б. Обама, а швидше про поєднання в його глобальній діяльності рис агресивної (запровадження санкційних режимів проти певних держав), активної (створення зон вільної торгівлі), консервативної (збереження впливу на Бл. Сході) і пасивної (реакція на появу ІДІЛ і дії Росії в Україні) політики, вибір кожної з яких зумовлювався як значенням певного зовнішнього виклику для США, так і наявністю в них ресурсів для відгуку на нього і внутрішньополітичного консенсусу щодо необхідності відповіді на нього.

Втім, обрання Д. Трампа голосами численних представників американських низів і збіднілого середнього класу засвідчило недостатність, якщо не невдачу заходів Б. Обами у внутрішній політиці і, те, що реалізація його соціального плану не задовольнила їх ні фізично, ні морально. Демократи не знизили рівень незадоволення низів «непристойними бонусами» і приватними літаками керівників корпорацій – американського сегмента глобальної «еліти Давосу» (в термінології С. Гантінгтона), в інтересах якої реалізувалась глобальна політика США до Д. Трампа і просувалась неоліберальна економічна глобалізація. Більше того, білі бідні маси після напівзаходів Б. Обами перейшли із демократичного табору в республіканський і підтримали обрання лідера з протилежними (антиглобалістськими та ізоляціоністськими установками). Щобільше, відмова США від гегемонії та експансіонізму у глобальній політиці за Д. Трампа на користь подальшої активізації внутрішньої політики і національних економічних та соціальних заходів (як реалізація гасла «America's first») чітко засвідчили, що попередній восьмирічний глобальний відступ Б. Обами на користь вирішення проблем американської глибинки був недостатнім. Свідченням цієї невдачі є те, що США і далі втрачали по 0,5 млн. робочих місць щороку на користь Азії [18, с. 352]. Саме тому Д. Трамп, в інтересах американських низів і середнього класу, пішов далі Б. Обами і перейшов від відкриття глобальних ринків для США до масштабного глобального протекціонізму, здатного, на думку нового президента, полегшити становище частини американців – працюючих і пошукачів роботи, до наступного етапу – зламу глобальних економічних інститутів та руйнування міжнародних ринків, особливо трансатлантичного і тихоокеанського («Кімерики»), з метою обмеження доступу фірм з інших країн на ринок США. Це повинно полегшити діяльність на національному ринку місцевих виробників і їх працівників. Це, на нашу думку, засвідчує провал глобальних економічних ініціатив Б. Обами і є провісником змін економічної основи («базису» в марксистській термінології) глобальної політики і її структури, які почались задовго до Д. Трампа і Б. Обами, але будуть тривати і після них, зумовивши формування нової структури глобальної політики і зміну місця у ній США.

Бібліографічний список:

1. Барак Обама в американской и российской политической графике / Е. С. Надточева, А. П. Чудинов, Е. В. Шустрова *Вестник ЮУрГУ. Лингвистика*. Челябинск, 2017. Т. 14. №2. С. 12-25.
2. Взаємозв'язок економіки і політики: особливості аргументації у промовах політиків / Штерма Т. В., Штерма І. М., Непийвода М. А. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. Економічні науки*. Мелітополь, 2013. № 2 (4). С. 342-351.
3. Городня Н. Д. Азійсько-тихоокеанська політика адміністрації Б. Обами *Вісник Луганського НУ ім. Т. Шевченка*. Луганськ, 2012. № 6 (2). С. 17-24.
4. Давыборец Е. Н. Формирование имиджей кандидатов в президенты США Дж. Маккейна и Б. Обамы *Научные Ведомости БелГУ. История. Политология*. Белгород, 2009. № 7 (62). С. 246-250.
5. Доминантные сферы-источники метафорической экспансии в речах Б. Обамы (идеологический аспект) / В. А. Каменева, А. А. Перевалова *Вестник Челябинского ГУ. Филология. Искусствоведение*. Челябинск, 2012. № 17 (271). Вып. 66. С. 80-86.
6. Евстафьев Д. С. Главные экономические итоги деятельности администрации президента Барака Обамы *Общество. Среда. Развитие*. Санкт-Петербург, 2016. № 2. С. 34-42.
7. Зубченко Л. А. Реформа финансового регулирования Б. Обамы (Сводный реферат) *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 2: Экономика. Реферативный журнал*. Москва, 2010. № 4. С. 58-62.
8. Кириченко Э. План Обамы: оценка перспектив *Прямые инвестиции*. Москва, 2009. № 4 (84). С. 34-36.
9. Климанська Л. Зовнішня політика держави і міжнародні відносини / *Політологія*: Навч. посіб. / за наук. ред. А. Колодій. Львів, 2003. С. 527-550.
10. Косов А. П. Политика США в отношении Китая в период первого президентства Б. Обамы: сотрудничество или соперничество *Міжнародні відносини. Політичні науки*. Київ, 2015. № 5. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2497/2228 (дата звернення: 02.08.2020)
11. Костюнина М. В. Сравнительный анализ риторической аргументации в предвыборном дискурсе Б. Обамы и Дж. Маккейна *Политическая лингвистика*. Екатеринбург, 2011. № 2 (36). С. 125-132.
12. Махмудов Р. Афганский кризис на фоне «проблемы 2011 года»: перспективы развития ситуации *Центральная Азия и Кавказ*. Лулео, 2010. Т. 13. Вып. 2. С. 67-81.
13. Новицкий В. Глобальна фінансово-економічна криза: сутність, системність проявів та перспективи подолання *Економічний часопис-XXI*. Київ, 2009. № 1-2. С. 3-4.
14. Погорська І. І. Європа у сучасній зовнішній політиці США: трансатлантизм і прагматика конкурентного партнерства *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ, 2011. Вип. 103. Ч. І. С. 9-16.
15. Розенау Дж. Управление неуправляемым: проблема глобального рассредоточения власти *PsiFactory*. URL: <https://psifactory.livejournal.com/13648.html> (дата звернення: 02.08.2020)
16. Садуов Р. Т. «Обращение к имени» как центральная агитационная составляющая предвыборной кампании Барака Х. Обамы *Вестник Башкирского ун-та*. Уфа, 2009. Т. 14. № 4. С. 1439-1443.
17. Садуов Р. Т. Автобиография как стержневая компонента политического дискурса Барака Обамы *Политическая лингвистика*. Екатеринбург, 2010. № 3 (33). С. 109-118.

18. Смола Л. Обама, Барак Хусейн *Американський президенціалізм: інститут глави держави в США у персоналіях від зародження до сьогодення* / ред. Н. Хома. Львів, 2018. С. 347-356.
19. Татарінова О. В. Барак Обама – человек, которого «сделали» *Ретроспектива*. Калининград, 2015. Вып. 9. С. 125-133.
20. Трамп у «Твіттері» розкритикував Обаму, зокрема, через Крим *Радіо Свобода: Міжнародні Новини*. 2017. 07.03. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28355757.html> (дата звернення: 30.07.2020).
21. Уманская А. Е. Стратегия удержания власти как одна из основных используемых стратегий президента США Барака Обамы в политическом интервью *Вестник Челябинского ГУ. Филология. Искусствоведение*. Челябинск, 2013. № 20 (311). Вып. 79. С. 105-107.
22. Фесенко М. В. Зовнішня та безпекова політика США і Франції: трансатлантичний вимір *Міжнародні відносини. Політичні науки*. Київ, 2015. № 9. С. 1-15.
23. Фролова О. А. Анализ внешнеполитических документов администраций Дж. Буша-Младшего и Б. Обамы как основополагающих стратегических доктрин политики США на международной арене *Вестник РУДН. Политология*. 2015. № 4. С. 53-58.
24. Haass R. Preface *Foreign Policy Begins at Home: The Case for Putting America's House in Order*. New York, NY, Basic Books, 2013. URL: <https://www.basicbooks.com/titles/richard-n-haass/foreign-policy-begins-at-home/9780465071999/#module-whats-inside> (дата звернення: 10.07.2020).
25. Has U.S. Foreign Policy Changed Dramatically?: Foreign Affairs Asks the Experts *Foreign Affairs*. 2018. February 13. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ask-the-experts/2018-02-13/has-us-foreign-policy-changed-dramatically> (дата звернення: 01.08.2020).
26. National Security Strategy Washington, February 2015. 29 p. URL: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf (дата звернення 30.07.2020).
27. Tapper J. Interview With Former New York Mayor Rudy Giuliani. Aired 9-10a ET Aired November 13, 2016 09:00 ET *CNN International Edition+ : Transcripts*. URL: <http://transcripts.cnn.com/TRANSCRIPTS/1611/13/sotu.01.html> (дата звернення: 30.07.2020).

References:

1. Barak Obama v amerikanskoj i rossijskoj politicheskoy grafike (Barack Obama's Image In American And Russian Political Cartoon) / E. S. Nadocheva, A. P. Chudinov, E. V. Shustrova *Vestnik YuUrGU. Lingvistika (Bulletin of the South Ural State University. Linguistics)*. Chelyabinsk, 2017. T. 14. #2. S. 12-25.
2. Vzaemozv'yazok ekonomiki i politiki: osoblivosti argumentatsiyi u promovah politikiv (The relationship between economics and politics: features of argumentation in the speeches of politicians) / Shterna T. V., Shterna I. M., Nepiyvoda M. A. *Zbirnik naukovih prats Tavriyskogo derzhavnogo agrotehnologichnogo universitetu. Ekonomichni nauki (Collection of scientific works of the Tavria State Agrotechnological University (economic science))*. Melitopol, 2013. #2 (4). S. 342-351.
3. Gorodnya N. D. Aziysko-tihookeanska politika administratsiyi B. Obami (Barack Obama Administration Asia Pacific Policy) *Visnik Luganskogo NU Im. T. Shevchenka (Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University)*. Lugansk, 2012. #6 (2). S. 17-24. URL: http://elibrary.ivinas.gov.ua/653/1/V_#6_Ch.1.pdf (Access date: 06.06.2020)
4. Davyborets E. N. Formirovanie imidzhey kandidatov v prezidenty SShA Dzh. Makkeyna i B. Obami (Image Formation of The Presidential Candidates John McCain And Barack Obama) *Nauchnyie Vedomosti BelGU. Istoriya. Politologiya (Scientific bulletins of the Belgorod State University. History. Political science)*. Belgorod, 2009. #7 (62). S. 246-250.
5. Dominantnyie sfery-i-istochniki metaforicheskoy ekspansii v rechah B. Obami (ideologicheskii aspekt) (Dominant Sphere-Sources of Metaphorical Expansion in B. Obama's Speeches (Ideological Aspect) / V. A. Kameneva, A. A. Perevalova *Vestnik Chelyabinskogo GU. Filologiya. Iskustvovedenie (Bulletin of Chelyabinsk State University. Philology. Art criticism)*. Chelyabinsk, 2012. #17 (271). Vyip. 66. S. 80-86.
6. Evstafiev D. S. Glavnyie ekonomicheskie itogi deyatelnosti administratsii prezidenta Baraka Obami (The major economic achievements of the President Barack Obama administration) *Obschestvo. Sreda. Razvitie (Society. Environment. Development)*. Sankt-Peterburg, 2016. #2. S. 34-42.
7. Zubchenko L. A. Reforma finansovogo regulirovaniya B. Obami (Svodnyiy referat) (B. Obama's financial regulation reform (Consolidated abstract) *Sotsialnyie i gumanitarnyye nauki. Otechestvennaya i zarubezhnaya literatura. Ekonomika. Referativnyiy zhurnal (Social Sciences & Humanities. Domestic & Foreign Literature. Economics: Abstract Journal)*. Moskva, 2010. #4. S. 58-62.
8. Kirichenko E. Plan Obami: otsenka perspektiv (Obama's plan: assessing the prospects) *Pryamyie investitsii (Direct investments)*. Moskva, 2009. #4 (84). S. 34-36.
9. Klimanska L. Zovnishnya politika derzhavi i mizhnarodni vidnosini (State foreign policy and international relations) / *Politologiya: Navch. posib. (Political Science: Textbook)* / za nauk. red. A. Kolodiy. Lviv, 2003. S. 527-550.
10. Kosov A. P. Politika SShA v otnoshenii Kitaya v period pervogo prezidentstva B. Obami: sotrudnichestvo ili sopernichestvo (US policy toward China during Obama's first presidency: cooperation or rivalry) *Mizhnarodni vidnosini. Politichni nauki (International relations, part "Political sciences")*. Kyiv, 2015. #5. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2497/2228 (Access date: 02.08.2020)

11. Kostyunina M. V. Sravnitelnyiy analiz ritoricheskoy argumentatsii v predvyibornom diskurse B. Obamy i Dzh. Makkeyna (Comparative Analysis of Rhetoric Argumentation in Election Discourse of B. Obama and J. McCain) *Politicheskaya lingvistika (Political Linguistics)*. Ekaterinburg, 2011. #2 (36). S. 125-132.
12. Makhmudov R. Afganskiy krizis na fone «problemoy 2011 goda»: perspektivy razvitiya situatsii (The Afghan Crisis and the 2011 Problem: What's Next?) *Tsentrlnaya Aziya i Kavkaz (Central Asia and the Caucasus)*. Luleo, 2010. T. 13. Vyip. 2. S. 67-81.
13. Novitskiy V. Globalna finansovo-ekonomichna kriza: sutnist, sistemnist proyaviv ta perspektivi podolannya (The global financial and economic crisis: the essence, systemic manifestations and prospects for overcoming) *Ekonomichniy chasopis-XXI (The Economic Annals-XXI)*. Kyiv, 2009. #1-2. S. 3-4.
14. Pogorska I. I. Evropa u suchasniy zovnishniy polititsi SShA: transatlantizm i pragmatika konkurentnogo partnerstva (Europe in modern US foreign policy: transatlanticism and the pragmatics of competitive partnership) *Aktualni problemi mizhnarodnih vidnosin (Actual problems of international relations)*. Kyiv, 2011. Vip. 103. Ch. I. S. 9-16.
15. Rozenau Dzh. Upravlenie neupravlyaemyim: problema globalnogo rassredotocheniya vlasti (Governing the ungovernable: The challenge of a global disaggregation of authority) *PsiFactory*. URL: <https://psifactory.livejournal.com/13648.html> (Access date: 02.08.2020)
16. Saduov R. T. «Obraschenie k imeni» kak tsentrlnaya agitatsionnaya sostavlyayuschaya predvyibornoy kampanii Baraka H. Obamy («Appeal to the name» as the central campaign component of the election campaign of Barack H. Obama) *Vestnik Bashkirskogo un-ta (Bulletin of Bashkir University)*. Ufa, 2009. T. 14. #4. S. 1439-1443.
17. Saduov R. T. Avtobiografiya kak sterzhnevaya komponenta politicheskogo diskursa Baraka Obamy (Autobiography as a core component of Barack Obama's political discourse) *Politicheskaya lingvistika (Political Linguistics)*. Ekaterinburg, 2010. #3 (33). S. 109-118.
18. Smola L. Obama, Barak Huseyn *Amerikanskiy prezidentsializm: Institut glavi derzhavi v SShA u personaliyah vid zarozhennyya do sгодennyya (American presidentialism: the institution of the head of state in the United States in personalities from its inception to the present)* / red. N. Khoma. Lviv, 2018. S. 347-356.
19. Tatarinova O. V. Barak Obama – chelovek, kotorogo «sdelali» (Barak Obama – a man-made man) *Retrospektiva (Retrospective)*. Kaliningrad, 2015. Vyip. 9. S. 125-133.
20. Tramp u «Tvitteri» rozkritikovav Obamu, zokrema, cherez Krim (Trump criticized Obama on Twitter, particularly through Crimea) *Radio Svoboda: Mizhnarodni Novini (Radio Liberty International News)*. 2017. 07.03. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28355757.html> (Access date: 30.07.2020)
21. Umanskaya A. E. Strategiya uderzhaniya vlasti kak odna iz osnovnyih ispolzuemyih strategiy prezidenta SShA Baraka Obamy v politicheskoy intervyyu (Strategy of Retention of Power as One of the Main Strategies Used in Political Interview of the US President Barack Obama) *Vestnik Chelyabinskogo GU. Filologiya. Iskusstvovedenie (Bulletin of Chelyabinsk State University. Philology. Art criticism)*. Chelyabinsk, 2013. #20 (311). Vyip. 79. S. 105-107.
22. Fesenko M. V. Zovnishnya ta bezpekova politika SShA i Frantsiyi: transatlantichniy vimir (US and French foreign and security policies: the transatlantic dimension) *Mizhnarodni vidnosini. Politichni nauki (International relations, part "Political sciences")*. Kyiv, 2015. #9. S. 1-15.
23. Frolova O. A. Analiz vneshnepoliticheskikh dokumentov administratsiy Dzh. Busha-Mladshego i B. Obamy kak osnovopolagayuschih strategicheskikh doktrin politiki SShA na mezhdunarodnoy arene (The Analysis of George W. Bush and Barack Obama Administrations' Foreign Policy Documents as a Fundamental Strategic Doctrines of the U. S. Policy in the International Arena) *Vestnik RUDN. Politologiya (Bulletin of People's Friendship University of Russia. Political Science)*. 2015. #4. S. 53-58.
24. Haass R. Preface *Foreign Policy Begins at Home: The Case for Putting America's House in Order*. New York, NY, Basic Books, 2013. URL: <https://www.basicbooks.com/titles/richard-n-haass/foreign-policy-begins-at-home/9780465071999/#module-whats-inside> (Access date: 10.07.2020)
25. Has U.S. Foreign Policy Changed Dramatically?: Foreign Affairs Asks the Experts *Foreign Affairs*. 2018. February 13. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ask-the-experts/2018-02-13/has-us-foreign-policy-changed-dramatically> (Access date: 01.08.2020)
26. National Security Strategy Washington, February 2015. 29 p. URL: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf (Access date: 30.07.2020)
27. Tapper J. Interview With Former New York Mayor Rudy Giuliani. Aired 9-10a ET Aired November 13, 2016 09:00 ET *CNN International Edition+ : Transcripts*. URL: <http://transcripts.cnn.com/TRANSCRIPTS/1611/13/sotu.01.html> (Access date: 30.07.2020)

СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

DOI 10.31558/2617-0248.2020.5.8

УДК 323:343.4

**«MALLEUS MALEFICARUM» СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА:
ПЕРЕДУМОВИ І ПОШИРЕНІСТЬ ТОРТУР У XXI СТОЛІТТІ
ТА ПОЛІТИКА ПРОТИДІЇ ТОРТУРАМ**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>**Ягунов Д. В., Заслужений юрист України, к. н. держ. упр., MSc in Criminal Justice,
доцент Донецького національного університету імені Василя Стуса**

Стаття присвячена дослідженню феномену тортур у XXI столітті. Головна теза, яка пояснює не лише відновлення тортур як феномену у XX столітті, проте й на додаток поширення цього феномену у новому тисячолітті, пов'язана з категорією «убезпечення». Так, для цілей пояснення феномену тортур у XXI столітті особливого значення набуває концепція розкидування мереж соціального контролю та, як наслідок, збільшення класів, типів та видів девіантів, яких потрібно контролювати для цілей «убезпечення». З одного боку, національні системи кримінальної юстиції не можуть впоратися з таким завданням – поводитися з девіантами у рамках формальних процедур, закріплених у національному законодавстві. З іншого боку, самі громадяни, народжені у часи III та, що є більш важливим, IV модуляції соціально-контрольних практик, в обмін на свою споживацьку свободу вимагають більшого «убезпечення», де вже не мають значення шляхи та методи досягнення відповідної «концентрації безпеки». Підтвердженням цього є дані численних досліджень та опитувань населення країн Європи та Північної Америки, де від третини до половини громадян допускають застосування тортур до терористів з метою того самого «убезпечення». Причому це все відбувається на фоні тотального соціального контролю за простором і думками. Практична можливість застосування тортур до «терористів» відкриває «скриньку Пандори», де відкривається широка перспектива застосування катувань проти інших «небезпечних злочинців» – колаборантів, sex-offenders, членів організованих злочинних угруповань тощо. Причому цей список має небезпеку піддаватися розширенню. Можна зробити висновок, що «боротьба з катуванням» у XXI столітті – це відображення дуалістичного процесу: спроба ще більшого «убезпечення суспільства» з одночасним фіаско такого «убезпечення». Застосування тортур до підозрюваних, на жаль, є поширеною практикою навіть у західних демократіях, але розгалужена система правових гарантій, створена у другій половині XX століття, допомогла зробити застосування катувань та нелюдського поводження максимально рідким явищем, наскільки це можливо, у чому на регіональному рівні це – велика заслуга Ради Європи, КЗК та ЄСПЛ.

Ключові слова: катування, нелюдське поводження, Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини, Комітет запобігання катувань, Рада Європи, «поширені методи допиту», запобігання катуванням, розслідування катувань, передумови катувань у XXI столітті.

Yagunov D. «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture

The main idea of this paper refers to the resumption of torture as a phenomenon in XX century and also the spread of this undoubtedly disgusting phenomenon in the new Millennium. It is linked to the category of «security», which has become a pagan cult of modern society.

We believe that the views of Michel Foucault and Stanley Cohen on «net widening» can explain expansion of the phenomenon of torture in the XXI century through increased variations of classes and types of deviants for the aims of «security».

On the one hand, national criminal justice systems cannot cope with dealing with numerous deviants within the framework of formal national legal procedures.

On the other hand, citizens born at the time of III and, more importantly, IV modulation of social control demand more «security», so the ways and methods of achieving the appropriate level of security do not longer matter. This is confirmed by numerous sociological studies and surveys in Europe and North America showing that one third to one half of citizens allow the use of torture against terrorists for the sake of «security». All this happens in a context of total social control over space and thoughts.

However, the main danger is that the practical possibility of torturing «terrorists» opens a «Pandora's box» to a wide prospect of torture against other «dangerous criminals» – sex offenders, members of organized crime groups, etc. And this list tends to be expanded.

It can be concluded that the «fight against torture» in XXI century is a reflection of a dualistic process: an attempt to develop «secure society» with a simultaneous fiasco of the nature of such «security». The use of torture on suspects is unfortunately happens even in Western democracies, but the extensive system of legal safeguards established in the second half of XX century has helped to make the use of torture and inhuman treatment as rare as possible. It becomes possible due to activities of the Council of Europe, the CPT and the ECtHR (including through the expansion of the concepts of «torture» and «inhuman treatment»).

It is worth emphasizing that torture is not a legal category, but primarily a political and economic one. Analysis of the phenomenon of torture within the formal framework of national criminal justice systems only is dangerous given also the highly questionable effectiveness and efficiency of torture. Recalling E. Durkheim and R. Merton on indicators of deviance and crime, which indicate the state of anomie in society of the XXI century, it should be emphasized that the state of anomie largely depends on the saturation of the political body of modern society with the phenomenon of torture. In case of other types of crimes, the state tries to reduce the appropriate level of crime to a certain normal rate, influencing relevant individuals. However, in case of torture, we must point out that torture itself is one of the most dangerous forms of crime, committed mostly by agents of a state, on behalf of a state, using the powers granted by a state to achieve what they claim is in the public interest. That is why the fight against torture is often when, unfortunately, «the snake bites itself on the tail». And this is quite important problem for future researches. Therefore, the fight against torture should not be narrowly linked to policemen, prosecutors, judges or punishments. The fight against torture is not also linked to crime detection rates. This should be considered, first of all, in a context of anti-discrimination, human rights, protection of social diversity and the rights of relevant social groups, migration and social policy, transparency of public administration and accountability of law enforcement agencies, fair redistribution of income in society, state support for victims of violent crimes.

Today it is a common view that «torture is committed in an atmosphere of secrecy and does not like light». Therefore, prevention of torture starts with the policy of maximum openness of law enforcement agencies and complete, comprehensive, constantly updated state statistics on torture (unfortunately, it is almost non-existent in Ukraine). It is no coincidence that the European Parliament's resolution on torture by the CIA in Europe placed special emphasis on accountability: «Accountability for extraordinary renditions, abductions, illegal secret detentions and torture is essential in order to protect and promote human rights effectively, and to ensure legitimate and effective security policies based on the rule of law». In addition, zero tolerance for torture culture and careful selection of law enforcement officers should be paramount, where moral categories need to be an important part of professional compliance. Moreover, «moral» must be supported by message that torture does not work for the purpose of investigating crimes and also has great negative psychological effect, both for victims of torture and for state agents who open this «Pandora's box». Numerous studies show that only moral arguments are effective in motivating people to resist torture.

An important question must be put: can torture be considered necessary to perform any of the tasks facing modern states to protect societies?

Given the moral and ethical issues, we can express a strong negative answer. Given the more pragmatic arguments put forward by proponents of so called «enhanced interrogation techniques», it should be emphasized that even the alleged pragmatism is broken down into facts that indicate that information obtained under torture is often not, in fact, reliable information, and the price of such information will be too high both for the perpetrators themselves and for the taxpayers who internally support torture.

Keywords: torture, ill-treatment, European Court of Human Rights, European Convention on Human Rights, Committee for the Prevention of Torture, Council of Europe, enhanced techniques of interrogation, prevention of torture, investigation of torture, preconditions for torture in the XXI century.

Вступ

Проблема, що аналізується у цій статті, пов'язана з феноменом тортур, політичними та соціально-економічними передумовами поширення цього феномену у XXI столітті.

Різні суспільства у рамках відповідних правових систем упродовж історичного розвитку широко застосовували катування. Навіть сьогодні без сумніву огидне явище катування є надзвичайно поширеним. Більше того, саме XXI століття ще більше актуалізувало проблематику катування та інших форм нелюдського поводження навіть у демократичних країнах: «Нам дали чітко дали зрозуміти, що катування є розповсюдженим

серед нас. ... Незважаючи на Конвенцію ООН проти катувань (1984), тортури практикується широким колом державних та кримінальних акторів з садистичних, інструментальних та інших причин» [1, с.7].

Хоча агенти демократичних держав застосовують практику катування та нелюдського поводження проти власних громадян та іноземців набагато рідше, ніж інші держави, демократія сама по собі не виключає свавільного застосування катувань щодо окремих категорій осіб, що, зазвичай, «обгортається» у «боротьбу з тероризмом», «захист від майбутніх терористичних атак» та «боротьбу з організованою злочинністю».

Крім того, навіть у демократичних країнах нерідко поліція монополізує право на незаконне насильство для стверджуваного «підтримання порядку» та залякування маргіналізованих груп населення.

Тортури: короткий екскурс до історії питання

Катування в усьому світі застосовувалися із самого початку людської цивілізації, особливо як форма покарання злочинців, після перемоги у війні з метою залякування покороеного населення та фізичного знищення осіб, які можуть являти небезпеку у майбутньому для завойовників та їх режиму. В Європі тортури часто використовували як інструмент допиту, особливо стосовно звинувачень у державних та статевих злочинах, єресі та чаклунстві [2, с. 7-37]. Незважаючи на те, що суперечливі переваги та відповідне моральне обґрунтування тортур як інструменту допиту обговорювались ще з часів античності, тортури офіційно були скасовані, наприклад, в Англії лише у середині XVII століття, а в континентальній Європі лише двома століття пізніше.

Частково ми досліджували цю проблему раніше – в аспекті трансформації модуляцій соціального контролю, де за класифікацією Мішеля Фуко перша модуляція соціального контролю – «бінарний код законності» – супроводжувалася традиційними як на той час покараннями у вигляді смертної кари, вигнання, тілесних покарань або штрафу [3]. Ця модуляція, дещо «розбавлена» певною кількістю страт та видів покарань, спрямованих переважно на тіло злочинця, характеризувала європейську пенальність до кінця XVIII століття. Причому майже п'ять століть – з середини XIII століття до середини XVIII століття – тортури лежали в основі континентального кримінального процесу [4, с. 3].

Тортури були буденним явищем для інквізиції, суддів, шерифів, жандармів та взагалі для середньовічного європейського суспільства: «Катування було законним, морально прийнятним і звичним явищем у більшості давніх, середньовічних та ранніх сучасних суспільств» [5, с. 104]. Як підкреслює Е. Стенлі, «з XII століття катування стали невід'ємною частиною поліцейської та юридичної процедури, оскільки підозрюваних із самого початку вважали винними, а роль судді лише полягала у доведенні винуватості шляхом отримання зізнання» [6].

У відомому творі Генріха Крамера та Якоба Шпренгера «*Malleus Maleficarum*» («Молот відьом») 1486 року головною настановою було таке: «Нехай суддя не поспішає з тортурами. Йому належить удаватися до них лише тоді, коли йдеться про злочин, який карається смертною карою». «Коли суддя вирішує вдаватися до тортур обвинуваченої, він постановляє наступний вирок: «Ми, суддя і засідателі, беручи до уваги результати процесу, відомого проти тебе, такого-то, з такого-то міста, такої-то єпархії, дійшли висновку, після ретельного дослідження всіх пунктів, що ти в своїх свідченнях суперечиш сам собі... [На додаток], в наявності є інші докази. Їх достатньо для того, щоб піддати тебе допиту під тортурами. Тому ми оголошуємо і постановляємо, що ти повинен бути підданий тортурам сьогодні ж, у такій-то години. Рішення ухвалене».

Тортури у середньовічній Європі складали невід'ємну частину судової процедури та відповідних ритуалів. Можна згадати ту *прискіпливість* катування шотландського національного героя Вільяма Воллеса задля отримання зізнання у відомому фільмі «Хоробре серце», що також відображено у «*Malleus Maleficarum*»: «Якщо помірно катований продовжує чинити опір, то перед ним розкладаються інші знаряддя тортур, і він попереджається, що вони будуть застосовані до нього, якщо він не скаже правди. Якщо він і після цього не зізнається, то за його присутності оголошується вирок про продовження допиту під тортурами на 2-й або на 3-й день. Тут може йти мова тільки про продовження тортур, а не про повторення їх, оскільки катування не може повторюватися, якщо відсутні нові докази. Вирок про продовження допиту під тортурами звучить так: «Ми, вищевказані суддя, призначаємо для тебе, такого-то, на такий-то день, продовження допиту під тортурами, щоб правда була проголошена з твоїх власних вуст». Перебіг такого допиту записується нотаріусом до протоколу».

На особливу увагу заслуговують й вельми специфічні «інтереси правосуддя»: «Нехай суддя та інші до початку продовження тортур намагаються переконати обвинуваченого в необхідності сказати правду. Судді слід також подбати про те, щоб ув'язнений увесь час між тортурами був під наглядом вартових, адже диявол відвідає його і буде його спокушати вчинити самогубство». «Суддям та засідателям треба звернути увагу додатково на те, щоб відьма їх не торкалася... Для запобігання цьому належить носити на шії сіль, освячену на вербу неділю, освячені трави, а також віск, адже відьма здатна навести порчу не тільки дотиком, а й поганим оком і словом. Під час допиту під тортурами вони особливо здатні до чаклування, як це видно з практики». «Нехай ніхто не вважатиме за марновірство те, що відьма заводиться до зали судового засідання задом наперед. Адже каноністи визнають допустимим протидіяти суєтності суєтними ж засобами».

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст., незважаючи на окремі яскраві спалахи, «похмуре каральне свято починає згасати» [7, с. 14]. Каральні практики поступово перестають бути театралізованим видовищем.

Публічні страти сприймаються як вогнище, де знову спалахує насильство. Проте, незважаючи на це, вони все одно спалахують.

Наближаючись до кінця Середньовіччя, каральні практики, за слушною думкою Фуко, стали «стриманими»: «Вся економія покарання в Європі та Північній Америці *«була перетворена»* [8, с. 13]. Починається *зовнішнє* зникнення тортур як засобу отримання доказів у кримінальному процесі.

Так, в Англії, хоча закон і забороняв катування, *Privy Council* продовжував видавати ордери на катування – до справи Джона Фелтона (вбивці герцога Бекінгема), відомого нам за романом Дюма про трьох мушкетерів. Влада була впевнена, що Фелтон діяв не один, і дуже хотіла отримати від нього імена співучасників. *Privy Council* намагався допитати Фелтона під тортурами, проте зустрів спротив судової влади. У 1640 році катування в Англії формально було скасовано [9]. У Шотландії катування було заборонено на підставі *Treason Act 1708* [10].

Щодо континентальної Європи, то можна згадати відому публічну страту Робера-Франсуа Дам'єна через четвертування (2 березня 1757 року), яку згадує Фуко одразу ж на початку свого фундаментального дослідження «Наглядати й карати». Наголосимо, що четвертування не застосовувалося на той момент у Франції вже понад ста років, а тому відповідна процедура була спеціально відновлена катами з відомої катівської династії Сансонів за старовинними манускриптами. І все це – за декілька років до публікації у 1764 році Чезаре Беккарія свого фундаментального твору «*Dei delitti e delle pene*» [11].

Причому в окремих країнах Європи спалахи легітимізованого катування продовжувалися навіть наприкінці XVIII століття. Як зазначають О. Сокальська і В. Кириченко, ідеї Просвітництва призвели до відміни тортур та покарань за чаклунство у Польщі лише у 1779 році [12, с. 123].

Щодо України, то зазначене питання було більш ніж ретельно досліджено у праці К. Диси, де, зокрема, окремий розділ присвячено використанню катувань для цілей отримання доказів у кримінальному процесі в українських^[11] воєводствах Речі Посполитої у XVII – XVIII ст. ст.

Так, доводить К. Диса, катування як засіб отримання доказів з'явилося на українських землях відносно пізно, як порівняти із Західною Європою. Використання тортур та «послуг» катів мало відносно невелику історію – з другої половини XVII століття до першої половини XVIII століття [13, с. 39-49]. Причому, як зазначає К. Диса, серед українських міст лише три (Львів, Кам'янець і Кременець) утримували ката як постійну «виробничу одиницю». Навіть у Києві ката не було до кінця XVIII століття [13, с. 41].

Подібне насильство вже не сприймалося західним суспільством, яке вже з нетерпінням очікувало іншої вистави – вистави «гуманізації». Як приклад можна навести вирок декабристам у 1826 році, коли Верховний кримінальний суд замінив декабристам четвертування смертною карою у вигляді повішення, що було останнім вироком до четвертування в історії Російської імперії.

Згодом феномен катування був відроджений, як засвідчила історія, у колосальних масштабах тоталітарними режимами у середині XX століття та більш вибірково деякими ліберальними демократіями у глобальній «*War on Terror*» після подій 11 вересня 2001 року [14, с. 7-37].

Погляди на феномен зникнення формалізованих тортур

Виділяються три групи поглядів на причини зникнення формалізованих тортур як засобу доказування та виду покарання.

Перший підхід, який ми можемо визначити як «*класично-філантропічний*», наполягає, що від тортур відмовилися через *підвищення культурного рівня європейського суспільства*: «Зростаюча зневага до катувань у цей період може бути пов'язана з переходом до цивілізаційної та гуманітарної практики, підсиленої працями Беккарія, Вольтера та інших *[гуманістів]*» [6, с. 23].

У рамках цього ж підходу береться до уваги не лише культурний, проте й *релігійний* фактор, пов'язаний із секуляризованими тенденціями європейського суспільства наприкінці XVIII століття. З цього приводу Л. Сільверман слушно наголошує, що в Середньовіччі і період Нового часу біль вважався *цінністю*, оскільки саме фізичний біль сприяв духовному просвітленню. Варто нагадати, що самобичування було невід'ємною складовою багатьох релігійних практик, а відтак відстань між тортурами та самобичуванням була майже непомітною. Відтак, у суспільстві, яке вважало біль *духовною цінністю*, катування вважалося не лише засобом примусу до зізнання, але й способом досягнення покаяння та духовного оновлення у злочинців [15]. Проте бурхливий розвиток біології та медицини призвів до розумінні фізичного болю як *негативної категорії*, що також не могло не вплинути на зменшення та подальше зникнення формально дозволених тортур.

З позиції другого підходу, який ми визначаємо як «*прагматичний*», тортури були скасовані в XVII – XVIII ст. ст. внаслідок впливу юридичних та політичних змін, які надали прагматичні причини для зменшення кількості та «якості» тортур: зокрема, формування професійної судової влади, зміни в законодавстві про докази, де широко почали використовуватися саме *непрямі докази*. Оскільки стандарти доказування були послаблені, це дозволило засудження злочинців без показань очевидців або визнання вини. Ці зміни у процедурі доказування зробили зізнання підозрюваного непотрібним, а, отже, непотрібними й самі тортури.

Водночас, варто наголосити, зізнання було критично важливим не лише для церковних середньовічних інквізиторів, а пізніше – для комуністичних «інквізиторів», адже в обох випадках йшлося про підозрюваних у вчиненні *ідеологічних злочинів* [16, с. 15]. Якщо хтось порушує домінуючу ідеологію, єдиним способом

повернутися до домінуючої соціальної групи є визнання своєї помилки та відмова від «сретичних поглядів». Механізм принципово однаковий в обох випадках: страх змушує погодитися на вимоги агентів «домінантів», які забезпечують існування ідеології тоталізованого суспільства. Саме це пояснює бурхливе збільшення практик тортур у тоталітарних суспільствах та зменшення практик тортур після лібералізації відповідних політичних режимів.

На додаток, реформатори обґрунтовано стверджували, що тортури були *неефективними*, оскільки невинні люди нерідко надавали неправдиві зізнання, щоб лише уникнути болю від тортур, тоді як загартовані злочинці, звичні до насильства та болю, більшою мірою могли протистояти болю від тортур й могли бути звільненими [5, с. 110].

Третій – «дисциплінарний» – підхід, який сформулювали Георг Руше, Отто Кіркхеймер та Мішель Фуко, і якого, власне, ми здебільшого дотримуємося у нашому дослідженні, пояснює зникнення тортур тим, що для цілей соціального контролю в умовах капіталізму, що народжувався та набирив обертів, методи «дисциплінування» та розкидування дисциплінарних мереж були набагато кращими та економічно більш вигідними, аніж жорсткі процедури проти тіла. Якщо у часи Середньовіччя саме катування та фізичні покарання, які часто здійснювались публічно, символізували і демонстрували владу государя, то з початку XVIII століття численні методи контролю та нагляду паноптичної природи витіснили жорстокі тілесні каральні практики [17, с. 240-249; 18, с. 34-50]. Все це знаменує остаточне завершення епохи панування *модуляції бінарної законності*. Саме цей період відповідає початку другої модуляції – *модуляції дисципліни*.

Фуко пояснює причини переходу від «законності» до «дисципліни» через те, що влада, для якої *суверенітет* був модальністю, виявилася недостатньою для управління економікою і політичними процесами в суспільстві, що переживало демографічний вибух та індустріалізацію. Наголосимо, що так само саме *функціональність* пояснює виникнення начебто «*виправної*» в'язниці як виду покарання та місця покарання: рубати злочинцям голови й карати їхні тіла припинили не тому, що це перестало вважатися гуманним, а лише тому, що це стало вкрай *невигодно*: «*Homo penalis*, тобто людина, яка карається законом і яка може бути покараною законом, цей *homo penalis* [насправді] ... є *homo economicus*» [19, с. 312].

Основні фази зміни сутності соціального контролю наведені у табл. 1 [3, с. 41]:

Таблиця 1

Форми та прояви соціального контролю за Стенлі Коеном

	До XIX ст.	З початку XIX ст.	З середини XX ст.
Втручання держави	Слабке, незначне, децентралізоване, свавільне	Сильне, суттєве, централізоване, раціоналізоване	Ideological attack: на фоні декларацій щодо «minimal state» має місце інтенсифікація інтервенції та посилення соціального контролю
Об'єкт втручання	Зовнішня поведінка («тіло»)	Внутрішній стан («душа»)	Ideological attack: повернення до «поведінки» зі збереженням «душі» як об'єкту втручання
Місця соціального контролю	Відкриті: громада та базові інституції	Закриті: сегреговані інституції: «перемога ув'язнення» («Велика інкарцерація»)	Ideological attack: на фоні задекларованих «декарцерації» та «покарань у громаді» залишаються старі форми соціального контролю з одночасним посиленням нових форм соціального контролю у громаді
Видимість соціального контролю	Відкритий, публічний, театральний	Кордони є чіткими, місця контролю є невидимими	Розмивання кордонів між інституційними та неінституційними формами контролю
Гегемонія права та кримінальної юстиції	Кримінальна юстиція не сформована, кримінальне право залишається єдиною формою соціального контролю	Монополія кримінальної юстиції з подальшим заснуванням нових систем соціального контролю	Ideological attack: «декриміналізація» та рухи за «відсторонення від в'язниці»

Проте, гадаємо, аналізувати феномен так званого «зникнення» тортур потрібно на підставі кумулятивного підходу, враховуючи усі три зазначених вище погляди, особливо беручи до уваги, що саме «зникнення» є вельми дискусійним поняттям.

Чи відбулося взагалі «зникнення» тортур у XVIII – XX ст. ст.

Претендуючи на повне та об'єктивне висвітлення проблематики тортур у країнах Європи, необхідно наголосити на важливому аспекті, який має безпосереднє відношення до питання «зникнення тортур» та «відновлення тортур» у XX – XXI ст. ст.

Справа у тому, що як «зникнення», так і «відновлення» тортур є умовними категоріями, буквально розуміння та сприйняття яких суттєво шкодить аналізу поширення тортур у XXI столітті. Переконання сучасників у тому, що «ми», мовляв, на щастя, вже не є настільки жорстокими, якими були наші предки за часів Середньовіччя, – це свого роду дистанціювання від політичної реальності, частиною якої є насильство. Так само, використання фраз на кшталт «середньовічна жорстокість» з метою зробити наголос на чомусь безмежно жорстокому також є показником такого дистанціювання.

Безумовно, катування як політичне та економічне явище існувало у часи Середньовіччя, коли воно застосовувалося у більших обсягах, ніж потребували формальні процедури, які дозволяли катування.

Так само, катування існує сьогодні, коли воно повністю перебуває поза національним законом, а головне – поза універсальними та регіональними стандартами прав людини. Головним та принципово важливим тут є те, що відобразила Л. Трейсі: «Катування було симптомом нестабільності як у Середньовіччя, так і в ранній Новий час» [20, с. 249]. Відповідно, катування у XXI столітті – це свого роду *подвійна політична нестабільність*, або *політична нестабільність, доведена до крайньої межі*, що свідчить про більш, ніж серйозні проблеми сучасного суспільства.

Так, під час трансатлантичної работоргівлі у відповідних умовах, які, безумовно, мали форму катування, за різними підрахунками було переміщено 12 – 17 млн. осіб [21]. Причому смертність складала від 1,2 до 2,4 млн. осіб [22, с. 368]. За період 1807 – 1848 років з Африки було вивезено 3,9 млн. осіб чоловік, з них в дорозі загинуло 0,9 млн. (близько 23%). Обсяг вивезених з Африки рабів сягав 30 тис. на рік у 1690-х роках та 85 тис. на рік через століття [23].

Розподіл африканських рабів (1519 – 1867) по місцях призначення виглядав наступним чином (табл. 2):

Таблиця 2

Розподіл африканських рабів (1519 – 1867) по місцях призначення

Місце призначення	Відсоток
Португальська Америка	38.5%
Британська Вест Індія	18.4%
Іспанська імперія	17.5%
Французька Америка	13.6%
Британська Північна Америка	9.7%
Голландська Вест Індія	2.0%
Данська Вест Індія	0.3%

Якщо говорити про початок начебто «гуманного» XX століття, то необхідно нагадати, що процес колонізації Африки у кінці XIX – на початку XX століття ознаменувався небаченими обсягами застосування тортур з боку начебто максимально «гуманних» та «цивілізованих» європейців. Як приклад, можна згадати бельгійську колонізацію Конго, внаслідок якої, за різними підрахунками, загинуло до 10 млн. африканців, а сама політика отримала явні ознаки геноциду, за який багато активістів вимагають компенсації відповідних людських та матеріальних втрат [24]. Причому вимоги компенсації – дуже сильні, показником чого є демонтаж пам'ятника королю Бельгії Леопольду II, який вважається безпосередньо дотичним до цього геноциду [25].

Саме тому нам здається надзвичайно слушною теза А. Верслюїса, що справа не в тому, що католицька інквізиція має ідеологічну причетність до сучасних форм тоталітаризму [16, с. 18]. Варто наголосити, що, дійсно, «інквізиція існувала. Вона не була підробкою, вона дійсно існувала» [26, с. 51-69]. Проте згодом інквізиція була перетворена на міф, парадигматичний символ нетерпимості. Сучасні форми тоталітаризму – особливо нацизм, фашизм та комунізм – взяли на озброєння кваліфікований, доведений до крайності образ інквізиції для цілей боротьби з ідеологічними злочинами. «Дух інквізиції», який не має нічого спільного з самою середньовічною інквізицією, заповнив глобальне політичне поле у XX столітті та продовжує таке наповнення у XXI столітті, сприяючи моральному виправданню практики катувань заради «глобального добра» та «глобальної безпеки».

Чому тортури були перманентним політичним та економічним явищем у країнах Європи та Північної Америки?

Перегортаючи сторінки проблематики трансформації модальностей соціального контролю упродовж XVIII – XIX ст. ст., варто поставити два запитання, які видаються нам принципово важливими.

По-перше, необхідно поставити на порядку денному питання: чому те, що упродовж всього Середньовіччя було законним й легітимним засобом отримання доказів у кримінальних провадженнях та не менш законним й легітимним видом кримінального покарання, на початку XVIII століття поступово стало незаконним й таким, що суперечить людській природі, а в XX столітті – на додаток ще й *огидним*?

По-друге, чому катування, яке сьогодні перебуває під *категоричною заборогою* в оонівських та європейських стандартах прав людини, практиці ЄСПЛ та національному законодавстві, продовжує мати місце у практиці органів правопорядку та спецслужб навіть найбільш розвинутих й демократичних держав? Причому, потрібно наголосити, успіхи національних та загальноєвропейських політик у сфері запобігання та протидії катуванням іноді вельми непомітні.

Так дослідження, проведене *Amnesty International* у період 1997 – 2000 років, виявило, що у більш, ніж 150 країнах має місце практика катування, а у більш, ніж 70 країнах така практика є «розповсюдженою та постійною» [27, с. 589].

У 2003 році *Amnesty International* отримала повідомлення про катування та жорстоке поводження з 132 країн, включаючи США, Канаду, Японію, Францію, Італію, Іспанію та Німеччину [27, с. 589].

Спеціальний доповідач ООН з питань катувань зазначав у 2006 році, що «катування практикується у понад 90% усіх країн і є широко розповсюдженою практикою у понад 50% усіх країн» [14, с. 7-37].

Більше того, окремі науковців вказують на вельми суперечливий й такий, що потребує подальшого доведення факт, що запровадження міжнародних інструментів боротьби з катуваннями не справило той ефект, який очікувався від них. Більше того, наприклад, А. Чілтон та М. Верстіг, посилаючись на численні дослідження, зазначають, що у США ратифікація Конвенції ООН проти тортур (UNCAT) супроводжувалася збільшенням кількості тортур (*Hafner-Burton and Tsutsui, 2005; Hathaway, 2004; Hill, 2010; Hollyer and Rosendorff, 2011; Neumayer, 2005; Vreeland, 2008*) або не вплинула на рівень катувань (*Lupi, 2013; Powell and Staton, 2009*) [28, с. 1-9].

К. Ейнгоф ставить на порядку денному вельми слушну та важливу тезу: «Жодна з теорій, що пояснюють зменшення кількості катувань у XIX столітті, не може пояснити відродження феномену масових тортур у XX столітті» [5, с. 101].

Ми, у свою чергу, у цій статті спробуємо надати своє пояснення, здебільшого продовжуючи модулярну концепцію Фуко і Коена та використовуючи авторську концепцію переходу сучасних суспільств до IV модуляції – *постсучасної модуляції наноптичного менеджменту ризиків* [3, с. 146]. Саме «*убезпечення суспільства*» є ключовою тезою, яка береться нами на озброєння для пояснення поширення феномену тортур у XXI столітті на фоні задекларованої гуманізації соціальних відносин.

У цій статті, наслідуючи підхід Фуко і Коена до «поширення дисципліни» та «управління злочинністю» у капіталістичному суспільстві, наголошуючи, що тортури, власне, нікуди і не зникали, як це стверджується у рамках класичного підходу, ми говоримо про те, що вони були і залишаються сферою *особливого управління*, що надає підстави підтримати думку багатьох західних авторів про «*managing torture*».

Невидимість тортур не означає їх відсутність навіть в силу простого факту, що будь-який режим намагається контролювати населення, де тортури можна вважати свого роду «побічним продуктом» механізмів соціального контролю, таким собі «*ексцесом виконавців нижчої ланки*» соціально-контрольних імпульсів, у той час коли вищі ланки, як раз навпаки, активно займаються пошуком найкращих формальних методів протидії катуванням. Зовнішнім проявом «*managing torture*» є легітимізація тортур, яка сьогодні набуває форм тим чи інших *enhanced interrogation techniques*.

Або, навпаки, можна наголосити, що використання тих чи інших засобів приборкання, які застосовуються до ув'язнених у пенітенціарних установах, мають одну й ту ж саму *об'єктивну сторону*, що й тортури, де різниця, головним чином, полягає у суб'єктивному ставленні персоналу до таких засобів приборкання та меті їх застосування, остаточно оцінка чого, як свідчить принаймні досвід України, надається Європейським судом з прав людини у формі відповідних *decisions* або *judgments*.

З огляду на практику поширення феномену катувань у сучасному світі, дійсно, думка про «*managing torture*» заслуговує на велику увагу. У цьому ж контексті є цікавим наступне визначення: «Катування – це *організація застосування (administration)* сильного болю чи страждань фізичних чи психічних, з певною метою, наприклад, для отримання зізнання, здійснення контролю, нагнітання страху, покарання або з будь-якої іншої причини на підставі дискримінації будь-яких виду» [29, с. 12].

Тут ми ж хотіли наголосити на вельми важливому аспекті, який, як на нашу думку, має принципово важливе значення для цілей боротьби з катуванням як політичним та економічним явищем: *існує надзвичайно небезпечний стереотип, що у XXI столітті, завдяки «гуманізації соціальних відносин» тортур стало менше*.

Свого часу Фуко робив особливий наголос, що процес переходу від середньовічної кримінально-правової тілесної корпоральності до сучасної модуляції покарання «*занадто поспішно і категорично пояснили процесом «гуманізації»*, відмахнувшись тим самим від необхідності подальшого аналізу». Так само аналіз

сучасної кримінальної юстиції у категоріях більшої гуманізованості та прогресивності створює велику пастку та водночас небезпеку для справи попередження тортур, коли в основі діяльності з попередження тортур лежить *міф гуманізації*, який приховує справжні політичні та економічні передумови тортур як політичного та економічного явища.

Говорити про зникнення або навіть про зменшення обсягів застосування тортур у XXI столітті є не лише наївним, проте й небезпечним. Як слушно зазначає А. МакКой, можна побачити очевидну традиційність та послідовність у повторенні тих самих методів, які використовували органи безпеки США та інших країн у В'єтнамі упродовж 1960-х років, у Центральній Америці – в 1980-х роках, в Афганістані та Іраку – на початку XXI століття. На трьох континентах упродовж чотирьох десятиліть спостерігається схожість у застосуванні американських методів нелюдського поводження – від оригінального довідника ЦРУ 1963 року щодо допитів (*KUBARK Counterintelligence Interrogation*) до навчального посібника ЦРУ 1983 року, аж до наказу генерала Рікардо Санчеса 2003 року про техніку проведення допитів в Іраку. Як ми побачимо, ці ключові документи майже однакові як за концептуальним дизайном, так і за конкретними техніками» [30, с. 12].

К. Ейнольф слушно зазначає: «Якщо у часи Середньовіччя катування було формальною юридичною процедурою, яка здійснювалася суддями, підлягала детальній регламентації та проводилася публічно, то у XX – XXI ст. ст. катування здійснюються поза межами офіційних дозволів юридичною практикою, правоохоронцями та іншими урядовими агентами безпеки, без регулювання, а головне – таємно» [5, с. 109]. Від себе можемо додати: у XXI столітті, катування – окрім характеристики *незаконності* – додатково отримало тавро *огидності*.

Проте подана вище теза про «*відсутність регулювання*» є вельми дискусійною з огляду на детальну регламентацію застосування різних *enhanced interrogation techniques*, які у XX – XXI ст. ст. закріплювалися у спеціальних таємних інструкціях відповідних служб безпеки та органів поліції.

Варто нагадати, що таємний посібник *KUBARK* розпочинався зі вступу «Цей посібник не може навчити нікого, як зробити когось або стати самому добрим допитувачем. Він лише може допомогти читачам уникнути характерних помилок поганого допитувача» [31, с. 1].

Як зазначає А. МакКой, «посібник *KUBARK* не був мертвим документом. Він став основою великої навчальної програми, яка тривала близько 10 років» [32]. Причому ця «програма» мала явні ознаки того, що ЄСПЛ, не вагаючись, одразу ж визначив би як катування або нелюдське поводження: «Мета цієї частини довідника – подати основну інформацію про примусові прийоми, доступні для використання в ситуації допиту» [31, с. 82]. «Непримусові методи чи навряд матимуть успіх, якщо їх вибір та використання не зумовлені точною психологічною оцінкою. На відміну від цього, саме *примусовий* метод може досягти успіху щодо осіб, які дуже несхожі один на одного». «Марно витрачати час та сили, щоб поступово застосовувати сильний тиск, якщо [разом] натискання на психологічну яремну область призведе до результату». «Більшість людей, які піддаються примусовим процедурам, розмовлятимуть» [31, с. 83]. «Зазвичай власний одяг затриманого негайно забирають, оскільки знайомий одяг підсилює ідентичність і, отже, здатність до опору». «Ув'язненому не слід надавати можливість перебувати в рутині, до якої він може адаптуватися, щоб він не зміг відпочити та відчути власну особистість». «Основним ефектом арешту та ув'язнення, зокрема одиночного, є позбавлення суб'єкта багатьох або більшості візуалізацій, звуків, смаків, запахів й тактильності». «Загроза насильства зазвичай послаблює або знищує опір ефективніше, ніж саме насильство» [31, с. 86].

Тому можна зробити особливий наголос: не варто розглядати прискіпливу середньовічну процедуру допитів відьом за детально прописаними методиками XV століття у відриві від не менш детально прописаних *enhanced interrogation techniques* XX – XXI ст. ст., особливо в світлі негативно символічних фотографій іракців у в'язниці Абу-Грейв.

Якщо ми говоримо про небезпеку застосування тортур у XXI столітті у країнах, які декларуються як демократичні, то, звичайно, тортури в традиційному розумінні багато у чому відійшли у минуле. Гадаємо, інакше й бути не могло після появи масиву універсальних та регіональних стандартів прав людини, системної практики ЄСПЛ та Комітету із запобігання тортур (на прикладі країн-членів Ради Європи) щодо попередження тортур. Проте неналежне поводження у XXI столітті набуло й дедалі більше набуває *прихованих ознак*, коли тортури застосовуються у вигляді психологічного насильства, хоча це зовсім не виключає «особливої старанності» агентів держави у застосування насильства саме фізичного.

Ми не випадково згадали про посібник ЦРУ 1963 року, адже після кодифікації принципів примусового допиту у посібнику *KUBARK* ЦРУ наступні тридцять років поширювало ці методи допиту серед спецслужб США та аналогічних структур країн-союзників у холодній війні.

Так, саме після широкого застосування методів психологічного насильства, подібні практики «перекочували» до британських спецслужб. Після навчання британською розвідкою цій доктрині *Royal Ulster Constabulary* останній застосував ці методи у 1971 році в Белфасті до підозрюваних з числа Ірландської республіканської армії, використовуючи так звані «*п'ять технік*»: примусове стояння біля стіни, надягання капюшону чорного або темно-синього кольору, шумовий вплив, позбавлення сну та дієтичні маніпуляції. Згодом ЄСПЛ у відповідному рішенні «*Ireland v. the UK*» наголосив: «*П'ять технік*» були застосовані в поєднанні між собою, з попереднім наміром і впродовж багатьох годин поспіль; вони стали причиною якщо не фактичних тілесних ушкоджень, то принаймні сильного фізичного і душевного страждання осіб, до яких їх

було застосовано, а також призвели до гострих психічних розладів під час допиту. Відповідно, вони потрапляють під категорію *нелюдського поводження* у значенні статті 3 Конвенції. Ці методи також є такими, що принижують гідність, оскільки вони викликали у своїх жертв почуття страху, страждання і неповноцінності, що могло призвести до образи і приниження їх і, можливо, до зламу їх фізичної і моральної стійкості (*«Ireland v. the UK»*, n. 167).

У посібнику *Human Resources Exploitation Training Manual – 1983*, підготовленому для військових Гондурасу, ЦРУ повторило два основні методи, подані в посібнику *KUBARK – сенсорна дезорієнтація та завдання фізичного болю*, які були «вдосконалені» з використанням більш жорстких методів, засвоєних за 20 років досвіду [33, с. 3]. Причому цікавим є те, що новий посібник, на відміну від видання 1963 року, розпочинався з посилення на те, що застосування тортур та надмірної сили заборонено як міжнародним правом, так і національним законом, а тому не дозволено і не може толеруватися. Було зроблено наголос, що застосування тортур та сили призведе до застосування формальних санкцій до відповідної особи.

Оригінальний текст *Human Resources Exploitation Training Manual – 1983* містив чіткі інструкції використовувати жорсткі методи: «Хоча ми не наполягаємо на застосуванні примусових методів, ми хочемо повідомити вас про них та правильний спосіб їх використання». Але 1984 року цей текст був відредагований: «Хоча ми шкодуємо про використання примусових методів, ми хочемо повідомити вас про них, щоб ви могли їх уникнути».

Так само у першій редакції цього посібника 1983 року наголошувалося: «Сенсорна депривація викликає стрес й тривогу. Чим більш тривалою є сенсорна депривація, тим швидше й глибше вражається суб'єкт». У 1984 році інструкція була перероблена: «Екстремальна сенсорна депривація подразників викликає нестерпний стрес і тривогу та є формою тортур. Її використання є недоцільним, адже воно порушує політику».

Як зазначалося у посібнику, «рутинне застосування тортур применшує моральний калібр організації та корумпує тих, хто працює у ній». Відтак, «ми категорично не погоджуємося з таким підходом та наголошуємо на використанні психологічних технік, розроблених для переконання суб'єкта захотіти надати інформацію, яку ми бажаємо отримати». Водночас, посібник 1983 року не виключав застосування обох видів технік допиту – «*coercive*» та «*non-coercive*» [33, с. 7].

Так, пункт Е-25 посібника 1983 року наголошував, що «постачання тепла, повітря та освітлення у камері повинно контролюватися ззовні». Е-26 робив акцент: «Спальне місце повинно бути мінімалістичним – койка та ковдра: ідея полягає в унеможливленні отримання суб'єктом відпочинку та унеможливленні відновлення після отриманого шоку». Е-27 наголошував, що у камері не повинно бути стаціонарного туалету: суб'єкт кожного разу повинен просити дозволу на справляння потреб, після чого суб'єкту повинно надаватися відро або суб'єкт повинен конвоюватися до вигрібної ями, причому конвойний повинен постійно перебувати з суб'єктом навіть під час справляння останнім фізіологічних потреб [33, с. 40]. F-9 наголошував, що суб'єкт повинен доставлятися до місця ув'язнення із зав'язаними очима та у кайданках, причому у такому стані він повинен перебувати упродовж всього періоду доставлення до місця перебування. F-10 посібника вимагав кожного разу при виводі суб'єкта з камери зав'язувати йому очі, а F-14 – наявності двох осіб з числа конвойних під час приймання душу [33, с. 50]. F-15 вимагав забезпечення суб'єкта непридатним одягом, адже «зручний одяг підсилює ідентичність та, як наслідок, здатність до спротиву» [33, с. 50].

Відразу після свого звернення до розгубленої нації після подій 11 вересня 2001 року Президент США Джордж Буш видав таємний дозвіл на застосування тортур: «Мені байдуже, що говорять міжнародні юристи, ми маємо відреагувати». За таємною директивою від 17.09.2001 ЦРУ отримало обов'язок невинно переслідувати «Аль-Каїду» по всьому світові та відповідні повноваження «затримувати терористів» і «створювати ізолятори за межами США» [32, с. 33].

У 2002 році ЦРУ отримало дозвіл на «*посилені методи допиту*», які акумулювали усі раніше вироблені у США методи нелюдського поводження, радянські методи допиту та «*п'ять технік*», які було застосовано у Північній Ірландії у 1971 році [32, с. 38].

Відповідно до *standard interrogation techniques* ЦРУ, виданих у січні 2003 року, ці «стандартні методи допиту» були визначені як методи, які «не включають значний фізичний або психологічний тиск». Перелік *standard interrogation techniques* у так званих *Interrogation Guidelines 2003* не був вичерпним. Він лише визначав зазначені нижче сім методів як «стандартні»: 1) ізоляція; 2) депривація сну на період, що не перевищує 72 годин; 3) зменшене споживання калорій; 4) позбавлення матеріалу для читання; 5) гучна музика або білий шум (на рівні децибел, розрахованих на уникнення пошкодження слуху затриманого); 6) підгузки на обмежені періоди (зазвичай не більше 72 годин); 7) помірний психологічний тиск [34, с. 20].

Дослідження американського *Senate Select Committee on Intelligence* також виявило, що співробітники ЦРУ мали значну свободу розсуду в застосуванні, на додаток, інших «спеціальних методів».

Щодо саме «посиленних методів допиту» (*enhanced interrogation techniques*), то вони були визначені як методи, які «включають значний фізичний або психологічний тиск, вищий за стандартні методи» [34, с. 22].

2003 року було затверджено наступні *enhanced interrogation techniques*:

– неочікуване застосування сили до затриманого у формі різкого смикання обома руками з метою привернення уваги на допитувача (*attention grasp*);

- штовхання затриманого спиною у гнучку стіну з одночасним застосуванням пристроїв, які одягаються на шию, що унеможливають завдання тілесних ушкоджень (*walling technique*);
- фіксація голови затриманого під час допиту, упродовж дізнавач тримає руки по різні боки від голови затриманого (*facial hold*);
- лицьовий або образливий ляпас злегка розведеними пальцями: рука допитувача контактує з ділянкою між кінчиком підборіддя затриманого і дном відповідної мочки вуха (*facial or insult slap*);
- поміщення затриманого до закритого простору, як правило, у малу або велику коробку, зазвичай без доступу світла: утримання у малому просторі триває не більше 2 годин, у більшому – до 18 годин (*cramped confinement*);
- поміщення затриманого до ящика з нешкідливими комахами (*insects*);
- під час стояння біля стіни затриманий може стояти на відстані приблизно 4 – 5 футів від стіни, розставивши ноги приблизно на ширину плечей. Руки витягнуті перед собою, а пальці спираються на стіну, щоб витримати всю вагу тіла; затриманому не дозволяється змінювати положення рук або ніг (*wall standing*);
- тримання затриманого на підлозі з витягнутими прямо ногами з піднятими руками над головою або тримання затриманого на колінах на підлозі з нахилом тулуба назад під кутом 45 градусів (*stress positions*);
- позбавлення сну на строк не більше 11 днів (*sleep deprivation*);
- прив'язування затриманого до лавки з піднятими ногами над головою. Голова затриманого знерухомлена. Дізнавач накладає тканину на рот і ніс затриманого, під час контрольованого виливання води на тканину. Потік повітря обмежений упродовж 20 – 40 секунд, і ця техніка допиту створює відчуття утоплення та задухи (*waterboard technique*) [1, с. 20].

Саме зазначені *enhanced interrogation techniques* стали предметом аналізу ЄСПЛ у справі «*Husayn (Abu Zubaydah) v. Poland*», яка стосувалася дій ЦРУ у рамках «*War on Terror*», проголошеної у вересні 2001 року (див. пункт 52 зазначеного рішення ЄСПЛ) [35].

На практиці, як було встановлено *Senate Select Committee on Intelligence*, застосовувалися й інші *enhanced interrogation techniques* (допити упродовж 20 годин на день кожного дня, примусові обшуки (у тому числі за присутності іншої статі), примусове носіння жіночої білизни чоловіками (власне, те, що ще використовував Філіп Зімбардо у своєму відомому Стенфордському в'язничному експерименті) [36, с. 254-256].

Інструментарій ЦРУ, як було встановлено ЄСПЛ, включав різні категорії: *detention conditions, conditioning techniques, corrective techniques* та *coercive techniques* (див. пункт 65 зазначеного рішення ЄСПЛ) [35].

Detention conditions «не є методами допиту, але вони впливають на затриманого, якого допитують. Зокрема, суб'єкт піддається гучним звукам (не вище 79 децибел) та постійному освітленню під час допиту. Ці умови забезпечують додаткову оперативну безпеку: гучні звуки маскують розмови співробітників, унеможливають будь-які слухові підказки, стримують та нейтралізують потенційні зусилля суб'єкта щодо спілкування з іншими затриманими. Постійне освітлення забезпечує покращене середовище для цілей безпеки, медичного, психологічного персоналу та допитувачів».

Conditioning techniques стосуються наступного: «Суб'єкт вводиться до базового, залежного стану. Встановлення базового стану є важливим, щоб продемонструвати суб'єкту, що він не контролює основні людські потреби. Базовий стан також створює у суб'єкта ментальність, при якій він вчиться сприймати та цінувати свій особистий добробут, комфорт і безпосередні потреби більше, ніж інформацію, яку він захищає. Використання *conditioning techniques*, як правило, не приносить негайних результатів; скоріше, сукупний ефект цих методів, що використовуються з часом і в поєднанні з іншими методами допиту, забезпечує досягнення цілей допиту. Ці *conditioning techniques* практично не вимагають фізичної взаємодії між затриманим та допитуваним».

Конкретними *conditioning techniques* є:

- а) перебування без одягу: суб'єкт залишається оголеним, поки дізнавач не надасть йому одяг;
- б) позбавлення сну: суб'єкт розміщується у вертикальному положенні. Під час допитів можуть застосовуватися різні форми заковування в кайданки. На затриманого одягається підгузок в санітарних цілях, хоча підгузок не використовується постійно;
- в) дієтичні маніпуляції: суб'єкт забезпечується мінімальним обсягом їжі через рівні проміжки часу. Суб'єкт отримує цільовий показник 1500 калорій на день» (див. пункт 65 зазначеного рішення ЄСПЛ) [35].

Corrective techniques, які застосовувались у поєднанні з *conditioning techniques*, визначалися як такі, що вимагали «фізичної взаємодії між дізнавачем та затриманим» і «використовувались головним чином для здивування або досягнення іншої необхідної мети. До цих прийомів відноситься: образливий ляпас, ляпас в область живота, фіксація обличчя та неочікуване залякування. *Corrective techniques* не використовуються одночасно, але нерідко – послідовно під час допиту. *Corrective techniques*, як правило, використовуються, коли затриманий піддається поданим вище *conditioning techniques*.

Coercive techniques визначаються як такі, що призводять до того, що затриманий «знає більшої фізичної та психологічної напруги. *Coercive techniques* вважаються більш ефективними інструментами для «переконання резистентних суб'єктів до участі в допитах»: «Ці методи – примусове стояння біля стіни, обливання водою, примусове перебування у стресовій фізичній позиції, штовхання у стіну та поміщення до обмеженого простору, – як правило, не застосовуються у поєднанні, хоча можливе комбіноване їх використання.

У період 2003 – 2006 років умови утримання в місцях тримання під вартою ЦРУ за кордоном регулювались *Guidelines on Confinement Conditions for CIA Detainees*, підписаним 28 січня 2003 року директором ЦРУ. Згідно із зазначеними *Guidelines*, у 2003 році використовувались принаймні наступні «шість стандартних умов ув'язнення»: 1) зав'язування очей або одягання капюшону для цілей дезорієнтації затриманого та запобігання встановлення його місцезнаходження або розташування ізолятора; 2) гоління волосся після прибуття до місця тримання, коли волосся на голові та обличчі кожного затриманого видаляють електричною бритвою, а затриманого під час гоління приковують до стільця; 3) одиночне ув'язнення; 4) безперервний шум до 79 дБ, який відтворюється постійно і підтримується в діапазоні 56-58 дБ у камерах затриманих та 68-72 дБ у місцях пересування; 5) безперервне світло (таке, що кожна камера була освітлена двома 17-ватними лампочками люмінесцентної лампи T-8, які висвітлюють камеру приблизно такою ж яскравістю, як офіс); 6) використання кайданок для ніг у всіх аспектах управління та переміщення затриманих (див. пункт 67 зазначеного рішення ЄСПЛ) [35].

З огляду на *Guidelines on Confinement Conditions for CIA Detainees* можна зробити висновки, що багато що (якщо не все) з поданого вище переліку у практиці ЄСПЛ категорично й безальтернативно визначено як нелюдське поводження (наприклад, *wall standing*), а багато що – саме як катування, що не може не викликати глибокого дивування щодо можливості їх застосування з європейського погляду. Відмінність між європейським та американським підходом до проблеми застосування так званих *enhanced interrogation techniques* полягає у тому, що у першому випадку це автоматично підпадає під заборону статті 3 Конвенції про захист прав людини, а для американського підходу це є підставою для дискусії, чи можуть вони вважатися тортурами. Без сумнівів, варто погодитися та наголосити ще раз, що так звані *enhanced interrogation techniques* є нічим іншим, як евфемізмом поняття «катування» [37, с. 32].

Так само, у Резолюції Європейського парламенту від 11.02.2015 щодо звіту Сенату США про використання катувань співробітниками ЦРУ було зазначено, що Європейським парламентом усі зображені вище *enhanced interrogation techniques* були ідентифіковані виключно як тортури та інші форми нелюдського або такого, що принижують гідність, поводження, викрадення, таємне затримання, тримання під вартою без суду та порушення принципу невислання [38].

Проте, незважаючи на одностайну категоричну європейську позицію, для американського підходу крапка над питанням щодо застосування «поєднаних методів допитів» не поставлена: «Використання *enhanced interrogation techniques* продовжує залишатися предметом [американської] національної тематики та міжнародних дебатів» [39, с. 343-394].

Відтак, постає питання: як можна взагалі говорити про викорінення тортур у практиці сучасних поліцейських служб та служб безпеки з огляду на запровадження методів тортур на рівні наказів та інструкцій найбільш могутніх спецслужб світу. Подібне таємне «зрошування» практик нелюдського поводження не могло не мати наслідків на глобальному та європейському рівні в контексті знищення *порогу толерантності* до застосування подібних практик.

Можна ще раз підкреслити одну, як на нашу думку, важливу деталь: проблематика феномену тортур не лише у тому, що тортури є інструментом багатьох сучасних спецслужб найбільш демократичних країн. Більша небезпека полягає у тому, що спроба надати найбільш точне й вичерпне визначення цьому поняттю супроводжується пошуком нових методів нелюдського поводження, що на фоні кооперації між різними національними спецслужбами у сфері «боротьби з тероризмом та організованою злочинністю» нагадує споконвічне «змагання кулі та броні».

Характер тортур, що практикуються спецслужбами провідних країн світу, ще більше ускладнює проблему. Катування здійснюються – і продовжуються – за допомогою різноманітних методів впливу, які не залишають матеріальних слідів, проте, тим не менш, які не втрачають своєї огидності й небезпечності як для потерпілих, так і для суспільства. Щодо начебто зменшення «концентрації насильства» у діяльності сучасних органів поліції та спецслужб і переходу до психологічного насильства, варто наголосити на вельми важливому аспекті.

Так, йдеться про міф, що начебто психологічний вплив на потерпілих, мовляв, є значно менш загрозливим у своїх наслідках, аніж вплив фізичний: «Існують чіткі клінічні докази того, що психологічні тортури є настільки ж травматичними, як їх фізичні варіації» [32, с. 26].

Говорячи про поширення феномену тортур у ХХІ столітті, потрібно зробити базовий акцент: феномен тортур не може існувати без соціальної підтримки громадян сучасних суспільств, які віддають свою свободу в обмін на нерідко оманливу «безпеку». В умовах «суспільств безпеки», коли «свобода» розчинилася у мережах «убезпечення» та «захисту суспільства», коли кожна політична криза актуалізує питання ще більшого «захисту суспільства», процес завуальованого стимулювання застосування тортур та навіть легалізації тортур набирає нових вкрай небезпечних обертів.

Говорячи про те, хто саме використовує тортури, необхідно згадати видатного англійця Герберта Спенсера, який наголошував, що «судді, присяжні, констеблі, тюремщики – це все *одиначі з народу*, а тому всі вони будуть мати в середньому всі ті недосконалості, якими характеризується сам народ» [40, с. 260].

К. Ейнгольф слушно зазначає, що катування найчастіше застосовуються проти людей, які не є повноправними членами суспільства, таких як раби, іноземці, військовополонені та представники расових,

етнічних і релігійних аутсайдерів. Каткування застосовується рідше проти членів або громадян суспільства. Каткування частіше застосовуються, коли уряд або суспільство сприймає себе *під загрозою* [5, с. 106].

Зазначений погляд повністю кореспондує науковим поглядам Зігмунта Баумана та Ульріха Бека щодо сучасних «*суспільств ризиків*» та розподілу населення на глобалізованих «*туристів*» та локалізованих «*бродяг*», де останні розглядаються як такі, що демонструють явні або приховані «*ризики*», і від яких суспільство потребує «*убезпечення*» – нехай навіть у найбільш радикальних формах.

Зазначені погляди були сформульовані німецькими вченими Отто Руше і Георгом Кіркхеймером ще 1939 року в їх класичній праці «*Punishment and Social Structure*», де вчені зазначали, що тортури у пізньому Середньовіччі отримали більше виправдання: чим біднішими ставали окремі категорії осіб, тим більш загрозливими вони вважалися для суспільства. На аргументовану думку Руше і Кіркхеймера, соціальні та економічні умови в Європі, що спричинили масове зростання кількості матеріально знедолених осіб, спричинили дедалі більш авторитарні заходи соціального контролю, включаючи процедури та подальші покарання, які мало приділяли уваги питанням винності або невинуватості [41]. З усіма, хто залишився без даху над головою або мав низький соціальний статус, слід було боротися будь-якою ціною (можна згадати англійські «*закони про бідних*» (*Poor Laws*), які формально вони мали чинність до 1948 року) [42]. І, навпаки, купці та інші заможні особи могли уникнути загрози катувань саме в силу їхнього матеріального стану. Саме статус, а не окремі дії, був головною, якщо не єдиною різницею стосовно ризику застосування тортур як засобу отримання доказів і тортур як покарання. Сьогодні ми маємо тих саме глобалізованих «*туристів*» та локалізованих «*бродяг*», проте проблема, нехай будучи значно завуальованою, залишається по суті такою ж, як і в часи Середньовіччя.

Чи можна виправдати застосування катувань?

Якщо проглянути практику ЄСПЛ щодо застосування статті 3 Конвенції, перше, що можна взяти до уваги, це базова теза, яка міститься у кожному із зазначених рішень ЄСПЛ: «*Стаття 3 Конвенції закріплює одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства. Вона категорично забороняє без будь-яких винятків катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження та покарання без огляду на обставини чи поведінку потерпілого*».

Якщо застосувати цей верховний принцип до тематики нашої статті в контексті боротьби з тероризмом, то окремі рішення ЄСПЛ присвячуються саме абсолютній забороні використання *enhanced interrogation techniques* для цілей отримання інформації від терористів: «Суд вважає законним прийняття державами-учасницями твердої позиції щодо тих, хто робить свій внесок у вчинення терористичних актів, з якими він не може змиритися за жодних обставин» («*Othman (Abu Qatada) v. the UK*», n. 183).

ЄСПЛ робить особливий наголос: розслідування справ про терористичні злочини, безсумнівно, наражається на певні проблеми для органів влади. Проте потреби слідства та безумовна складність боротьби зі злочинністю, зокрема з тероризмом, не можуть виправдовувати порушення захисту фізичного стану людини («*Brogan and Others v. the UK*», n. 61; «*Murray v. the UK*» [GC], n. 58; «*Dikme v. Turkey*», n. 64; «*Tomasi v. France*», n. 115).

Навіть за найскладніших обставин, таких як боротьба з тероризмом та організованою злочинністю, Конвенція категорично забороняє будь-яке катування або нелюдське поводження чи таке, що принижує людську гідність, поводження або покарання («*Sylenok and «Tekhnoservis-Plus» v. Ukraine*», n. 66; «*Bekos and Koutropoulos v. Greece*», n. 45; «*Bocharov v. Ukraine*», n. 44; «*Bazorkina v. Russia*», n. 129; «*Selmouni v. France*» [GC], n. 95; «*Jalloh v. Germany*» [GC], n. 99; «*Zyakun v. Ukraine*», n. 39).

Якщо коротко сформулювати причини, чому катування не може бути виправданим за будь-яких обставин, то подібні аргументи можуть бути зведені до такого: 1) катування – це нерезультативний, неефективний та економічно витратний інструмент допиту; 2) катування спричиняють глибокі психологічні та фізичні травми; 3) катування є незаконними; 4) катування мають численні негативні юридичні наслідки для жертв, самих злочинців, платників податків, суспільства та держави; 5) катування є глибоко аморальним та огидним явищем [43].

Як це не дивно з європейської перспективи, на фоні тотальної заборони тортур як покарання та засобу отримання доказів, в американській науковій літературі існують усталені погляди щодо спроб морального обґрунтування катувань, хоча, безумовно, європейський науковий підхід категорично спростовує такі погляди: «Хоча «цивілізоване» суспільство, як правило, не погоджується з такою поведінкою, ця стаття стверджує, що катування морально виправдовується за певних обставин, головним чином, коли можна уникнути більш серйозної шкоди, використовуючи катування як засіб допиту. Необхідно прибрати принизливий підтекст, пов'язаний з тортурами. Об'єктивний аналіз необхідності катувань вказує на те, що це морально виправдано» [27, с. 583].

Причому подібних думок в американській літературі можна знайти більш ніж у достатній кількості: «Той факт, що катування завдає страшних страждань, не викликає сумнівів. Але це не позбавляє моральних припущень, що лежать в основі *абсолютистського підходу* до питання щодо заборони катувань, двох основних слабких аспектів. По-перше, залежно від тривалості та альтернатив, катування – це не обов'язково найгірше, що може трапитися з ким завгодно за будь-яких можливих обставин. ... По-друге, навіть якщо катування є

найгіршим типом страждань, це не буде достатньою підставою для заборони в будь-яких обставинах, особливо коли катування однієї особи запобігає катуванням та/або смерті багато інших» [14, с. 7-37].

Так, деякі американські автори аргументують: «Існують п'ять факторів, що мають значення для визначення того, чи допустимі катування, та ступеня катувань. Цими факторами є таке: 1) кількість життів під реальною загрозою; 2) безпосередність та реальність заподіяння шкоди; 3) наявність інших засобів для отримання інформації; 4) рівень протиправної діяльності суб'єкта; 5) ймовірність того, що суб'єкт насправді володіє відповідною інформацією [27, с. 585].

Відтак, робиться категорично неприйнятний для європейської політики висновок, що «*регулювання застосування тортур краще, аніж заборона*» [27, с. 514].

Іншими словами, з подібних тверджень випливає вельми небезпечна формула: «*Absolute in principle but relative in application*».

У науковій літературі з питань політичних та економічних передумов застосування тортур виділяються декілька моделей.

«*The security model*» розглядає тортури як інструмент, який може підвищити захист від загроз, що постають перед суспільством. Класичний аргумент полягає в тому, що якщо заарештований терорист не стане давати свідчення про майбутні напади, сотні безневинних людей загинуть, коли спрацює бомба (*the 'ticking bomb' argument*). Відтак, на переконання прихильників такого підходу, аж ніяк не можна погодитися з тим, що «навіть страждання багатьох вбитих або поранених внаслідок вибуху *ticking bomb* мають менше значення, ніж гарантування того, щоб навіть за цих обставин підозрюваний був захищений від будь-яких страждань, які, якби вони були заподіяні, могли запобігти лиху» [14, с. 7-37].

Так, у 1988 році ізраїльська делегація виступила перед Комітетом ООН проти тортур, який звинуватив Ізраїль у порушенні Конвенції ООН проти катувань, використовуючи те, що ізраїльтяни називали «*moderate pressure*»: «Ніхто ніколи не знав, де і коли вибухне наступна бомба. Іноді ми потрапляємо до особливих ситуацій, коли нам потрібно отримати життєво важливу інформацію від терориста або потенційного терориста, щоб запобігти наступному терористичному акту» [44, с. 377].

Саме ця модель була повністю взята на озброєння США під час «*War on Terror*», проголошеної у вересні 2001 року.

«*The security model*» також була використана для обґрунтування легітимності ізоляторів, таких як *Guantanamo Bay* під час «*War on Terror*» [44, с. 377]. В урядових звітах та офіційних прес-конференціях затриманих максимально подавали як таких, які дійсно мають вкрай важливу інформацію про те, що саме цікавить терористів, терористичні мережі та потенційні загрози, які можна, на жаль, мовляв, здобути шляхом застосування *enhanced interrogation techniques*.

Відповідно, перед урядовими чиновниками постає триєдине завдання: 1) публічно визнати, що *enhanced interrogation techniques* дійсно застосовувалися, проте виключно заради високої мети захисту суспільства; 2) заявити, що *enhanced interrogation techniques* не є катуванням або нелюдським поведінням; 3) задекларувати, що лише саме завдяки застосуванню *enhanced interrogation techniques* було відвернуто певна кількість терористичних актів або інших злочинів, чим було врятовано велику кількість невинних людей.

Головним аргументом проти цієї моделі є таке: якщо ми будемо виправдовувати тортури незалежно від їх назви в діяльності служб безпеки та органів поліції, то тортури знову стануть головним, якщо не єдиним засобом соціального контролю, що призведе до більш ніж суттєвого послаблення «м'язів» органів правопорядку та служб безпеки.

Коротко підсумовуючи сутність моделі безпеки, необхідно зауважити на такому: 1) дієвість катувань для цілей убезпечення не доведено; 2) катування може наповнити предмет розслідування або оперативно- діяльності недостовірною інформацією, що буде дорого коштувати платникам податків; 3) катування сприяє нагнітання напруження в суспільстві та сприяє насиченню суспільства аномією; 4) катування сприяє погіршенню психічного здоров'я, адже негативні психологічні наслідки навіть умовних «легких» форм катування викликають незворотні психологічні реакції як у жертв катування, так у агентів, які їх застосовують.

Проте головне, якщо ми говоримо про модель безпеки, не можна забувати про принципово важливий момент: катування – незалежно від того, чи заборонено воно (як в Європі), чи дозволено у формі умовних *enhanced interrogation techniques*, – породжує відповідну негативну та вкрай небезпечну ланцюгову реакцію. Так, якщо держава надає своїм агентам формальний дозвіл на застосування катувань до громадян (нехай навіть у завуальованій формі) або принаймні толерує практику катувань, то у громадян зникають моральні бар'єри щодо застосування аналогічних дій до агентів держави або до тих саме безневинних громадян.

Крім того, як слушно зазначає Р. Блейклі, більшість тортур мають мало спільного із захистом населення від неминулих загроз безпеці. Набагато більше вони пов'язані з подоланням загроз інтересам *транснаціональних елітних груп* [44, с. 381].

Саме цей аспект «боротьби з тероризмом» є найбільш важливим для аналізу проблематики безпеки. Він повністю кореспондує поглядам С. Коена, М. Фуко, У. Бека та З. Баумана щодо глобалізованих «*туристів*», локалізованих «*бродяг*» та насичення політичного тіла суспільства «*безпекою*» з метою ще більшого соціального контролю над кожним рухом та навіть – станом на сьогодні – кожною думкою пересічного громадянина.

Елітні політичні групи та приватні транснаціональні корпорації насичують суспільство відповідними месиджами: так, тортури, це більш ніж огидно. Проте, мовляв, світ змінився настільки, що перед нами стоїть

важливий вибір: або пожертвувати одним терористом, або мовчки спостерігати за загибеллю сотень або тисяч безневинних людей. Ну, добре, мовляв, ми, діючи виключно заради високих ідеалів демократичного суспільства, мусимо максимально зменшити застосування катувань щодо злочинців та терористів, проте ми повинні компенсувати це трьома речами: 1) збільшенням фінансування поліції та служб безпеки; 2) ще більшим насиченням суспільства камерами відеоспостереження та іншими пристроями спостереження; 3) ще більшим доступом до персональних даних громадян заради їх власної безпеки.

«*The stability model*» є другою моделлю, яка пояснює застосування тортур у суспільстві XXI століття.

Так, будучи більш радикальною у поясненні причин застосування тортур, модель стабільності розглядає тортури як інструмент державного терору для дисциплінування населення та придушення потенційного або фактичного політичного протистояння, яке може загрожувати інтересам політичних еліт [44, с. 381]. До такої опозиції належать революційні та повстанські рухи, але нерідко також опозиційні партії, профспілки, групи, що закликають до демократії або до політичних свобод, а також ті, хто підозрюється в тому, що потенційно пов'язаний з такими групами, як зараз, так і в майбутньому. Часто катування використовуються як інструмент, який слід застосовувати проти конкретних осіб або груп, які мають стати прикладом для тих, хто наважується кинути виклик політичному режиму або політичним елітам. Для таких цілей використовуються підконтрольні або лояльні засоби масової інформації, які отримують «з *перших рук*» відповідні дані, які для інших ЗМІ є недоступними.

«*The legitimacy model*» є третьою моделлю, яка пояснює застосування тортур у суспільстві XXI століття.

Модель легітимності пояснює способи декларування окремими особами та/або політичними елітами права на катування, де такі особи прагнуть таким чином забезпечити *право на катування* задля власних інтересів, проте зовнішнім обґрунтуванням є, звичайно, «інтереси суспільства» або навіть «всього світу» [44, с. 381].

Так, після оголошеної у вересні 2001 року «*War on Terror*» США взяли курс на легалізацію застосування тортур єдиним суб'єктом, створюючи протилежність – «глобальне зло» проти «глобального рятівника світу», де з'єднувальною ланкою стала легітимізація *enhanced interrogation techniques*. У подальшому рівень легітимізації стає нижчим та менш вибагливим, коли з формули «глобальне зло» проти «глобального рятівника світу» прибираються слова «глобальне» та «світу». Причому, як слушно зазначає Р. Блейклі, чи застосовують катування як засіб отримання точної інформації про загрози, абсолютно неважливо. Мета полягає в забезпеченні права на застосування катувань *на майбутнє*. Прикладом застосування цієї моделі також є США – від *KUBARK Counterintelligence Interrogation* до більш сучасних інструкцій проведення *enhanced interrogation techniques*.

Результативність та ефективність тортур як соціальних практик

Феномен тортур є поширеним у практиці органів правопорядку та спецслужб через *стверджувану* результативність подібних методів для отримання доказів вини підозрюваних. Нерідко вважається, що катування «спрацьовує як з міркувань безпеки, так і з точки зору стабільності, оскільки люди мають обмежені пороги для переживання подібного роду зловживань – навіть найжорсткіші персонажі врешті-решт ламаються від болю» [44, с. 388].

Відповідаючи на це питання, можна, передусім, нагадати, що навіть ЦРУ було змушене визнати свою неспроможність провести всебічний та незалежний аналіз ефективності *enhanced interrogation techniques*.

The U.S. Senate Intelligence Committee наголосив, що «співробітники ЦРУ ... вирішили розпочати програму безстрокового таємного затримання та використання жорстоких методів допиту, що порушує законодавство США, договірні зобов'язання та наші цінності».

Так, *the U.S. Senate Intelligence Committee* дійшов наступних висновків:

- 1) використання *enhanced interrogation techniques* не було результативним засобом отримання точної інформації або залучення колаборантів з числа затриманих;
- 2) твердження ЦРУ щодо ефективності *enhanced interrogation techniques* є неточними і не базуються на достовірних показниках успіху;
- 3) допити затриманих ЦРУ були жорстокими і набагато гіршими, аніж це було подано політикам та громадськості;
- 4) умови ув'язнення для затриманих ЦРУ були жорсткішими, ніж ЦРУ представляло політикам і громадськості;
- 5) ЦРУ неодноразово надавало недостовірну інформацію Міністерству юстиції, що перешкоджало правильному юридичному аналізу *Detention and Interrogation Program*;
- 6) ЦРУ активно уникало або перешкоджало нагляду за *Detention and Interrogation Program* з боку Конгресу;
- 7) ЦРУ перешкоджало ефективному контролю з боку Білого дому за програмою;
- 8) функціонування та адміністрування *Detention and Interrogation Program* ускладнювало, а в деяких випадках перешкоджало роботі інших органів виконавчої влади у сфері національної безпеки;
- 9) ЦРУ перешкоджало нагляду Генеральної інспекції ЦРУ;
- 10) ЦРУ координувало випуск секретної інформації для ЗМІ, включаючи неточну інформацію щодо ефективності *enhanced interrogation techniques*;

11) ЦРУ виявилось неготовим, оскільки воно розпочало реалізацію *Detention and Interrogation Program* більш ніж через 6 місяців після надання відповідних повноважень;

12) адміністрування *Detention and Interrogation Program* було глибоко недосконалим упродовж усієї тривалості цієї програми, особливо у 2002 році та на початку 2003 року;

13) на замовлення ЦРУ два психологи розробили *enhanced interrogation techniques* та зіграли центральну роль в операції, оцінках та адмініструванні *Detention and Interrogation Program*. Причому жоден психолог не мав досвіду допитувача, спеціальних знань про «Аль-Каїду», досвіду боротьби з тероризмом, навичок будь-якої відповідної культурологічної або лінгвістичної експертизи. У 2005 році психологи створили компанію спеціально для проведення такої роботи з ЦРУ. Незабаром після цього ЦРУ передало практично всі аспекти програми на аутсорсинг;

14) затримані ЦРУ піддавались методам примусового допиту, які не були схвалені Міністерством юстиції або не були санкціоновані штабом ЦРУ;

15) ЦРУ не здійснювало вичерпного або точного обліку кількості осіб, яких воно затримало, і тримало осіб в умовах, які не відповідали законодавчим стандартам тримання. Твердження ЦРУ щодо кількості затриманих та підданих посиленним методам допиту були неточними;

16) навіть саме ЦРУ не змогло належним чином оцінити ефективність *enhanced interrogation techniques*;

17) ЦРУ рідко притягало персонал до відповідальності за серйозні та суттєві порушення, неналежну діяльність, системні та індивідуальні недоліки управління;

18) ЦРУ ігнорувало численні внутрішні критичні зауваження, критику та заперечення щодо функціонування та адміністрування *Detention and Interrogation Program*;

19) *Detention and Interrogation Program* за своєю природою була нежиттєздатною та фактично завершилася до 2006 року через несанкціоноване розкриття інформації в пресі, зменшення співпраці з боку інших держав, юридичні та адміністративні проблеми;

20) *Detention and Interrogation Program* суттєво нашкодила інтересам США у світі та призвела до інших значних грошових та негрошових витрат [45].

З проблемою сумнівної результативності тортур у розумінні можливості отримати зізнання та інформацію тісно пов'язана проблема не менш сумнівної *ефективності* тортур, де категорія ефективності розуміється в контексті *отримання результату за найменшу ціну*.

У цьому контексті потрібно ще раз нагадати, що однією з передумов зменшення застосування тортур було концептуальна трансформація теорії доказів та практики доказування у кримінальному процесі, де значення зізнання підозрюваного суттєво зменшилося, а відповідний вакуум було заповнено *непрямими доказами*. Причому з розвитком науки криміналістики – спочатку з появою бертільонажу та дактилоскопії, а згодом ДНК-технологій та інших наукових досягнень – процесуальне значення «явок з повинною» ще більше мінімізувалося. У XXI столітті значення самовикривальних свідчень стало ще менш актуальним з огляду на переведення усього діловодства в електронно-цифрові бази та розкидування мереж соціального контролю з електронними перепутками, камерами цілодобового онлайн-спостереження та іншими контрольними механізмами [18, с. 34-50].

Крім того, на увагу заслуговує більш високий рівень аналізу. Так, за даними *the University of Maryland's Global Terrorism Database*, поступове збільшення частоти терористичних нападів мало місце з 1970 року по 1992 рік. Після подій 11 вересня 2001 року відбулося незначне збільшення кількості терористичних атак, яке поступилося періодом занепаду терористичної активності. Однак за період 2004 – 2014 років спостерігалось різке зростання кількості терактів з трохи більше 1 тис. у 2004 році до майже 17 тис. у 2014 році [46]. Отже, оцінюючи зазначені показники, можна дійти висновку, що «*War on Terror*» супроводжувалася збільшенням терористичної активності. Коли «*War on Terror*» стала одним з головних факторів глобального політичного розвитку, відповідно, кількість терактів зросла майже у 17 разів.

У 2017 році у всьому світі від тероризму загинуло 26445 людей. Упродовж цього десятиліття кількість загиблих у світі коливалась від найнижчого значення – 7827 осіб у 2010 році до найвищого показника 44490 осіб у 2014 році (рис. 1) [47]. Зазначені дані надають додаткові підстави аналізувати питання неефективності глобальної стратегії боротьби з тероризмом, частиною якої після 2001 року стали *enhanced interrogation techniques*.

Цікавим також є динаміка частки смертності від тероризму в глобальній картині смертності [47]. Так, спостерігається збільшення відносних показників смертності від тероризму в загальній картині смертності. Причому задекларована «*War on Terror*», навпаки, супроводжувалася частковим збільшенням смертності від тероризму. Більше того, домінуючий глобальний політичний чинник боротьби з тероризмом, навпаки, продемонстрував безпрецедентне зростання частки смертності від тероризму у 2014 році (рис. 2).

Можна також навести вельми цікаву й корисну додаткову інформацію. Так, за період 2010 – 2019 років у країнах Європейського Союзу спостерігалось суттєве збільшення кількості осіб, арештованих за причетність до вчинення терористичних актів (табл. 3, рис. 3) [48]. Звичайно, це питання потребує додаткового визначення, проте на фоні задекларованої в країнах Європи нульової толерантності до тортур та виключення будь-яких форм нелюдського поводження з переліку засобів отримання доказової інформації, можна стверджувати, що принаймні зовнішні показники роботи органів правопорядку та спецслужб можуть не залежати від застосування *enhanced interrogation techniques*.

*Рис. 1. Кількість жертв від тероризму
(www.ourworldindata.org)*

*Рис. 2. Частка смертності від тероризму
(www.ourworldindata.org)*

**Кількість осіб, арештованих за причетність до вчинення терористичних актів
у країнах Європейського Союзу**

<i>Рік</i>	<i>Особи, заарештовані за підозрою у тероризмі</i>
2010	611
2011	484
2012	536
2013	631
2014	774
2015	1077
2016	1011
2017	1219
2018	1056
2019	1316

**Рис. 3. Особи, заарештовані за підозрою у тероризмі у країнах ЄС
(www.statista.com)**

Проте головним є те, що тортури стали економічно не вигідними через зазначений вище «ефект бумеранга». Дедалі більше закріплення у практиці ЄСПЛ гарантій прав підозрюваних у кримінальному процесі та виключення «явок з повинною» у країнах-членах Ради Європи з числа доказів створили *презумпцію правдивості заяв підозрюваного* у судовому засіданні при розгляді справи по суті про застосування до нього катувань під час досудового розслідування.

Так, ЄСПЛ неодноразово наголошував: «Жорстоке поводження повинно бути підтверджено відповідними доказами. Оцінюючи ці докази, Суд приймає критерій доказування «*поза розумним сумнівом*», але додає, що такий доказ може впливати зі співіснування достатньо сильних, чітких та послідовних висновків чи подібних неспростовних презумпцій факту» («*Gerashchenko v. Ukraine*», п. 79; «*Kapustyak v. Ukraine*», п. 60; «*Klass v. Germany*», п. 30; «*Kobets v. Ukraine*», п. 44; «*Kulik v. Ukraine*», п. 86; «*Lopatin and Medvedskiy v. Ukraine*», п. 54; «*Lunev v. Ukraine*», п. 90; «*Menesheva v. Russia*», п. 52) [49; 50; 51; 52; 53; 54; 55].

ЄСПЛ сформулював презумпцію «*добраго здоров'я особи до затримання агентами держави*», яка знайшла своє відображення у численних рішеннях ЄСПЛ: «Якщо встановлено, що особа потрапила під поліцейську варту при доброму здоров'ї, але під час звільнення має тілесні ушкодження, на відповідну державу покладається обов'язок надати правдоподібне пояснення причин виникнення таких ушкоджень» («*Bilyu v. Ukraine*», п. 65; «*Kovalchuk v. Ukraine*», п. 59; «*Mikiashvili v. Georgia*», п. 69; «*Süleyman Demir and Hasan Demir v. Turkey*», п. 39; «*Tomasi v. France*», п.п. 108-111) [56; 57; 58; 59; 60].

Більше того, «органи влади зобов'язані відповідати за тілесні ушкодження, завдані особам, які перебувають під їхнім контролем під вартою. Виходячи з обов'язку представників органів влади нести відповідальність за осіб, які перебувають під їхнім контролем, навіть виправдання поліцейських у кримінальному процесі не звільняє державу від відповідальності, яку покладає на неї Конвенція» (*«Yavuz v. Turkey»*; *«Berktaş v. Turkey»*, n. 168; *«Bursuc v. Romania»*, n. 80) [61; 62; 63].

Відповідно, це тягне велику ймовірність подання відповідних позовів до держави від самих підозрюваних, так само як скасування відповідних вироків вищими судами з аналогічних підстав, що також у подальшому покладає на платників податків, багато з яких легковажно виправдовують катування, додатковий фінансовий тягар.

Причому найбільш болючими для платників податків можуть бути фінансові санкції, що покладаються ЄСПЛ на національні держави за статтею 3 Конвенції про захист прав людини. Так, яскравим прикладом такого економічного «бумеранга» є рішення ЄСПЛ у справі *«Husayn (Abu Zubaydah) v. Poland»* від 24.07.2014, яким було встановлено порушення Польщею Конвенції з прав людини внаслідок співпраці з США та надання ЦРУ дозволу утримувати та катувати потерпілих на території Польщі у 2002 – 2003 роках, внаслідок чого Польща була змушена сплатити жертвам катувань сумарно 130 тис. євро [35]. Так само, у рішенні у справі *«Abu Zubaydah v. Lithuania»* Литва та Румунія виплатили по 100 тис. євро компенсації потерпілим за катування, не рахуючи судових витрат [64].

Причому для того, що нівелювати у насильницький спосіб отримані так звані «явки з повинною», ЄСПЛ створив міцний фундамент своєї практики, запровадивши категорію *«грубої відмови в правосудді»*: «Груба відмова в правосудді» є вимогливою перевіркою на несправедливість. Вона виходить за рамки простих порушень або відсутності гарантій у судових провадженнях, які можуть призвести до порушення статті 6 Конвенції, якщо вони матимуть місце в самій державі-учасниці. Вимагається порушення принципів справедливого судового розгляду, гарантованого статтею 6 Конвенції, яке є настільки значимим, що воно рівнозначно зведенню нанівець або знищенню самої суті права, гарантованого цією статтею» [65]. Причому до *«форм несправедливості»*, які формують *«грубу відмову в правосудді»* належить «отримання та використання доказів, здобутих в результаті катувань» [65; 66].

Як наслідок, ЄСПЛ сформував широку практику щодо використання у кримінальному процесі сумнівних самовикривальних свідчень: за системою Конвенції заборона використання доказів, отриманих у результаті катувань, є фундаментальною. Жодна правова система, заснована на верховенстві права, не може схвалювати допуск доказів – якими б правдоподібними вони не були, – які були отримані в результаті такої варварської практики, як катування (*«Othman (Abu Qatada) v. the UK»*, n. 264). Докази, отримані в результаті катувань, виключаються з метою захисту цілісності судового процесу і, в кінцевому підсумку, верховенства права як такого (*«Othman (Abu Qatada) v. the UK»*, n. 264) [66].

ЄСПЛ наголошує, що допустимість показань, отриманих за допомогою катування або жорстокого поводження, як доказів з метою встановлення відповідних фактів у кримінальному провадженні призводить до несправедливості провадження в цілому. Цей висновок застосовується незалежно від доказової значущості цих показань та від того, чи мало їх використання вирішальне значення для ухвалення обвинувального вироку (*«Gäfgen v. Germany»* [GC], n. 166; *«Tarasov v. Ukraine»*, n. 83; *«Zyakun v. Ukraine»*, n. 39) [67; 68; 69].

У справі *«Harytunyan v. Armenia»* ЄСПЛ наголосив: «Може виникнути проблема застосування пункту 1 статті 6 Конвенції щодо доказів, отриманих на порушення вимог статті 3 Конвенції, навіть якщо ці докази не були вирішальними для засудження особи. Використання доказів, отриманих з порушенням статті 3 Конвенції, у кримінальному судочинстві порушує серйозні питання щодо справедливості такого процесу. На обвинувальні докази – незалежно від того, чи були вони реальними доказами або зізнавальними свідченнями, – отримані в результаті насильства, жорстокого поводження або інших видів неналежного поводження, які можуть розглядатися як тортури, ніколи не можна посилалися в обґрунтування винності, незалежно від їх доказового значення. Будь-який інший висновок лише служитиме меті обґрунтування морально неприйнятної поведінки, яку автори статті 3 Конвенції прагнули заборонити, або, іншими словами, «дозволятиме жорстокість під прикриттям закону» [70].

Поширення катування: за лаштунками офіційної статистики

Говорячи про надзвичайну поширеність катувань як феномену у сучасних суспільствах, варто проілюструвати таке твердження за допомогою наступних фактів та тенденцій.

Цікавим прикладом застосування тортур у XXI столітті є Сполучені Штати Америки.

Так, опитування, проведене *Gallup* у жовтні 2001 року, коли шок від нападів був надзвичайно гострим, показав, що 45% респондентів виправдали б катування відомих терористів, якщо б останні знали подробиці про майбутні теракти в США, проте 53% заперечили таку політику [71].

Після того, як фотографії з іракської в'язниці Абу-Грейб були відкриті американцям у квітні 2004 року, дослідження *ABC News Polling Unit* виявило, що лише 29% американців розцінили як катування, те, що американські солдати робили з ув'язненими, тоді як 60% заявили, що це було зловживання, проте аж ніяк не тортури. Водночас більше половини респондентів (51%) у цьому ж опитуванні заявили, що США справді використовують катування як *політичну стратегію* у війні проти терору [72].

Вельми цікавим було зазначене опитування в частині можливості використання засобів отримання інформації від підозрюваних (табл. 4, рис. 4). Наприклад, сексуальне приниження (16%), ураження електричним струмом (17%) та залякування членів сімей підозрюваних (19%) отримали мало підтримки.

Таблиця 4

Результати опитування: «Які форми поведінки можуть бути використані проти терористів» (ABC News Polling Unit, 2004)

<i>Які форми поведінки можуть бути використані проти терористів (ABC News Polling Unit, 2004)</i>	<i>%</i>
Позбавлення сну	66
Надягання пакета на голову	57
Шумовий вплив	54
Погрожування розстрілом	41
Дія високих / низьких температур	40
Позбавлення їжі та/або води	38
Побиття	29
Тримання оголеним без одягу	25
Примусове занурення голови у воду	21
Залякування членів родини	19
Електрошок	17
Сексуальна наруга	16

На відміну від цього, респонденти набагато більше підтримали використання екстремальних температур (40%), погрози розстріляти підозрюваних (41%) та шумовий вплив (54%). Позбавлення сну – це єдина техніка допиту, яка отримала переважну більшість підтримки (66%) [72].

Рис. 4. Результати опитування: «Які форми поведінки можуть бути використані проти терористів» (ABC News Polling Unit, 2004)

В опитуванні *Pew Research Center*, проведеному в липні 2004 року, 43% американці заявили, що катування підозрюваних у тероризмі для отримання важливої інформації нерідко або іноді є виправданим [71].

Опитування, проведене *Chicago Council on Foreign Relations* у 2004 році, показало, що 27% респондентів підтримало надання дозволу урядам застосовувати тортури, тоді як 70% заперечило можливість застосування тортур для цілей боротьби з особливо тяжкими злочинами [71].

У табл. 5 та рис. 5 наведено ставлення американців до використання тортур для цілей боротьби з тероризмом та іншими тяжкими злочинами за результатами різних соціологічних опитувань (у %):

Таблиця 5

**Ставлення американців до використання тортур для цілей боротьби з тероризмом
(результати соціологічних опитувань)**

<i>Дата</i>	<i>Дослідження</i>	<i>Підтримую</i>	<i>Інколи</i>	<i>Рідко</i>	<i>Заперечую</i>
14.11.2001	Investor's Business Daily / Christian Science Monitor	32	-	-	66
14.03.2002	Fox News	41	-	-	47
13.03.2003	Fox News	44	-	-	42
27.05.2004	ABC News / Washington Post	35	-	-	63
18.08.2004	Pew Research Center	15	28	21	32
10.05.2005	Pew Research Center	15	30	24	27
06.12.2005	Associated Press / Ipsos-Public Affairs	11	27	23	36
21.12.2005	Harris Interactive	12	40	-	48
20.09.2006	CBS News / New York Times	35	-	56	-
05.10.2006	Pew Research Center	18	28	19	32
19.10.2006	PIPA / Globescan	36	-	-	58

У цілому, 26,7% американців, опитуваних у рамках різних досліджень упродовж періоду 2001 – 2006 років, підтримали застосування тортур для цілей боротьби з тероризмом.

**Рис. 5. Ставлення американців до використання тортур для цілей боротьби з тероризмом
(результати соціологічних опитувань)**

Опитування більш ніж 21 тис. громадян з 21 країни, проведене *Amnesty International*, у 2014 році, встановило, що 44% респондентів мають страх бути підданим тортурам у випадку взяття їх під варту [73].

Вибірка результатів опитування респондентів з питання «Чи існує реальна небезпека та, відповідно, страх бути підданим тортурам у випадку ув'язнення» виглядає наступним чином (табл. 6, рис. 6) [74]:

Таблиця 6

**Результати соціологічних опитувань щодо страху
перед катуванням**

<i>Небезпека бути підданим тортурам в ув'язненні</i>	<i>%</i>	<i>Небезпека бути підданим тортурам в ув'язненні</i>	<i>%</i>
Бразилія	60	Аргентина	49
Мексика	64	Росія	48
Туреччина	58	Іспанія	45
Пакистан	58	США	32
Кенія	58	Чилі	30
Греція	57	Німеччина	30
Індонезія	54	Китай	25
Південна Корея	54	Канада	21
Перу	54	Австралія	16
Нігерія	50	Сполучене Королівство	15

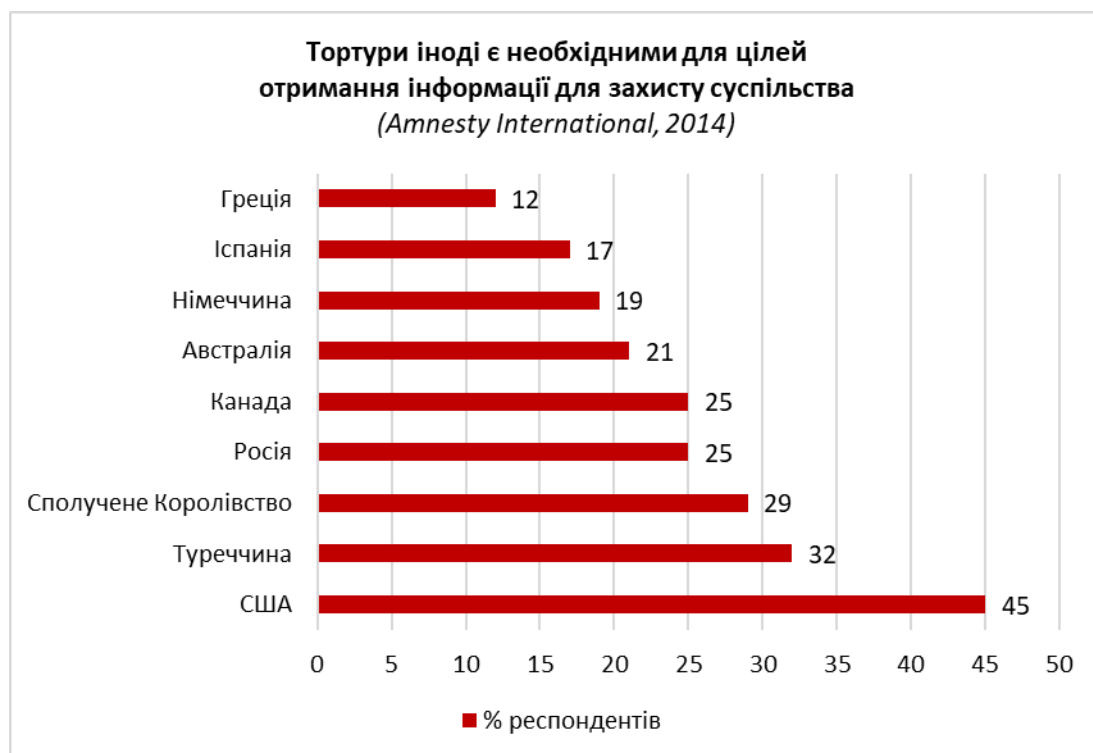

Рис. 6. Результати соціологічних опитувань щодо страху перед катуванням
(*Amnesty International, 2014*)

Проте водночас в цілому 36% респондентів допускали застосування тортур з метою захисту суспільства від серйозних загроз (табл. 7, рис. 7).

**Результати соціологічних опитувань щодо можливості використання тортур
(Amnesty International, 2014)**

<i>Тортири іноді є необхідними для цілей отримання інформації для захисту суспільства</i>	<i>%</i>	<i>Тортири іноді є необхідними для цілей отримання інформації для захисту суспільства</i>	<i>%</i>
Китай	74	Сполучене Королівство	29
Індія	74	Південна Корея	27
Кенія	66	Росія	25
Нігерія	64	Канада	25
Пакистан	56	Австралія	21
Індонезія	54	Бразилія	19
США	45	Німеччина	19
Перу	40	Чилі	18
Туреччина	32	Іспанія	17
Мексика	29	Греція	12

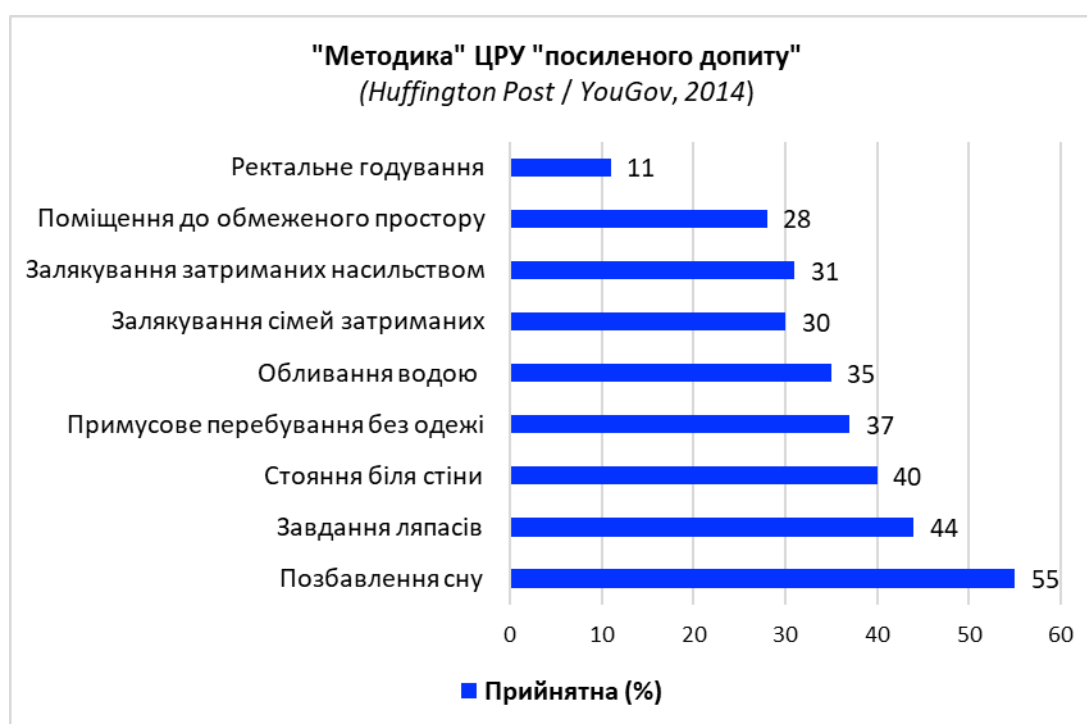

**Рис. 7. Результати соціологічних опитувань щодо можливості використання тортур
(Amnesty International, 2014)**

Відповідно до дослідження *Huffington Post* та *YouGov*, проведеного у 2014 році з питань можливості застосування різних *enhanced interrogation techniques*, респонденти наступним чином відповіли на питання (табл. 8, рис. 8) [37, с. 32]:

**Результати соціологічних опитувань щодо можливості використання
«технік посиленого допиту» (Huffington Post / YouGov, 2014)**

<i>Техніка</i>	<i>Прийнятна (%)</i>	<i>Неприйнятна (%)</i>
Позбавлення сну	55	30
Завдання ляпасів	44	35
Стояння біля стіни	40	41
Примусове перебування без одержі	37	44
Обливання водою	35	45
Залякування сімей затриманих	30	55
Залякування затриманих насильством	31	51
Поміщення до обмеженого простору	28	52
Ректальне годування	11	73

**Рис. 8. Результати соціологічних опитувань щодо можливості використання
«технік посиленого допиту» (Huffington Post / YouGov, 2014)**

Дослідження, проведене *Pew Research Center* у 2015 році, продемонструвало (рис. 9), що застосування тортур проти терористів більш за все виправдовують респонденти у США (58%), країнах Африки на південь від Сахари (55%), на Близькому Сході (45%), Азіатсько-Тихоокеанському регіону (42%), Європи (36%) та Латинської Америки (25%) [75].

Середній показник позитивного ставлення до застосування катувань становила 40%. Причому країнами-«антилідерами», де більша частка громадськості вважала, що тортури проти підозрюваних у тероризмі можуть бути виправданими, є Уганда (78%), Ліван (72%), Ізраїль (62%), Кенія (62%) та Нігерія (61%).

Рис. 9. Підтримка застосування тортур проти терористів
(Pew research Center, 2015)

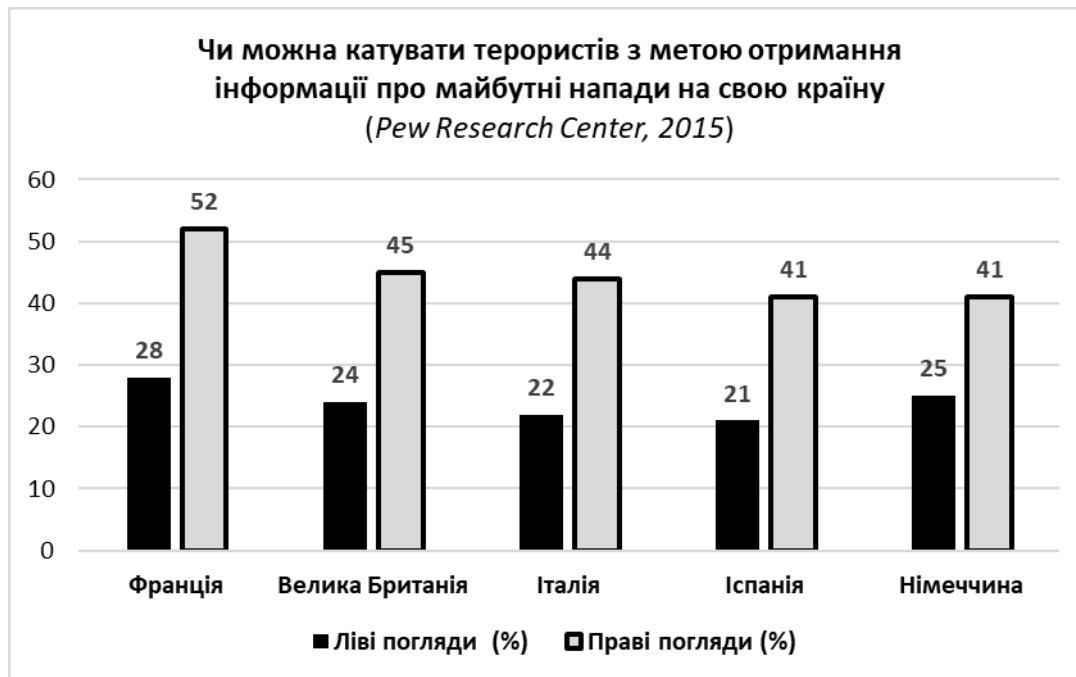
Той факт, що респонденти з США у такій кількості підтримують застосування тортур, не може не викликати тривоги: лише 37% респондентів заявляють про категоричну неприпустимість застосування катувань для цілей охорони правопорядку. Проте, мабуть, ще більше здивування викликає те, що 36% респондентів з Європи дотримуються протилежної думки, незважаючи на зусилля з боку структур Ради Європи та, зокрема, Комітету із запобігання тортур (КЗК).

Так, за даними дослідження, проведеного *Pew Research Center*, 28% громадян Франції, які мають ліві політичні погляди, і 52% громадян з правими політичними поглядами, виправдовують застосування катувань до підозрюваних у тероризмі, з метою отримання інформації про майбутні напади на свою країну. Аналогічно, розподіл у Британії становить 24% і 45%, в Італії – 22% і 44%, в Іспанії – 21% і 41%, Німеччині – 25% і 41% (табл. 9, рис. 10) [75].

Таблиця 9

**Результати опитувань респондентів з різними політичними поглядами
щодо можливості використання тортур (Pew Research Center, 2016)**

<i>Чи можна катувати терористів для отримання інформації про майбутні напади на свою країну (Pew Research Center, 2015)</i>	<i>Ліві погляди (%)</i>	<i>Праві погляди (%)</i>
Франція	28	52
Велика Британія	24	45
Італія	22	44
Іспанія	21	41
Німеччина	25	41

Рис. 10. Результати опитувань респондентів з різними політичними поглядами щодо можливості використання тортур (Pew Research Center, 2016)

Відповідно до результатів опитування Міжнародного комітету Червоного Хреста, проведеного у грудні 2016 року (17 тис. респондентів у 16 країнах), 46% американців наголосили на можливості застосування тортур до військовополонених з метою отримання інформації, необхідної для захисту країни [76]. 12% американських респондентів зазначили, що тортури є невід'ємною складовою війни [77].

Навіть 20% респондентів зі Швейцарії зазначили, що можна катувати військовополонених заради певної вищої мети, а 12% зазначили, що тортури є невід'ємною складовою війни [78].

Щодо деяких інших країн, то лише 44% респондентів з Ізраїлю та 35% респондентів з Палестини вважали тортури неприйнятними за будь-яких обставин [77].

Щодо респондентів з Канади, то лише 48% респондентів заявили, що є неправильним катувати полонених комбатантів з метою отримання інформації, хоча у 1999 році аналогічних показник становив 68% [79].

За результатами опитування громадян Сполученого Королівства, проведеного у листопаді 2019 року міжнародним дослідницьким центром *YouGov*, лише 57% респондентів вважали катування помилковим та неприйнятним за будь-яких обставин. Майже третина (29%) вважала допускала застосування за певних обставин, а 14% не могли визначитися зі своєю думкою [80].

Відповідно до результатів іншого опитування Міжнародного комітету Червоного Хреста, проведеного у січні 2020 року, 45% респондентів допускали можливість застосування тортур за певних обставин [81].

В Єгипті з 2014 року до кінця 2018 року у місцях позбавлення волі загинуло 449 ув'язнених, з них 85 – в результаті катувань [82].

За даними *the Syrian Network for Human Rights*, загалом 14388 осіб, які були закатовані до смерті під час та у зв'язку з громадянською війною в Сирії, починаючи з березня 2011 року до червня 2020 року, переважно були жертвами агентів режиму Асада [83].

У Мексиці, за даними *Amnesty International*, згвалтування широко застосовується співробітниками поліції на всіх рівнях, а також в армії і на флоті. Жінки повідомляли про найвищі показники згвалтування під час арештів, здійснених офіцерами ВМС. Хоча в цілому ВМС здійснюють менше арештів, ніж Федеральна поліція, з 10 арештів, здійснених ВМС за даними, отриманими *Amnesty International*, 8 супроводжувалися згвалтуванням. У середньому згвалтування застосовувалося принаймні у половині випадків арештів [84].

За даними російських неурядових організацій, близько 30% підозрюваних піддаються катуванням з метою отримання зізнання. Крім того, приблизно 50% усіх жертв катувань у Росії є особами, які були залучені до кримінального розслідування як підозрюваний, свідок чи заявник [85, с. 8].

В Україні, за даними дослідження Харківського інституту соціальних досліджень та Харківської правозахисної групи, оціночна кількість жертв побиття та завдання тілесних ушкоджень у ході затримання поліцією у період 2004 – 2018 років мала наступний вигляд (табл. 10, рис. 11) [86]:

Таблиця 10

Оціночна кількість жертв побиття та завдання тілесних ушкоджень у ході затримання поліцією у період 2004 – 2018 років [86]

<i>Рік</i>	<i>Оціночна кількість потерпілих</i>
2004	1 026 616
2004 – 2009	604 433
2010	491 102
2011	604 433
2015	157 338
2017	480 979
2018	418 050

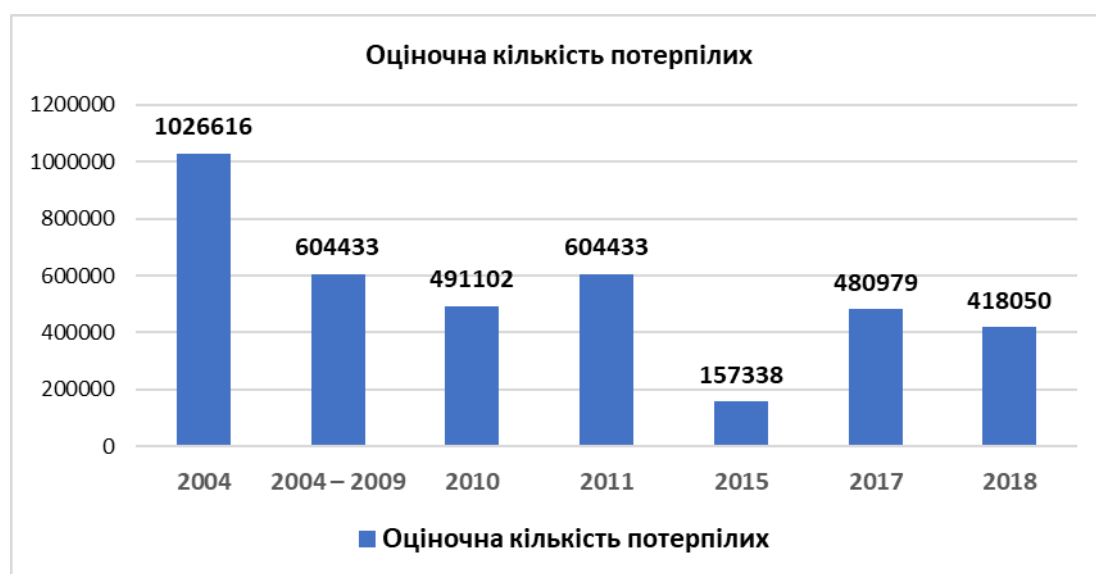

Рис. 11. Оціночна кількість жертв побиття та завдання тілесних ушкоджень у ході затримання поліцією у період 2004 – 2018 років [86]

При цьому кількість зареєстрованих кримінальних проваджень за ст. 127 КК України, як за даними органів прокуратури, вказує на те, що, на відміну від випадків побиття та катувань, які рахуються сотнями тисяч, кількість навіть зареєстрованих кримінальних проваджень рахується десятками, що вочевидь вказує на більш ніж гостру проблему латентності цього виду злочинності (табл. 11).

Таблиця 11

Кількість кримінальних проваджень за ст. 127 КК України (2014 – 2020)

<i>Провадження за ст. 127 КК</i>	<i>Провадження</i>	<i>Підозра</i>	<i>Обвинувальні акти</i>
2014	39	19	15
2015	45	24	20
2016	38	11	5
2017	47	28	20
2018	112	55	48
2019	96	32	33
11 міс. 2020	74	44	22

Рис. 12. Кількість кримінальних проваджень за ст. 127 КК України (2014 – 2020)

Чому подані вище соціологічні опитування мають принципову важливість для боротьби з катуванням як явищем та розслідування вже існуючих випадків тортур?

Справа полягає у тому, що жодна країна навіть сьогодні не може в принципі надати чіткої статистики катувань в силу того, що лише невеликий відсоток потерпілих подають відповідні заяви, а методи катувань, як зазначалося вище, все більше «перепрофілюються» на завдання психологічних страждань. Тому головним джерелом аналізу практики катувань на національному, регіональному та глобальному рівнях є соціологічні опитування з трьох напрямків: 1) показники страху населення перед катуваннями; 2) показники вимог населення щодо запровадження більш дієвих законів, які унеможливають катування та встановлюють більші вимоги до процедур розслідування катувань; 3) показники схвалення населенням застосування катувань до осіб, які являють «небезпеку». Причому саме комплексне поєднання таких даних може надати реальну картину катувань у тій чи іншій країні або регіоні.

У цьому контексті варто наголосити на вельми важливому, як на нашу думку, аспекті.

Так, говорячи про актуальні показники застосування тортур у XX – XXI ст. ст., нерідко наголошується, що «темні часи» застосування тортур залишилися у «темному Середньовіччі», а, мовляв, у другій половині XX століття – на початку XXI століття тортури є винятковими випадками з подальшою тенденцією до мінімального рівня (принаймні у демократичних країнах).

Можна висловити глибокі сумніви з цього приводу.

Так, кількість вбитих іспанською інквізицією, яку Папа Римський Сікст IV дозволив папською буллою «*Exigit Sincerae Devotionis Affectus*» від 1478 року, коливається від 30 тис. до 300 тис. (хоча деякі історики впевнені, що загинули мільйони людей). Проте за офіційними даними лише 1% із 125 тис. єретиків, яких засудили церковні трибунали в Іспанії, був страчений [87]. Беручи до уваги усі трибунали Іспанії приблизно до 1530 року, майже повністю, що інквізицією було страчено понад 2 тис. єретиків [88, с. 87]. В Іспанії було виконано близько 3 тис. смертних вироків за вироками інквізиції у період 1550 – 1800 років, що було набагато менше, ніж у світських судах [87]. «За 350 років іспанської інквізиції до смертної кари було засуджено від 3 тис. до 5 тис. людей (приблизно 1 на місяць)» [89]. На додаток, багато страт, звично приписуваних церкві, насправді були здійснені нецерковними трибуналами [90].

У цьому контексті є більш ніж слушною теза, що «всупереч поширеній думці у XIX столітті – на початку XX століття, інквізитори, за невеликим винятком, були не психотичними садистами, які ненаситно прагнули помститися єретикам через смертну кару» [20, с. 13]. Аналогічної думки дотримується дослідниця судових процесів проти відьом та застосування тортур під час таких процесів К. Діса: «Тривалий час історики європейського полювання на відьом перебільшували значення тортур у судах про чари. Судді і катів вже традиційно змальовували як безжальних кровожерливих садистів, для яких катування відьом було ледве не сенсом життя. Зовсім не бралось до уваги те, що не всі зізнання відьом були отримані під тортурами: багато хто починав зізнаватися у фантастичних злочинах або добровільно, або побачивши жахливі інструменти катування (звісно, в таких випадках страх пере тортурами був головним мотивом зізнань) [13, с. 39].

«Привид «інквізиції» частково створив сучасну помилкову думку, що тортури й жорстокість були щоденними явищами, просто *гранями життя* за тих, начебто відсталіх й примітивних часів» [20, с. 13]. Корисною буде теза Г. Лі, що у багатьох випадках, здається, «катування було непотрібним. ... [Єретиків

нерідко] засуджували до носіння хрестів та виконання інших форм каяття» [91, с. 400]. Як зазначають дослідники, говорячи іронічно, «ніщо людське та приземлене не було чужим» самим інквізіторам: «Кажуть, що інквізітор *Bockeln* отримував хабарі за призначення всього-на-всього каяття окремим винним *[сретикам]*» [20, с. 13]. «І хоча домініканці вимагали спалення еретиків, магістрати заступалися перед єпископськими чиновниками, і вигнання було найсуворішим покаранням». Водночас, треба визнати, «нелетальні» форми катування «доволі вільно використовувались для отримання зізнань» [20, с. 13].

З іншого боку, коли майже половина населення усіх країн світу має страх перед катуваннями, проте водночас вимагає більшого застосування тортур, все це надає підстави говорити про те, що та сама «гуманізація» не була вже настільки потужним «двигуном» скасування практики катувань, так само і про те, що наразі не можна зупинитися в процесі вдосконалення результативності універсальних та регіональних механізмів запобігання катуванням (зокрема, у рамках Ради Європи).

Свого часу Е. Дюргейм наголошував, і це є усталеним поглядом соціологів та кримінологів на проблематику злочинності: злочинність є нормальним для будь-якого суспільства явищем, але – у певних обсягах та проявах, незважаючи на те, хто саме уособлює цю злочинність – «люди виснажені, голодні, які живуть одним моментом, розпорошені», «тимчасові злочинці», «вертляві, хитрі, розсудливі bestii» або «маргінали» [7, с. 108-109]. Проте завелика концентрація девіантності та злочинності – це ознака *аномії*, на що вказували Е. Дюргейм та Р. Мертон [92, с. 136]. Відтак, з огляду на поширення практики катувань у суспільстві XXI століття, коли кожен другий боїться бути підданий тортурам у поліцейській дільниці або у в'язниці, впливає важлива теза: проблема поширення тортур у суспільстві XXI століття не є виключно правовою та кримінологічною проблемою, яка може бути вирішена запровадженням міжнародних стандартів та дією відповідних національних законів. Більш важливим є політичні, моральні та економічні аспекти передумов поширення тортур.

Європейська системи протидії катуванням: виклики XXI століття

Говорячи про європейську систему протидії та запобігання катуванням, є беззаперечним фактом, що Європейський комітет із запобігання катуванням (КЗК) відіграв та продовжує відігравати важливу роль у витісненні феномену тортур з місць несвободи.

Так, лише 2019 року Комітет організував 16 візитів загальною тривалістю 180 днів (8 візитів (загалом 91 день) увійшли до річної програми періодичних візитів Комітету на 2019 рік, а 8 візитів (79 днів) були спеціальними візитами) [93].

Періодичні візити було здійснено до Вірменії, Боснії та Герцеговини, Данії, Франції, Греції, Ісландії, Ірландії та Північної Македонії.

Ad hoc visits було здійснено у 2019 році до наступних країн:

- Італія (ситуація у в'язницях суворого та максимального рівня безпеки);
- Польща (поводження із затриманими особами у поліції);
- Португалія (поводження з особами, затриманими судовою поліцією, поліцією громадської безпеки та Національною республіканською гвардією);
- Росія (поводження з особами, які утримуються у виправних установах, включаючи ув'язнених, які відбувають довічне ув'язнення);
- Туреччина (поводження з особами, затриманими правоохоронними органами, шляхом опитування сотень осіб, які були або недавно утримувались під вартою);
- Україна (вивчення умов лікування мешканців психоневрологічних закладів («інтернатів») та оцінка прогресу у виконанні попередніх рекомендацій);
- Англія (ситуація щодо ув'язнених у різних в'язницях та установах для утримання неповнолітніх по всій Англії);
- Шотландія (виконання раніше наданих рекомендацій).

Саме у 2019 році Албанія та Чехія приєдналися до держав, які вже уповноважили Комітет автоматично публікувати всі звіти про візити та відповідні відповіді уряду, які їх стосуються. Наразі 12 країн дозволили таку «процедуру автоматичного публікації»: Албанія, Австрія, Болгарія, Чехія, Данія, Фінляндія, Люксембург, Республіка Молдова, Монако, Норвегія, Швеція та Україна.

Своїми доповідями КЗК заклав міцний фундамент стандартів, яких дотримуються країни-члени Ради Європи у сфері запобігання катуванням та нелюдському поведінню, окремі приклади яких наведено у поданій нижче табл. 12:

Проте на актуальність проблематики запобігання, попередження та розслідування катувань вказує не лише активна діяльність КЗК, проте й ООН та відповідних структур *Європейського Союзу*.

Так, у вересні 2019 року Рада ЄС ухвалила оновлені Керівні засади політики ЄС щодо третіх країн стосовно катувань чи нелюдського або такого, що принижує гідність, поведіння чи покарання (*Guidelines on EU Policy Towards Third Countries on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment – 2019 Revision of the Guidelines*) [94]. У зазначеному документі Рада ЄС робить особливий наголос на тому, що, незважаючи на абсолютну заборону катувань, у багатьох частинах світу зберігаються катування та жорстоке поведіння. Безкарність винуватців катувань продовжує панувати у багатьох країнах.

Стандарти КЗК

<i>Назва</i>	<i>Доповідь</i>	<i>Рік</i>
Тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів	2-а Загальна доповідь, CPT/Inf(92)3-part1	1992
Тюремне ув'язнення	2-а Загальна доповідь, CPT/Inf(92)3-part2	1992
Медичні служби у в'язницях	3-а Загальна доповідь, CPT/Inf(93)12-part	1993
Позбавлення волі іноземців згідно з нормами законодавства про іноземних громадян	7-а Загальна доповідь, CPT/Inf(97)10-part	1997
Поміщення особи до психіатричного лікувального закладу без її на те згоди	8-а Загальна доповідь, CPT/Inf(98)12-part	1998
Позбавлені волі жінки	10-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2000)13-part	2000
Розвиток стандартів КЗК щодо тюремного ув'язнення	11-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2001)16-part	2001
Розвиток стандартів КЗК щодо тримання під вартою співробітниками органів правопорядку	12-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2002)15-part	1992
Депортація іноземців повітряним шляхом	13-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2003)35-part	2013
Боротьба з безкарністю	14-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2004)28-part	2004
Гарантії для ув'язнених нелегальних мігрантів	19-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2009)27-part	2009
Контрольний список для оцінки психіатричної лікарні	CPT (2009) 56 rev	2009
Електрошокова зброя	20-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2010)28-part	2010
Доступ до адвоката як засіб запобігання неналежному поведінню	21-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2011)28-part1	2011
Одиночне ув'язнення	21-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2011)28-part2	2011
Документування та повідомлення медичних доказів жорстокого поводження	23-я Загальна доповідь, CPT/Inf(2013)29-part	2013
Норма площі на кожного ув'язненого у пенітенціарних установах	CPT/Inf (2015) 44	2015
Неповнолітні, позбавлені волі відповідно до кримінального законодавства	24-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2015)1-part	2015
Контрольний список для відвідування закладів соціальної допомоги, де особи можуть бути позбавлені свободи	CPT/Inf (2015) 23	2015
Утриманні засуджених до довічного ув'язнення	25-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2016)10-part	2016
Довирокові ув'язнені	26-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2017)5-part	2017
Утримання мігрантів під вартою	CPT/Inf(2017)3	2017
Інспектування в'язничних служб медичним працівником КЗК (список питань)	CPT/Inf (2017) 20 (Former CPT (2010)102 REV)	2017
Засоби стримування в психіатричних закладах для дорослих (Переглянуті стандарти CPT)	CPT/Inf(2017)6	2017
Механізм подання скарг	24-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2018)4-part	2018
Позбавлені волі жінки	CPT/Inf(2018)	2018
Запобігання катуванням у поліції та іншим формам жорстокого поводження – відображення передових практик та нових підходів	28-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2019)9-part	2019
Особи, позбавлені волі у закладах соціальної допомоги (факти)	CPT/Inf(2020)41	2020

Подібне включення структур ЄС до справи боротьби з катуваннями обумовлена тим, що проблематика боротьби із катуваннями на початку XXI століття не лише не залишилася на тому ж рівні, проте й, навпаки, загострилася. Причому – наголосимо – як на рівні ООН, Ради Європи та ЄС, так і в контексті стану справ у сфері запобігання тортурам в окремих європейських країнах. Так, навіть сьогодні про катування як метод допиту в поліції повідомляється у всіх країнах Європи, проте це явище особливо поширене у колишніх комуністичних країнах, таких як Вірменія, Росія та Україна [85, 8]. Правоохоронні органи залякують та жорстоко поводяться з підозрюваними з метою отримання заяв чи зізнань, використовуючи тортури як засіб розкриття злочинів та дотримання показників розкриття злочинів [85, с. 8].

У цьому контексті не можна також не наголосити на сучасних тенденціях розширення змісту поняття катування та іншого жорстокого поводження, свідчення чого є дедалі більш широкий підхід до визначення сутності, форм та проявів поводження, що суперечить статті 3 Конвенції про захист прав людини.

На розширення змісту поняття «катування» вказує таке.

Так, у звіті *Amnesty International* від 1973 року наголошувалося, що «катування передбачає систематичну діяльність з раціональною метою. Катування – це навмисне заподіяння болю, і воно не може відбуватися без конкретних намірів особи, що здійснює катування» [95, с. 31]. Сьогодні ж є усталеною позиція ЄСПЛ, що відсутність мети при оцінці мінімального рівня жорстокості не виключає констатацію катування або нелюдського поводження («*Dankevich v. Ukraine*», n. 122; «*G. v. France*», n. 38; «*Hristozov and Others v. Bulgaria*», n. 110; «*Ireland v. the UK*», n. 162; «*Iwańczuk v. Poland*», n. 51; «*Peers v. Greece*», n.n. 67-68, 74; «*Riad and Idiab v. Belgium*», n. 107; «*Valasinas v. Lithuania*», n. 101).

На розширення змісту катування вказує навіть визначення змісту катування.

Так, у звіті *Amnesty International* від 1973 року наголошувалося, що «катування – це систематичне та навмисне заподіяння гострого болю в будь-якій формі однією особою іншій або третій особі всупереч волі останньої» [95, с. 31]. Проте вже у Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 року вже зазначалося, що катування означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди.

Заборона тортур є універсальною, проте засоби заподіяння болю можуть відрізнятися від культури до культури [95, с. 32]. Тому саме XXI століття актуалізувало проблематику боротьби із катуванням в силу більшого різноманіття соціальних відносин.

Так, до цього часу головною сферою застосування нелюдського поводження залишається сфера органів правопорядку, де метою катувань є отримання свідчень від підозрюваних та неформальне покарання ув'язнених з метою встановлення стану покорі у пенітенціарних установах. Проте катування за ознакою дискримінації дедалі більше виходить на перші місця огидної практики катувань – на підставі неприязного ставлення до окремих категорій населення.

Для політики ЄС щодо протидії катуванням також є характерним такий само широкий підхід: «Катування та інше жорстоке поводження можуть здійснюватися як державними, так і недержавними суб'єктами у різних контекстах та місцях, в тому числі в контексті насильницьких зникнень та актів насильства та жорстокого поводження, будь-то побутове, сексуальне чи гендерне насильство на основі будь-яких інших підстав дискримінації» [96].

Наголошується, «що загальновизнаним є те, що особи, які належать до маргіналізованих груп (етнічні меншини, іммігранти, шукачі притулку, жінки, лесбійки, геї, бісексуали, трансгендери та інтерсексуали) мають особливий ризик стати жертвою тортур. Зв'язок між маргіналізацією та тортурами вказує на ширші структурні проблеми, пов'язані з дискримінацією та упередженнями в Європі, які створюють та підтримують середовище, в якому до катувань часто вдаються безкарно» [85, с. 6]. На ці ж моменти вказував ЄСПЛ, підкреслюючи необхідність додаткових заходів із захисту особливих категорій ув'язнених («*D.F. v. Latvia*»).

Нестабільний правовий статус мігрантів та шукачів притулку в багатьох європейських країнах обумовлює підвищений ризик затримання, а упередження з боку працівників міліції та пенітенціарних установ щодо негромадян сприяє поширенню насильства проти іммігрантів та осіб, які шукають притулку [85, с. 9]. У цьому контексті можна згадати справу ЄСПЛ «*Egmez v. Cyprus*» (неналежне поводження з турком-кіпріотом) або «*Shchukin v. Cyprus*» (неналежне поводження з українським мігрантом).

Укорінені уявлення про расові упередження та дискримінацію сприяють жорстокому поводженню щодо маргіналізованих груп. Досвід багатьох європейських країн вказує на практику, коли насильство та зловживання з боку поліції обумовлене дискримінацією. У всій Європі представники ромської громади стикаються з переслідуваннями, дискримінацією та насильством з боку міліції, особливо у Греції, Угорщині, Хорватії та Румунії. У справі «*Burlya and Others v. Ukraine*» (п. 136) ЄСПЛ, наприклад, встановив, що напади на будинки ромів були мотивовані саме антиромськими настроями.

Відтак, з огляду на актуалізацію проблематики запобігання та розслідування випадків тортур, у 2015 році Європейський Союз прийняв свій другий План дій з прав людини та демократії, включаючи мету

№ 13 щодо боротьби з катуваннями та скасуванням смертної кари, наголошуючи на зв'язку між тортурами, смертною карою, свавільними затриманнями та насильницькими зникненнями.

Крім того, Форум ЄС – НУО з прав людини (2016) був, серед всього іншого, сфокусований на тортурах та жорстокому поводженні [97].

У вересні 2017 року було засновано ініціативу – Глобальний союз за торгівлю без тортур, спрямовану на припинення глобальної торгівлі товарами, що використовуються для катувань та смертної кари [98].

У грудні 2017 року ГА ООН прийняла Резолюцію 72/163 про катування та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, поводження чи покарання, а Комітет ООН проти катувань виступив із загальним коментарем №4 щодо імплементації статті 3 Конвенції (включаючи превентивні заходи, що гарантують принцип невислання, заборону висилки, депортації або екстрадиції особи в іншу державу, якщо є вагомі підстави вважати, що їй або їй загрожує катування) [99]. Усі форми катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, поводжень або покарань, в тому числі шляхом залякування, які забороняються? залишаються забороненими в будь-який час і в будь-якому місці, і тому ніколи не можуть бути виправданими. ГА ООН наголосила, що навіть на початку ХХІ століття держави повинні вживати ще більш наполегливих, рішучих та ефективних заходів для запобігання та боротьби з усіма актами катування та іншого нелюдського поводження.

У березні 2018 року Рада ООН з прав людини прийняла Резолюцію 37/19 про негативний вплив корупції на право бути вільним від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, поводжень чи покарань [100].

Рада ЄС, в свою чергу, наголошує, що вона буде заохочувати країни ЄС до вжиття ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання випадкам катувань та інших видів жорстокого поводження на будь-якій території, що знаходиться під їх юрисдикцією.

Передусім, йдеться про дотримання гарантій та процедур, пов'язаних із затриманням особи. Так, особи, позбавлені волі працівниками органів правопорядку, мають негайно повідомлятися про їхні права, мати доступ та право конфіденційного спілкування з незалежними юристами та лікарями, їхні родичі та інші відповідні треті особи мають інформуватися без затримки факту та місця їх затримання, а також будь-яких подальших передач, і негайно передаватися до судового органу після фактичного позбавлення свободи. Країни повинні заборонити таємні місця затримання, гарантуючи, що всі особи, позбавлені волі, перебувають в офіційно визнаних місцях позбавлення волі.

Крім того, Рада ЄС наголошує на наступних принципово необхідних елементах національних систем запобігання катуванням: 1) ведення офіційних записів про час та місце арешту, ідентифікацію осіб, які заарештовували, та стан здоров'я затриманого; 2) надання права затриманих на присутність адвоката під час усіх допитів; 3) моніторинг всіх сесій допиту, включаючи відео- та аудіозаписи; 4) відповідність умов утримання у в'язницях та інших установах виконання покарань міжнародним та регіональним стандартам (у першу чергу, Правилам Мандели); 5) запровадження стандартів щодо ефективного захисту осіб, які перебувають під вартою, імміграційних затриманих, затриманих та засуджених, осіб, позбавлених волі в закладах охорони здоров'я, та осіб, яким загрожує дискримінація, включаючи жінок, дітей, людей з інвалідністю, тих, хто можуть стикатися з дискримінацією за ознаками раси, етнічного чи соціального походження, релігії чи переконань, політичної чи будь-якої іншої думки, сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності, жертв торгівлі людьми та інших осіб, що потребують особливого захисту від катувань та іншого жорстокого поводження.

Рада ЄС наголошує на тому, що країни повинні забезпечити, щоб особи, засуджені за катування або звинувачені у них, не мали подальшої участі у затриманні, допиті чи поводженні з особою, позбавленою волі. Осіб, яких підозрюють у тортурах, слід негайно притягати до відповідальності.

Особливий акцент Рада ЄС робить на національних механізмах розгляду скарг, наголошуючи на принциповій важливості організації безпечних для скаргників каналів для подання скарг та наявності судових та інших засобів правового захисту, які дозволять особам, позбавленим волі, негайно та неупереджено розглядати їх скарги. Країни повинні вживати ефективні заходи для захисту скаргників від будь-якого ризику помсти, залякування чи інших негативних наслідків в результаті подання скарги, а також встановити незалежні та ефективні національні процедури для негайного розслідування скарг на поліцію, персонал в'язниці або будь-яких інших посадових осіб, яких підозрюють у тортурах чи іншому жорстокому поводженні із затриманими.

Рада ЄС наголошує на необхідності забезпечення ефективного механізму моніторингу та нагляду за триманням під вартою та закликає всі країни ратифікувати Факультативний протокол до Конвенції проти катувань (*OPCAT*) та створити національні превентивні механізми. Рада ЄС забезпечити, щоб ці національні превентивні механізми були повністю незалежними, з адекватними ресурсами та навченими, щоб вони могли діяти відповідно до своїх повноважень згідно з *OPCAT*.

Так, станом на жовтень 2019 року протокол ратифікували 90 держав. У 2017 році *OPCAT* ратифікували Палестина (29.12.2017), Австралія (21.12.2017), Шрі-Ланка (05.12.2017) та Мадагаскар (21.09.2017) [101]. Наразі ще 15 держав підписали, але не ратифікували протокол (Ангола, Бельгія, Камерун, Чад, Республіка Конго, Східний Тимор, Гвінея, Гвінея-Бісау, Ірландія, Сьєрра-Леоне, Словаччина, Венесуела та Замбія).

Український контекст

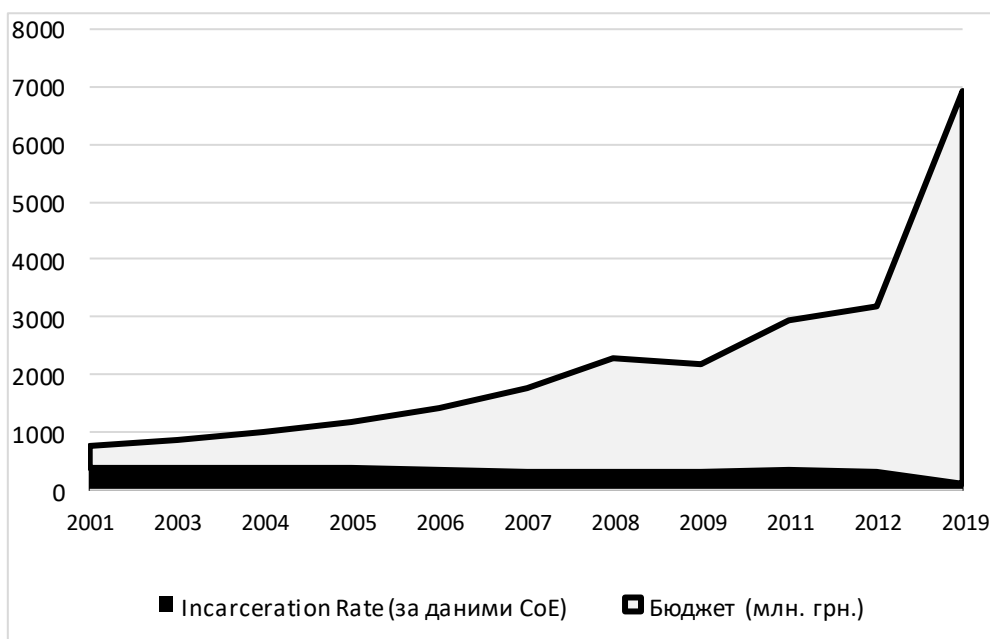
Щодо України та оцінки КЗК українських пенітенціарних установ, то ми хотіли б наголосити на такому.

За останні роки обсяги фінансування пенітенціарної системи України суттєво збільшилися. Так, обсяги фінансування пенітенціарної системи виглядають наступним чином крізь призму *incarceration rate* за даними Ради Європи (табл. 13, рис. 13 – дані станом на 1 вересня кожного року):

Таблиця 13

Фінансування пенітенціарної системи України

<i>Рік</i>	<i>Incarceration rate</i>	<i>Бюджет (млн. грн.)</i>
2001	406	350
2003	407,8	453
2004	406,3	613
2005	381,1	814
2006	353,8	1062
2007	331,5	1455
2008	321,1	1978
2009	318,5	1881
2011	347,7	2598
2012	332,5	2843
2019	125,7	6786

Рис. 13. Фінансування пенітенціарної системи України

Проте водночас статистичні дані Ради Європи, інших міжнародних та національних організацій свідчать про те, що більш ніж суттєве збільшення фінансування пенітенціарної системи України не сприяло зниженню смертності серед ув'язнених, що додатково вказує на неефективність та нерезультативність української пенітенціарної політики, що, безумовно, пов'язане з проблематикою неналежних умов тримання ув'язнених у пенітенціарних установах.

Так само, суттєве збільшення фінансування пенітенціарної системи не сприяло зниженню показників суїциду серед ув'язнених, що додатково вказує на неефективність та нерезультативність української пенітенціарної політики у цій сфері [102, с. 109-158].

Тому, як на нашу думку, підтверджується теза, що, з одного боку, належне забезпечення функціонування пенітенціарних установ – це одна зі складових політики запобігання катуванням у пенітенціарній системі, чому особливо сприяли категоричні приписи ЄСПЛ: держава зобов'язана організувати свою пенітенціарну систему таким чином, щоб забезпечити повагу гідності ув'язнених, незалежно від фінансових та матеріально-технічних труднощів («*Muršić v. Croatia*» [GC], n. 99; «*Neshkov and Others v. Bulgaria*», n. 229) [103; 104].

Проте, з іншого боку, наявність навіть належного або принаймні розумного фінансування пенітенціарної системи не стає фактором, що автоматично усуває ризики застосування катувань та інших форм нелюдського поводження у пенітенціарній системі.

Так, упродовж 04 – 13 серпня 2020 року КЗК відвідав окремі пенітенціарні установи України, доповідь про що було опубліковано 15 грудня 2020 року. Відзначивши значні успіхи української влади у напрямку реформування пенітенціарної системи, КЗК, тим не менш, зазначив таке: «Колонія № 77 виділялася серед відвіданих установ через постійну атмосферу страху серед ув'язнених. Ув'язнені дуже неохоче розмовляли з делегацією, явно хвилюючись за своє здоров'я, і багато з них відмовлялися від конфіденційних інтерв'ю, голосно кажучи, що усе було в порядку і було нема про що розмовляти. Протягом багатьох своїх візитів до 47 держав-членів Ради Європи за останні 30 років Комітет майже жодного разу не відвідував в'язницю, де так багато ув'язнених відмовлялися розмовляти» [105].

Отже, можна сформулювати висновок: слідування реабілітаційній парадигмі, вирішення кадрових питань (включаючи забезпечення атмосфери нульової толерантності до катувань серед персоналу пенітенціарних установ), забезпечення прозорості та підзвітності пенітенціарної системи та інші «нематеріальні» фактори – все це має не менш важливе значення для цілей реалізації політики запобігання катувань у пенітенціарній системі.

Майбутнє боротьби з нелюдським поводженням в контексті глобальних позитивістських тенденцій

Говорячи про цілі кримінальної та пенітенціарної політики країн-членів Ради Європи в контексті тематики цієї статті, варто наголосити, що у своїй судовій практиці щодо прав ув'язнених ЄСПЛ робить особливий акцент на принципі реабілітації, тобто реінтеграції засуджених до суспільства («*Murray v. The Netherlands*» [GC], n. 101; «*Mastromatteo v. Italy*» [GC], n. 72; «*Dickson v. the United Kingdom*» [GC], n. 28; «*James, Wells and Lee v. the United Kingdom*», n. 209) [106; 107; 108; 109].

Проте сучасний (переважно американський, проте й багато у чому – європейський) позитивістський інструментарій впливу на *dangerous offenders* (електронний моніторинг, територіальні обмеження, обмеження в правах, необмежене поширення статусу «небезпечного злочинця» або «злочинця за звичкою», «*Megan's Laws*», «*Jessica's Laws*» реєстри небезпечних злочинців, хімічна кастрація, максимальні строки ув'язнення, невизначені вирoki, заборона контактів з потенційними жертвами, заборона застосовувати умовно-дострокове звільнення, обов'язок регулярно проходити тестування на детекторі брехні) – яку природу мають усі ці відверто позитивістські заходи з позиції *прав людини*? Як можуть подібні заходи розцінюватися з позицій класичного кримінального права, що ґрунтується на концепції свободи волі, раціонального вибору, з пошуком балансу між тяжкістю злочину та суворістю покарання? [110, с. 132-138]. Усі ці тенденції надають підстави говорити про загрози для політики запобігання катуванням та нелюдському поводженню у пенітенціарних установах [111, с. 115-129].

У будь-якому випадку Європа та пенітенціарні системи європейських країн наразі залишається «острівцем спасіння реабілітаційної парадигми», що безпосередньо пов'язане з питаннями запобігання неналежного поводження у пенітенціарних установах.

Висновки

Підсумовуючи викладене вище у цій статті, ми хотіли б вивести головну тезу, яка пояснює, як на нашу думку, не лише відновлення тортур як феномену у XX столітті, проте й на додаток – поширення цього без сумніву огидного феномену у новому тисячолітті.

Справа пов'язана, як не дивно звучить, з категорією *убезпечення*, яка стала язичницьким культом сучасного суспільства, і яка вимагає дедалі більшої кількості жертв.

Вважаємо, що для цілей пояснення феномену тортур у XXI столітті особливого значення набувають погляди Мішеля Фуко та Стенлі Коена щодо розкидування мереж соціального контролю та, як наслідок, збільшення класів, типів та видів девіантів, яких потрібно контролювати для цілей того самого «убезпечення».

З одного боку, національні системи кримінальної юстиції не можуть впоратися з таким завданням – поводитися з девіантами у рамках *формальних процедур*, закріплених у національному законодавстві.

З іншого боку, самі громадяни, народжені у часи III та, що є більш важливим, IV модуляції соціально-контрольних практик, в обмін на свою споживацьку свободу вимагають більшого «убезпечення», де вже не мають значення шляхи та методи досягнення відповідної «концентрації безпеки». Підтвердженням цього є дані численних досліджень та опитувань населення країн Європи та Північної Америки, де від третини до половини громадян допускають застосування тортур до терористів з метою того самого «убезпечення».

Причому це все відбувається на фоні тотального соціального контролю за простором і думками. Проте головним є те, що практична можливість застосування тортур до «терористів» з метою отримання відомостей про подальші терористичні акти відкриває «скриньку Пандори», де відкривається широка перспектива застосування катувань проти інших «небезпечних злочинців» – колаборантів, *sex-offenders*, членів організованих злочинних угруповань тощо. Причому цей список має небезпеку піддаватися розширенню.

Можна зробити висновок, що «боротьба з катуванням» у XXI столітті – це відображення *дуалістичного процесу*: спроба ще більшого «убезпечення суспільства» з одночасним фіаско такого «убезпечення».

У цьому контексті на думку спадає блискуча ідея Фуко, що «не можна розуміти в'язницю, її «провал» і більш-менш успішну реформу як три послідовні етапи: необхідно, перш за все, бачити в них синхронну систему». Так само, гадаємо, не варто розуміти феномен тортур у XXI столітті, боротьбу з тортурами та невдачі цього феномену як певні послідовні етапи. Варто вбачати у цьому *синхронну систему*, що набуває особливої значущості у світлі глобалізаційних процесів та поданої вище проблематики «суспільства безпеки».

Застосування тортур до підозрюваних, на жаль, є поширеною практикою навіть у західних демократіях, але розгалужена система правових гарантій, створена у другій половині XX століття, допомогла зробити застосування катувань та нелюдського поводження максимально рідким явищем, наскільки це можливо, у чому на регіональному рівні це – велика заслуга Ради Європи, КЗК та ЄСПЛ (у тому числі завдяки розширенню понять «катування» та «нелюдське поводження»).

Варто зробити особливий наголос: тортури – це не юридична категорія, проте, у першу чергу, політична та економічна. Аналіз феномену катувань лише у формальних рамках національних систем кримінальної юстиції є небезпечним не лише для самих жертв катувань, а також для тих, хто застосовує катування, особливо беручи до уваги вельми сумнівну результативність та ефективність катувань, відповідальність за які покладається згодом саме на платників податків, які нерідко вимагають «більшої безпеки» – навіть з використанням найбільш огидних засобів, якими є катування та інші форми нелюдського поводження. Відтак «катування та інші форми жорстокого поводження можна розглядати як надзвичайно небезпечну хворобу, з якою потрібно боротися та виліковувати її не лише заради тих, хто постраждав від неї, а й заради блага людства» [112].

Знову згадуючи Е. Дюркгейма та Р. Мертоні щодо показників девіантності та злочинності, що свідчать про наявність стану аномії у суспільстві XXI століття, варто наголосити, що стан аномії багато у чому залежить від насичення політичного тіла сучасного суспільства феноменом катування. І тут постає вельми важлива для дослідника проблема: у випадку з іншими видами злочинності держава намагається знизити відповідний рівень до певного нормального показника, впливаючи на приватних осіб, які уособлюють «злочинність». Проте у випадку тортур ми повинні на перше місце ставити тезу, що тортури – це один з найбільш небезпечних та огидних видів злочинності здебільшого *агентів держави*, які діють від імені держави, використовуючи повноваження, надані державою і для досягнення, як вони декларують, публічних інтересів. Тому нерідко боротьба з тортурами – це коли, на жаль, «змія кусає себе за хвіст».

Відтак боротьба з тортурами – це, передусім, не поліція, не прокуратура, не суди і не кримінальні покарання. Це, у першу чергу, антидискримінація, права людини, захист соціального різноманіття та прав відповідних соціальних груп, міграційна та соціальна політика, прозорість державного управління та підзвітність правоохоронних органів перед суспільством, справедливий перерозподіл прибутків у суспільстві, державна підтримка жертв насильницьких злочинів, а не погоня за показниками розкриття злочинів.

Сьогодні є поширеним висловлення, що «тортури вчиняються в атмосфері секретності та не люблять світла». Тому все розпочинається з політики максимальної відкритості органів правопорядку та повної, всебічної, постійно поновлюваної державної статистики щодо катувань, яка, на жаль, в Україні майже відсутня. Невипадково у резолюції Європейського парламенту щодо тортур, здійснюваних ЦРУ на території країн Європи, було зроблено особливий наголос саме на підзвітності: «*Accountability for extraordinary renditions, abductions, illegal secret detentions and torture is essential in order to protect and promote human rights effectively ..., and to ensure legitimate and effective security policies based on the rule of law*» [38].

Крім того, на першому місці повинна стояти нульова толерантність до катувань та ретельний відбір працівників органів правопорядку, де моральні категорії повинні складати важливу частину професійної відповідності. Причому «моральність» повинна підкріплюватися тезою про те, що катування не лише «не працюють для цілей розслідування злочинів, проте й мають великі негативні психологічні наслідки, як для жертв тортур, так і для агентів держави, які відриватимуть цю «скриньку Пандори». Численні дослідження свідчать, що лише моральні аргументи є ефективними, щоб спонукати людей протистояти тортурам [113].

Наприкінці цієї статті необхідно поставити питання: чи можна вважати тортури необхідними для виконання будь-яких завдань, які стоять перед сучасними державами для захисту суспільства?

З огляду на морально-етичні моменти можна висловити категорично негативну відповідь. З огляду на більш прагматичні аргументи, які декларують прибічники застосування *enhanced interrogation techniques*, потрібно наголосити, що навіть стверджуваний прагматизм розбивається на фактах, які вказують на те, що інформація, отримана під тортурами, нерідко не є, власне, надійною інформацією, і ціна такої інформації буде занадто високою як для самих осіб, які застосовують тортури, так і для платників податків, які внутрішньо

підтримують тортури. Для «прагматиків» варто ще раз навести приклад, коли Сенат США прямо вказав у своєму звіті, що тортури занадто дорого коштували для платників податків, не кажучи вже про великі репутаційні втрати для країни [45].

Бібліографічний список:

1. O'Mara S. Why Torture Doesn't Work. The Neuroscience of Interrogation. Cambridge, Massachusetts; London, England, 2015. 322 p.
2. Greer S. Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really 'Absolute' in International Human Rights Law? *Human Rights Law Review*, 2015. 15. P. 7-37.
3. Ягунов Д. Пенітенціарна політика як складова соціального контролю. Одеса: Фенікс, 2020. 674 с.
4. Langbein J. Torture and Plea Bargaining. *The University of Chicago Law Review*, 1978. Vol. 46. 1.
5. Einolf C. The Fall and Rise of Torture: A Comparative and Historical Analysis. *Sociological Theory*, June 2007. 25. 2.
6. Stanley E. Torture, Truth and Justice: The Case of Timor-Leste. New York: Routledge, 2009. 216 p.
7. Фуко М. Надзирати і наказувати. Москва, 1999. 480 с.
8. Chui W., Nellis M. 'Creating the National Probation Service – New Wine, Old Bottle?', in *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice*. W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003.
9. Torture in UK law. URL: www.justice.org.uk/torture-uk-law/
10. Treason Act 1708. URL: www.legislation.gov.uk
11. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Киев: Центр учебной литературы, 2020. 140 с.
12. Kyrychenko V., Sokalska O. Western Penitentiary Tradition in the Kingdom of Poland. *Journal on European History of Law*, 2020. 20.
13. Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських^[17] воєводствах Речі Посполитої^[18] XVIII-XVIII століття. Київ: Критика, 2008. 304 с.
14. Greer S. Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really 'Absolute' in International Human Rights Law? *Human Rights Law Review*, 2015. 15. P. 7-37.
15. Silverman L. Tortured Subjects: Pain, Truth, and the Body in Early Modern France. Chicago: University of Chicago Press, 2001.
16. Versluis A. The New Inquisitions Heretic-Hunting and the Intellectual Origins of Modern Totalitarianism. Oxford: Oxford University Press, 2006. 190 p.
17. Ягунов Д. Паноптизм і пенальні практики суспільства Постмодерну. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політичні студії*, 2020. Вип. 30. С.240-249.
18. Ягунов Д. Пунітивне місто постмодерну: до питання про дисперсію соціального контролю у XXI столітті. *Політичне життя*, 2020. Вип. 3. С. 34-50.
19. Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978 – 1979 учебном году. СПб.: Наука, 2010. 448 с.
20. Larissa T. Torture and Brutality in Medieval Literature. *Negotiations of National Identity*. Rochester, NY, 2002. 326 p.
21. ООН: осознание трагедии – путь к преодолению её последствий. URL: www.un.org/ru/events/slaveryremembranceday/2007/backgroundunder.shtml
22. Lovejoy P. The Impact of the Atlantic Slave Trade on Africa: A Review of the Literature. *Journal of African History*, 1989. 30. P. 368.
23. Historical Context: Facts about the Slave Trade and Slavery. URL: www.gilderlehrman.org/history-resources/teaching-resource/historical-context-facts-about-slave-trade-and-slavery
24. Banona C., S  pulchre J.-S. Belgium – Moving from Regrets to Reparations. URL: www.hrw.org/news/2020/06/30/belgium-moving-regrets-reparations
25. У Бельгії прибрали пам'ятник свого короля на тлі протестів Black Lives Matter. URL: www.eurointegration.com.ua/news/2020/06/9/7110896/
26. Dedieu J.-P. The Spanish Inquisition. *Current Research in Perspective*. Rome, 2008. P. 51-69.
27. Bagaric M., Clarke J. Not Enough Official Torture in the World? The Circumstances in Which Torture Is Morally Justifiable. *University of San Francisco Law Review*, Spring 2005. P. 581-616.
28. Chilton A., Versteeg M. International Law, Constitutional Law, and Public Support for Torture. *Research and Politics*, January-March 2016. P. 1-9.
29. Tainted by Torture. Examining the Use of Torture Evidence. A report by Fair Trials and REDRESS, May 2018. 75 p.
30. McCoy A. A Question of Tortures: CIA Interrogation, from the Cold War to the War on Terror. New York: Henry Holt and Company, 2006. 310 p.
31. KUBARK Counterintelligence Interrogation. July 1963. Approved for release – January 1997.
32. McCoy A. Torture and Impunity. The U.S. Doctrine of Coercive Interrogation. Madison: The University of Wisconsin Press, 2012. 401 p.
33. Human Resources Exploitation Training Manual – 1983. July 2014. 76 p.

34. Miles A. Perspectives on Enhanced Interrogation. *Congressional Research Service*, January 8, 2016. 25 p.
35. «Husayn (Abu Zubaydah) v. Poland», application № 7511/13, judgment 24.07.2014
36. Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид. Зі вст. словом Голови ДПтСУ О. Лісідкова. Одеса: Фенікс, 2011. С. 254-256.
37. Schieman J. Does Torture Work? Oxford University Press, 2016. 311 p., P. 32.
38. European Parliament resolution of 11 February 2015 on the US Senate report on the use of torture by the CIA (2014/2997(RSP))
39. Weissbrodt D., Heilman C. Defining Torture and Cruel, Inhuman, and Degrading Treatment. *Law and Inequality*, 2011. 29. P. 343-394.
40. Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С. 260.
41. Rusche G., Kirchheimer O. Punishment and Social Structure. New York: Columbia University Press, 1933.
42. National Assistance Act 1948. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/11-12/29
43. 5 Reasons Why Torture Does Not Work and Can Never Be Justified. URL: www.humanrightscareers.com/issues/reasons-why-torture-does-not-work
44. Blakeley R. Why torture? *Review of International Studies*, 2007. 33.
45. Report of the Senate Select Committee on Intelligence Committee Study of the Central Intelligence Agency's Detention and Interrogation Program. With Foreword by Chairman Feinstein and additional and minority views. December 9, 2014. 113th Congress, 2d Session, S. Report. 113-288.
46. Smith M., Zeigler M. Terrorism before and after 9/11 – a More Dangerous World? *Research and Politics*, October-December 2017. 1-8.
47. How many people are killed by terrorists worldwide? URL: www.ourworldindata.org/terrorism#how-many-people-are-killed-by-terrorists-worldwide
48. Number of suspects arrested for terrorism offences in the European Union from 2010 to 2019. URL: www.statista.com/statistics/746578/number-of-arrested-terror-suspects-eu/
49. «Gerashchenko v. Ukraine», application № 20602/05, judgment 07.11.2013
50. Kapustyak v. Ukraine», application № 26230/11, judgment 03.03.2016
51. «Klass v. Germany», application № 15473/89, judgment 09.07.1991
52. «Kobets v. Ukraine», application № 16437/04, judgment 14.02.2008
53. «Kulik v. Ukraine», application № 34515/04, judgment 02.02.2017
54. «Lopatin and Medvedskiy v. Ukraine», applications № 2278/03, № 6222/03, judgment 20.05.2010
55. «Menesheva v. Russia», application № 59261, judgment 09.03.2006
56. «Bilyy v. Ukraine», application № 14475/03, judgment 21.10.2010
57. «Kovalchuk v. Ukraine», application № 21958/05, judgment 04.11.2010
58. «Mikiashvili v. Georgia», application № 18996/06, judgment 09/10/2012
59. «Süleyman Demir and Hasan Demir v. Turkey», application № 19222/09, judgment 24.03.2015
60. «Tomasi v. France», application № 12850/87, judgment 27.09.1992
61. «Yavuz v. Turkey», application № 67137/01, judgment 10.01.2006
62. «Berkay v. Turkey», application № 22493/93, judgment 01.03.2001
63. «Bursuc v. Romania», application № 42066/98, judgment 12.10.2004
64. «Abu Zubaydah v. Lithuania», application № 46454/11, judgment 31.05.2018
65. «Steven Willcox and Scott Hurford v. the UK» (dec.), applications № 43759/10, 43771/12
66. «Othman (Abu Qatada) v. the UK», application № 8139/09, judgment 17.01.2012
67. «Gäfgen v. Germany» [GC], application № 22978/05, judgment 01.06.2010.
68. «Tarasov v. Ukraine», application № 17416/03, judgment 31.10.2013.
69. «Zyakun v. Ukraine», application № 34006/06, judgment 25.02.2016.
70. «Harytunyan v. Armenia», application № 36549/03, judgment 28.06.2007
71. A Public Divided: Americans' Attitudes about Torture. URL: www.ropercenter.cornell.edu/public-divided-americans-attitudes-about-torture
72. Flavin P., Nickerson D. Reciprocity and Public Opinion on Torture. URL: www.researchgate.net/publication/228890514_Reciprocity_and_Public_Opinion_on_Torture
73. Amnesty poll finds 29% say torture can be justified. URL: www.bbc.com/news/uk-27387040
74. Stop Torture Global Survey. Amnesty International, 2014.
75. Global opinion varies widely on use of torture against suspected terrorists. URL: www.pewresearch.org/fact-tank/2016/02/09/global-opinion-use-of-torture
76. Torture Can Be Useful, Nearly Half of Americans in Poll Say. URL: www.nytimes.com/2016/12/05/world/americas/torture-can-be-useful-nearly-half-of-americans-in-poll-say.html
77. Almost half of Americans see torture as acceptable, Red Cross survey finds. URL: www.theguardian.com/world/2016/dec/05/torture-survey-red-cross-people-on-war-poll
78. One in five Swiss justifies torture of combatants. URL: www.swissinfo.ch/eng/society/icrc-survey_one-in-five-swiss-justifies-torture-of-combatants-/42730250
79. People on War: Canadians' changing attitudes on torture and warfare. URL: www.redcross.ca/blog/2016/12/people-on-war-canadians-changing-attitudes-on-torture-and-warfare

80. Four in ten Britons unsure if torture is always wrong. URL: www.freedomfromtorture.org/news/four-in-ten-britons-unsure-if-torture-is-always-wrong
81. Among millennials in 16 countries, Israelis least opposed to torture – poll. URL: www.timesofisrael.com/among-millennials-in-16-countries-israelis-least-opposed-to-torture-poll
82. Egypt: Systematic torture is a state policy. URL: www.cihrs.org/egypt-systematic-torture-is-a-state-policy/?lang=en
83. Over 14,300 people 'tortured to death' in Syria. UR: www.aa.com.tr/en/middle-east/over-14-300-people-tortured-to-death-in-syria/1889956
84. Surviving Death: Police and Military Torture of Women in Mexico. Amnesty International Report. London, 2016. 56 p.
85. Torture in Europe: The Law and Practice. Regional Conference Report. London: Redress Trust, September 2012. 44 p.
86. Кобзін Д., Черноусов А., Щербань С., Батчаєв В. Оцінка масштабів незаконного застосування сили в поліції України у 2018 році. URL: www.khpg.org/156146596787. Were 50 Million People Really Killed in the Inquisition? URL: www.ncregister.com/blog/were-50-million-people-really-killed-in-the-inquisition
88. Peters E. Inquisition. Berkeley: University of California Press, 1989.
89. Beaumont D. The Spanish Inquisition: Debunking the Legends. URL: www.strangenotions.com/spanish-inquisition
90. Historians say Inquisition wasn't that bad. URL: www.theguardian.com/world/2004/jun/16/
91. Lea H. A History of the Inquisition of the Middle Ages. In Three Volumes. Vol. II. New York: Harper & Brothers, Franklin Square, 1888. 587 p.
92. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. СПб.: Питер, 2002. 688 с.
93. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. 29th General Report of the CPT (1 January - 31 December 2019). Council of Europe, May 2020. 99 p.
94. For a torture-free world: Council reinforces EU policy towards third countries on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment. URL: www.consilium.europa.eu
95. Amnesty International. Report on Torture. London: Gerald Duckworth & Co, Ltd., 1973. 224 p.
96. Guidelines on EU Policy Towards Third Countries on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment – 2019 Revision of the Guidelines
97. Council conclusions on a rights-based approach to development cooperation, encompassing all human rights, 9987/14, May 2014.
98. United against all forms of torture: Applying a cross-cutting perspective to prevent, prohibit and redress torture globally: 18th EU-NGO Human Rights Forum, Brussels, 1-2 December 2016. URL: www.omct.org/reports-and-publications/european-union/2017/04/d24281
99. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2017 [on the report of the Third Committee (A/72/439/Add.1)]
100. The negative impact of corruption on the right to be free from torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. URL: www.right-docs.org/doc/a-hrc-res-37-19/
101. Optional Protocol to the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. URL: www.ohchr.org/En/HRbodies/opcat/Pages/OPCATIndex.aspx
102. Ягунов Д. Українська пенітенціарна політика (1991 – 2020): узагальнення модуляцій та оцінка основних показників. *European political and law discourse*, 2020. Volume 7, issue 5. P. 109-158.
103. «Muršić v. Croatia» [GC], application № 7334/13, judgment 20.10.2016
104. «Neshkov and Others v. Bulgaria», applications № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12, 9717/13, judgment 27.01.2015
105. The CPT publishes report on Ukraine. URL: www.coe.int/en/web/cpt/-/the-cpt-publishes-report-on-ukrai-1
106. «Murray v. the Netherlands» [GC], application № 10511/10, judgment 26.04.2016
107. «Mastromatteo v. Italy» [GC], application № 10511/10, judgment 26.04.2016
108. «Dickson v. the United Kingdom» [GC], application № 44362/04, judgment. 04.12.2007
109. «James, Wells and Lee v. the United Kingdom», applications № 25119/09, 57715/09, 57877/09, judgment 18.09.2012
110. Ягунов Д. Позитивізм та безпека суспільства або друге життя теорії природженого злочинця. *Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління*. Одеса: ОНУ ім. І.І.Мечникова, 2009. 6, ч. 2, т. 12. С. 132-138.
111. Ягунов Д. Sex offenders у політиці соціального контролю: до питання про реактуалізацію концепції небезпечного стану особи. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*, 2020, 3(13). С. 115-129.
112. Kohl D. The Disease of Torture – The role of the CPT to perform preventive «medical» check-ups. Karl-Franzens University of Graz, Law School. URL: www.nhc.nl/assets/uploads/2017/07/David-Kohl-Topic-essay-1.pdf

References:

1. O'Mara S. Why Torture Doesn't Work. The Neuroscience of Interrogation. Cambridge, Massachusetts; London, England, 2015. 322 p.
2. Greer S. Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really 'Absolute' in International Human Rights Law? *Human Rights Law Review*, 2015. 15. P. 7-37.
3. Yagunov D. Penitentsiarna polityka yak skladova sotsialnoho kontroliu. Odesa: Feniks, 2020. 674 s.
4. Langbein J. Torture and Plea Bargaining. *The University of Chicago Law Review*, 1978. Vol. 46. 1.
5. Einolf C. The Fall and Rise of Torture: A Comparative and Historical Analysis. *Sociological Theory*, June 2007. 25. 2.
6. Stanley E. Torture, Truth and Justice: The Case of Timor-Leste. New York: Routledge, 2009. 216 p.
7. Fuko M. Nadzyrat y nakazyvat. Moskva, 1999. 480 s.
8. Chui W., Nellis M. 'Creating the National Probation Service – New Wine, Old Bottle?', in *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice*. W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003.
9. Torture in UK law. URL: www.justice.org.uk/torture-uk-law/
10. Treason Act 1708. URL: www.legislation.gov.uk
11. Bekkaryia Ch. O prestupleniyakh y nakazanyakh. Kyiv: Tsentri uchebnoi lyteratury, 2020. 140 s.
12. Kyrychenko V., Sokalska O. Western Penitentiary Tradition in the Kingdom of Poland. *Journal on European History of Law*, 2020. 20.
13. Dysa K. Istoriia z vidmamy. Sudy pro chary v ukrainskykh voievodstvakh Rechi Pospolytoi XVII-XVIII stolittia. Kyiv: Krytyka, 2008. 304 s.
14. Greer S. Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really 'Absolute' in International Human Rights Law? *Human Rights Law Review*, 2015. 15. P. 7-37.
15. Silverman L. Tortured Subjects: Pain, Truth, and the Body in Early Modern France. Chicago: University of Chicago Press, 2001.
16. Versluis A. The New Inquisitions Heretic-Hunting and the Intellectual Origins of Modern Totalitarianism. Oxford: Oxford University Press, 2006. 190 p.
17. Yagunov D. Panoptyzm i penalni praktyky suspilstva Postmodernu. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofska-politychni studii*, 2020. Vyp. 30. S.240-249.
18. Yagunov D. Punyivne misto postmodernu: do pytannia pro dyspersiiu sotsialnoho kontroliu u KhKhI stolitti. *Politychne zhyttia*, 2020. Vyp. 3. S. 34-50.
19. Fuko M. Rozhdenye byopolytyky. Kurs lektsyi, prochyannyykh v Kollezh de Frans v 1978 – 1979 uchebnoy hod. SPb.: Nauka, 2010. 448 s.
20. Larissa T. Torture and Brutality in Medieval Literature. Negotiations of National Identity. Rochester, NY, 2002. 326 p.
21. ООН: осознание трагедии – путь к преодолению её последствий. URL: www.un.org/ru/events/slaveryremembranceday/2007/backgroundunder.shtml
22. Lovejoy P. The Impact of the Atlantic Slave Trade on Africa: A Review of the Literature. *Journal of African History*, 1989. 30. P. 368.
23. Historical Context: Facts about the Slave Trade and Slavery. URL: www.gilderlehrman.org/history-resources/teaching-resource/historical-context-facts-about-slave-trade-and-slavery
24. Banona C., Sépulchre J.-S. Belgium – Moving from Regrets to Reparations. URL: www.hrw.org/news/2020/06/30/belgium-moving-regrets-reparations
25. U Belhii prybraly pamiatnyk svoho korolia na tli protestiv Black Lives Matter. URL: www.eurointegration.com.ua/news/2020/06/9/7110896/
26. Dedieu J.-P. The Spanish Inquisition. Current Research in Perspective. Rome, 2008. P. 51-69.
27. Bagaric M., Clarke J. Not Enough Official Torture in the World? The Circumstances in Which Torture Is Morally Justifiable. *University of San Francisco Law Review*, Spring 2005. P. 581-616.
28. Chilton A., Versteeg M. International Law, Constitutional Law, and Public Support for Torture. *Research and Politics*, January-March 2016. P. 1-9.
29. Tainted by Torture. Examining the Use of Torture Evidence. A report by Fair Trials and REDRESS, May 2018. 75 p.
30. McCoy A. A Question of Tortures: CIA Interrogation, from the Cold War to the War on Terror. New York: Henry Holt and Company, 2006. 310 p.
31. KUBARK Counterintelligence Interrogation. July 1963. Approved for release – January 1997.
32. McCoy A. Torture and Impunity. The U.S. Doctrine of Coercive Interrogation. Madison: The University of Wisconsin Press, 2012. 401 p.
33. Human Resources Exploitation Training Manual – 1983. July 2014. 76 p.
34. Miles A. Perspectives on Enhanced Interrogation. *Congressional Research Service*, January 8, 2016. 25 p.

35. «Husayn (Abu Zubaydah) v. Poland», application № 7511/13, judgment 24.07.2014
36. Yagunov D. Penitentsiarna systema Ukrainy: istorychnyi rozvytok, suchasni problemy ta perspektyvy reformuvannya. 4-te vyd. Zi vst. slovom Holovy DPtSU O. Lisitskova. Odesa: Feniks, 2011. S. 254-256.
37. Schiemann J. Does Torture Work? Oxford University Press, 2016. 311 p., P. 32.
38. European Parliament resolution of 11 February 2015 on the US Senate report on the use of torture by the CIA (2014/2997(RSP))
39. Weissbrodt D., Heilman C. Defining Torture and Cruel, Inhuman, and Degrading Treatment. *Law and Inequality*, 2011. 29. P. 343-394.
40. Spenser H. Sotsyalna statyka. Kyev: Hama-Prynt, 2013. 496 s., S. 260.
41. Rusche G., Kirchheimer O. Punishment and Social Structure. New York: Columbia University Press, 1933.
42. National Assistance Act 1948. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/11-12/29
43. 5 Reasons Why Torture Does Not Work and Can Never Be Justified. URL: www.humanrightscareers.com/issues/reasons-why-torture-does-not-work
44. Blakeley R. Why torture? *Review of International Studies*, 2007. 33.
45. Report of the Senate Select Committee on Intelligence Committee Study of the Central Intelligence Agency's Detention and Interrogation Program. With Foreword by Chairman Feinstein and additional and minority views. December 9, 2014. 113th Congress, 2d Session, S. Report. 113-288.
46. Smith M., Zeigler M. Terrorism before and after 9/11 – a More Dangerous World? *Research and Politics*, October-December 2017. 1-8.
47. How many people are killed by terrorists worldwide? URL: www.ourworldindata.org/terrorism#how-many-people-are-killed-by-terrorists-worldwide
48. Number of suspects arrested for terrorism offences in the European Union from 2010 to 2019. URL: www.statista.com/statistics/746578/number-of-arrested-terror-suspects-eu/
49. «Gerashchenko v. Ukraine», application № 20602/05, judgment 07.11.2013
50. Kapustyak v. Ukraine», application № 26230/11, judgment 03.03.2016
51. «Klass v. Germany», application № 15473/89, judgment 09.07.1991
52. «Kobets v. Ukraine», application № 16437/04, judgment 14.02.2008
53. «Kulik v. Ukraine», application № 34515/04, judgment 02.02.2017
54. «Lopatin and Medvedskiy v. Ukraine», applications № 2278/03, № 6222/03, judgment 20.05.2010
55. «Menesheva v. Russia», application № 59261, judgment 09.03.2006
56. «Bilyy v. Ukraine», application № 14475/03, judgment 21.10.2010
57. «Kovalchuk v. Ukraine», application № 21958/05, judgment 04.11.2010
58. «Mikiashvili v. Georgia», application № 18996/06, judgment 09/10/2012
59. «Süleyman Demir and Hasan Demir v. Turkey», application № 19222/09, judgment 24.03.2015
60. «Tomasi v. France», application № 12850/87, judgment 27.09.1992
61. «Yavuz v. Turkey», application № 67137/01, judgment 10.01.2006
62. «Berktaş v. Turkey», application № 22493/93, judgment 01.03.2001
63. «Bursuc v. Romania», application № 42066/98, judgment 12.10.2004
64. «Abu Zubaydah v. Lithuania», application № 46454/11, judgment 31.05.2018
65. «Steven Willcox and Scott Hurford v. the UK» (dec.), applications № 43759/10, 43771/12
66. «Othman (Abu Qatada) v. the UK», application № 8139/09, judgment 17.01.2012
67. «Gäfgen v. Germany» [GC], application № 22978/05, judgment 01.06.2010.
68. «Tarasov v. Ukraine», application № 17416/03, judgment 31.10.2013.
69. «Zyakun v. Ukraine», application № 34006/06, judgment 25.02.2016.
70. «Harytunyan v. Armenia», application № 36549/03, judgment 28.06.2007
71. A Public Divided: Americans' Attitudes about Torture. URL: www.ropercenter.cornell.edu/public-divided-americans-attitudes-about-torture
72. Flavin P., Nickerson D. Reciprocity and Public Opinion on Torture. URL: www.researchgate.net/publication/228890514_Reciprocity_and_Public_Opinion_on_Torture
73. Amnesty poll finds 29% say torture can be justified. URL: www.bbc.com/news/uk-27387040
74. Stop Torture Global Survey. Amnesty International, 2014.
75. Global opinion varies widely on use of torture against suspected terrorists. URL: www.pewresearch.org/fact-tank/2016/02/09/global-opinion-use-of-torture-against-suspected-terrorists
76. Torture Can Be Useful, Nearly Half of Americans in Poll Say. URL: www.nytimes.com/2016/12/05/world/americas/torture-can-be-useful-nearly-half-of-americans-in-poll-say.html
77. Almost half of Americans see torture as acceptable, Red Cross survey finds. URL: www.theguardian.com/world/2016/dec/05/torture-survey-red-cross-people-on-war-poll
78. One in five Swiss justifies torture of combatants. URL: www.swissinfo.ch/eng/society/icrc-survey_one-in-five-swiss-justifies-torture-of-combatants-/42730250
79. People on War: Canadians' changing attitudes on torture and warfare. URL: www.redcross.ca/blog/2016/12/people-on-war-canadians-changing-attitudes-on-torture-and-warfare

80. Four in ten Britons unsure if torture is always wrong. URL: www.freedomfromtorture.org/news/four-in-ten-britons-unsure-if-torture-is-always-wrong
81. Among millennials in 16 countries, Israelis least opposed to torture – poll. URL: www.timesofisrael.com/among-millennials-in-16-countries-israelis-least-opposed-to-torture-poll
82. Egypt: Systematic torture is a state policy. URL: www.cihrs.org/egypt-systematic-torture-is-a-state-policy/?lang=en
83. Over 14,300 people ‘tortured to death’ in Syria. UR: www.aa.com.tr/en/middle-east/over-14-300-people-tortured-to-death-in-syria/1889956
84. Surviving Death: Police and Military Torture of Women in Mexico. Amnesty International Report. London, 2016. 56 p.
85. Torture in Europe: The Law and Practice. Regional Conference Report. London: Redress Trust, September 2012. 44 p.
86. Kobzin D., Chernousov A., Shcherban S., Batchaiev V. Otsinka masshtabiv nezakonnoho zastosuvannia syly v politsii Ukrainy u 2018 rotsi. URL: www.khpg.org/1561465967
87. Were 50 Million People Really Killed in the Inquisition? URL: www.ncregister.com/blog/were-50-million-people-really-killed-in-the-inquisition
88. Peters E. Inquisition. Berkeley: University of California Press, 1989.
89. Beaumont D. The Spanish Inquisition: Debunking the Legends. URL: www.strangenotions.com/spanish-inquisition
90. Historians say Inquisition wasn't that bad. URL: www.theguardian.com/world/2004/jun/16/
91. Lea H. A History of the Inquisition of the Middle Ages. In Three Volumes. Vol. II. New York: Harper & Brothers, Franklin Square, 1888. 587 p.
92. Ryttsen Dzh. Sovremennyye sotsyolohycheskiye teoryy. 5-e yzd. SPb.: Pyter, 2002. 688 s.
93. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. 29th General Report of the CPT (1 January - 31 December 2019). Council of Europe, May 2020. 99 p.
94. For a torture-free world: Council reinforces EU policy towards third countries on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment. URL: www.consilium.europa.eu
95. Amnesty International. Report on Torture. London: Gerald Duckworth & Co, Ltd., 1973. 224 p.
96. Guidelines on EU Policy Towards Third Countries on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment – 2019 Revision of the Guidelines
97. Council conclusions on a rights-based approach to development cooperation, encompassing all human rights, 9987/14, May 2014.
98. United against all forms of torture: Applying a cross-cutting perspective to prevent, prohibit and redress torture globally: 18th EU-NGO Human Rights Forum, Brussels, 1-2 December 2016. URL: www.omct.org/reports-and-publications/european-union/2017/04/d24281
99. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2017 [on the report of the Third Committee (A/72/439/Add.1)]
100. The negative impact of corruption on the right to be free from torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. URL: www.right-docs.org/doc/a-hrc-res-37-19/
101. Optional Protocol to the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. URL: www.ohchr.org/En/HRbodies/opcat/Pages/OPCATIndex.aspx
102. Yahunov D. Ukrainska penitentsiarna polityka (1991 – 2020): uzahalnennia moduliatsii ta otsinka osnovnykh pokaznykiv. *European political and law discourse*, 2020. Volume 7, issue 5. P. 109-158.
103. «Muršić v. Croatia» [GC], application № 7334/13, judgment 20.10.2016
104. «Neshkov and Others v. Bulgaria», applications № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12, 9717/13, judgment 27.01.2015
105. The CPT publishes report on Ukraine. URL: www.coe.int/en/web/cpt/-/the-cpt-publishes-report-on-ukrai-1
106. «Murray v. the Netherlands» [GC], application № 10511/10, judgment 26.04.2016
107. «Mastromatteo v. Italy» [GC], application № 10511/10, judgment 26.04.2016
108. «Dickson v. the United Kingdom» [GC], application № 44362/04, judgment. 04.12.2007
109. «James, Wells and Lee v. the United Kingdom», applications № 25119/09, 57715/09, 57877/09, judgment 18.09.2012
110. Yagunov D. Pozytyvizm ta bezpeka suspilstva abo druhe zhyttia teorii pryrodzhenoho zlochyntsia. *Rynkova ekonomika: Suchasna teoriia i praktyka upravlinnia*. Odesa: ONU im. I.I.Mechnykova, 2009. 6, ch. 2, t. 12. S. 132-138.
111. Yagunov D. Sex offenders u politytsi sotsialnoho kontroliia: do pytannia pro reaktualizatsiiu kontseptsii nebezpechnoho stanu osoby. *Visnyk Penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*, 2020, 3(13). S. 115-129.
112. Kohl D. The Disease of Torture – The role of the CPT to perform preventive «medical» check-ups. Karl-Franzens University of Graz, Law School. URL: www.nhc.nl/assets/uploads/2017/07/David-Kohl-Topic-essay-1.pdf

DOI 10.31558/2617-0248.2020.5.9

UDC 323.173

ETHNIC SEPARATISM, ITS PLACE AND ROLE IN POLITICAL PROCESSESORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7739-7232>**Khevturiani Amiran, Doctor of International Relations, Professor of Georgian Technical University (Georgia)**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6889-4771>**Kveselava Igor, Doctor of Historical Sciences, Professor of Georgian Technical University, President of the Academy of Social Sciences (Georgia)**

One of the most actualized ethnopolitical problems of our time is the growth in the number of separatist movements in different parts of the world. This phenomenon developed and gained strength in the second half of the 20th century simultaneously with the anti-colonial and national liberation movements. Moreover, it is worth noting that movements that set as their main goal the separation of a certain part of a multinational state and the creation of an independent national-state entity in this territory, have intensified not only in third world countries, where the colonial legacy left a significant number of disputed borders, but and in the oldest Western democracies. The course of the processes of ethnic separatism in multi-ethnic states largely depends on the degree of development of democratic institutions and values in society. Depending on this factor, the movement for secession from a single state may take the form of a constitutional process and public dialogue, or an intra-state conflict (or even war, depending on the scale of the violence). Briefly summarizing the above, it is necessary to highlight the following. Ethnic separatism means a movement whose main goal is to secede an ethnic region from a multinational state and create its own state formation or join another state. Thus, the concept of ethnic separatism does not include such phenomena as the disintegration of the state or its regionalization (so-called economic separatism), which act as independent processes not directly interdependent on the phenomenon of ethnic separatism. Ethnic separatism, as a phenomenon, to one degree or another inherent in all multinational states, has a serious impact not only on intrastate group relations, but also on international politics, which makes it possible to characterize it as a challenge to the world order that emerged after the end of the Cold War.

Keywords: separatism; globalization; national liberation movement; secession; ethno-territorial conflict;

Хевтуріані А., Квеселова І. Етнічний сепаратизм, його місце та роль в політичних процесах

Однією з найбільш актуальних етнополітичних проблем сучасності є зростання кількості сепаратистських рухів у різних частинах світу. Це явище розвивалось і набирало сили у другій половині ХХ століття одночасно з антиколоніальним та національно-визвольним рухом. Більше того, варто зазначити, що рухи, що ставлять своєю головною метою відокремлення певної частини багатонаціональної держави та створення незалежного національно-державного утворення на цій території, посилились не лише в країнах третього світу, де колоніальна спадщина залишила значну кількість спірних кордонів, але і в найстаріших західних демократіях. Хід процесів етнічного сепаратизму в багатоетнічних державах значною мірою залежить від ступеня розвитку демократичних інститутів та цінностей у суспільстві. Залежно від цього чинника, рух за відокремлення від однієї держави може мати форму конституційного процесу та публічного діалогу, або внутрішньодержавного конфлікту (або навіть війни, залежно від масштабу насильства). Коротко підсумовуючи вищезазначене, необхідно відзначити наступне: етнічний сепаратизм означає рух, основною метою якого є відокремлення етнічного регіону від багатонаціональної держави та створення власного державного утворення або приєднання до іншої держави. Таким чином, поняття етнічного сепаратизму не включає такі явища, як дезінтеграція держави або її регіоналізація (так званий економічний сепаратизм), які виступають як самостійні процеси, які безпосередньо не залежать від явища етнічного сепаратизму. Етнічний сепаратизм, як явище, в тій чи іншій мірі властиве всім багатонаціональним державам, має серйозний вплив не тільки на внутрішньодержавні відносини між групами, але і на міжнародну політику, що дозволяє охарактеризувати це як виклик світовому порядку, що виник після закінчення холодної війни.

Ключові слова: сепаратизм; глобалізація; національно-визвольний рух; сецесія; етнотериторіальний конфлікт

The concept of ethnic separatism includes exclusively a movement, the purpose of which is the exit of an ethnic region from a multinational state in order to create its own national state formation or to join another state. One of the most important prerequisites for the deepening of the ethnopolitical conflict based on the demand for

secession is the formation of an identity conflict, which is one of the main obstacles in the search for ways to resolve such problems. This factor also significantly increases the scale of violence and the brutality of the parties in the conflict, which leads to an increase in the number of victims among the population.

The course of the processes of ethnic separatism in multi-ethnic states largely depends on the degree of development of democratic institutions and values in society. Depending on this factor, the movement for secession from a single state may take the form of a constitutional process and public dialogue, or an intra-state conflict (or even war, depending on the scale of the violence).

External military intervention in an ethno-political conflict based on the demands of an ethnic group to secede from a multinational state at the current historical stage is a negative factor in the settlement of such conflicts due to the fact that it is unable to influence the causes of the conflict. External intervention introduces into the conflict, in addition to the acting parties, an additional active agent who pursues his interests in a given conflict situation and is not always interested in a quick settlement of the conflict.

The policy of ethnic preferences can play a significant role in reducing the severity of the problem of ethnic separatism in the world, ensuring a flexible response of the state authorities to the problems of ethnic groups. Variations of such a policy should be created only on the basis of the local context and the experience of the relationship between a particular state and its ethnic groups. The perception of preferential policies directly depends on the prevailing culture of conflict in society.

To prevent or resolve conflicts on the basis of ethnic separatism, the development of an appropriate education system for the population of potentially separatist regions is of particular importance. The priority should be the formation of personal attitudes that correspond to civil society with a gradual decrease in the role of ethnic identification in everyday life, which is ensured by a balanced combination of the civil and ethnocultural components in the educational policy of a multinational state.

As for the definition of separatism as a phenomenon, a social process, there is no complete unity on this issue among researchers. However, it should be noted that different researchers often mean different phenomena under the concept of "separatism". In this case, the question is: should the terms "separatism" and "secession" be attributed to movements that set their main (and often the only) goal of leaving the ethno-federal system and creating their own national state formation, or can the scope of their application be expanded at the expense of those movements that claim to expand territorial autonomy, obtain a special status within the framework of a single state, strengthen their control over the occupied territory? According to a number of Western researchers, the term "separatism" can be interpreted quite broadly and can include those ethnic movements that put forward demands for a broader regional autonomy within a single state [11; 15]. According to this point of view, separatists demanding complete separation and the creation of their own national state, they are simply in worse conditions in their ethno-federal system compared to other separatist groups in other states. As examples, the famous American researcher D. Horowitz cites the difference in the position and demands of the Basques and Catalans in Spain in the last century, emphasizing that the radical demands of the Basque separatists are largely due to the brutal repressions that were carried out against them during the reign of General Franco [11, p. 231].

In addition to the above, there is a significant problem in defining the main approaches to explain the rise of separatism in the XX century. Most of the explanations for this phenomenon are somehow connected with nationalism. Firstly, it is about whether each ethnic group should have its own state. In the case of a positive answer to this question, in such situations the rise of nationalism and national self-awareness will inevitably cause separatist sentiments if this group is part of the ethno-federal system. J. Kellas, briefly summarizing the main aspects of the theories of nationalism by K. Deutsch, M. Hechter, E. Gellner, E. Smith, concluded that based on these views, the rise of nationalism (and with it separatist sentiments) is a kind of reaction to modernization [12, p. 39-49]. This phenomenon, according to the American researcher, is expressed in a reaction to the growth of inequality between the center and the periphery, cultural, economic and political differences that appear between them. It is also a reaction to the process of industrialization and the growing role of the state in promoting this process, and in addition, "the decline of religion, the strengthening of the centralized state and the bureaucratic system, as well as the growing pressure of the industrial economy."

A different approach to the problem is based on the point of view according to which the weakening of the state leads to the growth of separatist sentiments. P. Hirst and G. Thompson argue that with "the decline of central government .... national minorities and regions can defend their autonomy with less fear ...". Sometimes the weakening of the state is associated with the process of globalization. So, for example, R. Börbach expressed the idea that on the periphery "governments are significantly weakened due to the fact that international capital imposes its own conditions on them" [6, p. 19]. Thus, according to this point of view, until the state has sufficient strength, this circumstance will restrain nationalist and separatist movements.

Some researchers directly put forward the thesis that globalization has a more direct impact on separatism than only through weakening the state. For example, E. Cvetkovic and D. Kellner argue that "there has been a significant rise in subcultures of resistance that try to preserve specific forms of culture and society as opposed to globalization and homogenization", which, in turn, are supported by central governments [8, p. 9]. These authors do not insist on the fact that globalization was the only reason for such a powerful rise in the separatist movement in the world, although we are sure that it played an important role here.

The fall of the authoritarian regimes in Eastern Europe and, above all, the collapse of the USSR are often cited as the reasons that catalyzed separatism. As Y. Bugaysky notes, with the collapse of the USSR and the collapse of the communist system in Eastern Europe, "a wide opportunity has opened up for the revival of ethnic consciousness and the revival of movements for national self-determination." [8, p. 9]. The end of authoritarian one-party rule in a number of African states is also often attributed to the causes of interethnic conflicts and separatist movements on the continent.

Simultaneously with the cessation of the existence of the socialist states, as some researchers believe, there was a feeling of the loss of ideology, which for many years bound society with common goals and objectives. K. Young specifically noted the importance of such a "legitimizing doctrine" for maintaining the integrity of the ethno-federal system. This moment, noted in various countries, is also put forward as one of the reasons for the rise of separatism.

Also, among these reasons, the policy of a single state, aimed at cultural assimilation of non-titular ethnic groups, is often mentioned. D. Brown, for example, noted that the increase in the number of cases of ethnic separatism among ethnic minorities is due to the assimilationist policy of the state [3, p. 3].

Ethnic separatism is essentially an ethno-territorial conflict, which is based on the desire of an ethnic group to stand out from the common state, perceived by its representatives as a state formation of another ethnic group. Usually separatism is divided into three main categories: 1) secession, which implies secession from a single state and the creation of its own independent national state; 2) irredentism - separation from one state in order to join another; 3) enosis - separation from the state for the purpose of joining a state with a single ethnic population. It is worth considering the fact that the most frequent case of separatism is secession, the other two options are extremely rare and are in addition to the first.

In addition, as mentioned above, there is no unified approach to whether to consider movements in ethno regions that demand the expansion of autonomy within a single state to be separatism, and whether the disintegration of colonial empires, as well as states such as the USSR and Yugoslavia. As for the first provision, here the term "separatism" is inappropriate, since it does not reflect the essence of the phenomenon. Decentralization of the country to one degree or another does not necessarily lead to manifestations of separatism and the separation of any ethno-territories. Problems with civil integration of certain regions arise in many countries, but demands for secession are not heard everywhere. Here, in our opinion, the categories of decentralization or (in some cases) regionalization in domestic relations would be more appropriate, which in essence does not lead to the disintegration of a single state, economic and legal space.

Also here it is necessary to distinguish between separatism as the separation of one territory from a single state and the disintegration of a state, when practically all parts of the former single space become independent states. The disintegration of a state may well begin with the demands of one or a number of ethnic groups for secession; nevertheless, the satisfaction of these demands in one way or another does not lead directly to the complete disintegration of a single state. A striking example of this is the history of the collapse of the USSR, which began with the demands of the Baltic republics to secede from the Union. If a new union treaty was signed, to which 9 out of 15 union republics had agreed by August 1991, a single state would have been preserved in a transformed form; the republics that did not sign the treaty would actually have committed secession by doing so. As a result, after the failed speech of the State Emergency Committee, the union agreement was not signed by any of the republics, which led to the collapse of the union state as such.

A similar example is demonstrated by the history of the collapse of the Yugoslav Federation. The only exception in this case is the position of the international community, the most active representatives of which, as well as a number of international organizations, immediately began to take a very active part in the process of the disintegration of the ethno-federal system of Yugoslavia. A special conference on the peaceful settlement of the conflict was convened, the participants which turned to the International Arbitration Court with a request to determine the legality of the separation of parts of the union republics from a single state. The court identified Yugoslavia as a federation in the process of disintegration. By virtue of this definition, the court concluded that new states can be formed within the former republican borders, but not any others.

Here we come to another important problem related to the analysis of ethnic separatism, namely, the role of the international community and the problem of external interference in the internal ethnopolitical and ethno-territorial conflict. Many researchers note that it was international intervention that led to the collapse of the Yugoslav ethno-federal system through one of the most brutal and bloody civil wars in the 20th century. Of course, we do not share this point of view, since the system was completely degraded. On the other hand, the central government of Yugoslavia from the very beginning chose the path of violence to preserve its territorial integrity, which led to the final collapse of the system.

In addition, among the problems arising as a result of the intensification of the separatist movement, it is necessary to single out the so-called mutual separatism, which makes it extremely difficult to resolve the conflict. In other words, separatism in one region can lead to the emergence of secessionist movements in other parts of the country. Among other things, in a situation where we can observe sequentially emerging foci of separatism (or threats of their emergence), the task of the central government on the way to search for a possible solution to the situation while maintaining the general status quo becomes much more complicated. Attempts by the authorities, by fulfilling part of the requirements of the national elite and the population of a potentially separatist region or by providing them with certain advantages, to preserve this or that territory as part of the federation often meet with harsh rejection from

other subjects. A convincing example of this statement is the situation that developed in late 1991 - early 1992 in Georgia. When the Abkhaz separatists began a separatist movement, demanding separation from Georgia, then the Ossetian separatists also followed them. However, it should be noted that the movement of Abkhaz and Ossetian separatists in Georgia began during the Soviet era. Then the Abkhaz separatists demanded separation from the Georgian SSR and obtaining the status of a separate union republic within the USSR. While in the case of the Ossetian separatists, the situation was different, they demanded the secession from the Georgian SSR and entry into the Autonomous Republic of North Ossetia, which in turn was part of the RSFSR. They did not achieve their goal until the collapse of the USSR, but after Georgia declared independence and became a sovereign state, Abkhazian and Ossetian separatists were able to achieve their goal with the support and direct assistance of the Kremlin.

As noted above, one of the main issues in connection with the secession is the problem of ethnic minorities in the hotel areas. In this regard, it is appropriate to cite the opinion of D. Horowitz, who considers the general rule of separatist movements that "... groups enjoying the right to self-determination form states with ethnic characteristics that exclude minorities. The main focus is on the origin". It should be added that, moreover, sometimes ethnic groups that have separated either as a result of secession or during the disintegration of the federation try to make the territory of their national state ethnically pure, free from the presence of national minorities. An example of this is persistent striving. Abkhazian authorities, when they and their subordinates of gangs forced 250,000 ethnic Georgians to leave Abkhazia.

It is worth noting that for a state that has separatist movements on its territory, the decision to "divorce" is extremely difficult. In any case, the state will resist the secession of any part of it, fearing the "domino" effect that may follow after the precedent of a successful secession. Briefly summarizing the above, it is necessary to highlight the following. Ethnic separatism means a movement whose main goal is to secede an ethnic region from a multinational state and create its own state formation or join another state. Thus, the concept of ethnic separatism does not include such phenomena as the disintegration of the state or its regionalization (so-called economic separatism), which act as independent processes not directly interdependent on the phenomenon of ethnic separatism. Ethnic separatism, as a phenomenon, to one degree or another inherent in all multinational states, has a serious impact not only on intrastate group relations, but also on international politics, which makes it possible to characterize it as a challenge to the world order that emerged after the end of the Cold War.

References:

1. Bates R. Ethnic Competition and Modernization in Contemporary Africa Comparative Political Studies. 1974. – Vol.6. #4. – P. 156-189.
2. Brown C, Boswell T. Ethnic conflict and political violence: A cross-national analysis // Journal of political and military sociology. 1997. – Vol. 25. – # 1. – P. 111-130.
3. Brown D. The State and Ethnic Politics in South-East Asia. London, 1994.
4. Brubaker R. Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe. – Cambridge, 1996. – 202 p.
5. Bugajski J. Ethnic Politics in Eastern Europe. – Armonk, New York, 1994. – 493 p.
6. Burbach R, Nunez O, Kagarlitsky O. Globalization and its Discontents, The Rise of Postmodern Socialisms. – London, 1997. – 196 p.
7. Carment D., James P. Internal Constraints and Interstate Ethnic Conflict // Journal of Conflict Resolution. March 1995. – Vol.39. # 1. – P. 82-109.
8. Cvetkovich A, Kellner D. Introduction: Thinking Global and Local / Cvetkovich A., Kellner D., eds. Articulating the Global and the Local Globalization and Cultural Studies. – Boulder, 1997. – 258 p.
9. Hale H.E. Statehood at Stake: Democratization, Secession and the Collapse of the USSR. Cambridge, 1998. – 243 p.
10. Hobsbawm E. The nation and globalization // Constellations. 1998. – Vol. 5. # 1. – P. 1-9
11. Horowitz D. Ethnic Groups in Conflict. Berkeley, 1985. – 697 p.
12. Kellas J. The Politics of Nationalism and Ethnicity. New York, 1991. P. 39-49.
13. Laitin D.D. Identity in Formation: the Russian-speaking populations in the near abroad. – Ithaca, 1998. – 417 p.
14. Meernik J. United States Military Intervention and the Promotion of Democracy. Journal of Peace Research. 1996. – Vol. 33. # 4. – P. 391-402.
15. Henkin S. Separatism v Rossii – pozadi ili vpered? // Pro et Contra. 1997. T. 2. № 1. S. 27-43.

Бібліографічний список:

1. Bates R. Ethnic Competition and Modernization in Contemporary Africa Comparative Political Studies. 1974. – Vol. 6. #4. – P. 156-189.
2. Brown C, Boswell T. Ethnic conflict and political violence: A cross-national analysis // Journal of political and military sociology. 1997. – Vol. 25. – # 1. – P. 111-130.
3. Brown D. The State and Ethnic Politics in South-East Asia. London, 1994.
4. Brubaker R. Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe. – Cambridge, 1996. – 202 p.
5. Bugajski J. Ethnic Politics in Eastern Europe. – Armonk, New York, 1994. – 493 p.

6. Burbach R, Nunez O, Kagarlitsky O. Globalization and its Discontents, The Rise of Postmodern Socialisms. – London, 1997. – 196 p.
7. Carment D., James P. Internal Constraints and Interstate Ethnic Conflict // Journal of Conflict Resolution. March 1995. – Vol.39. # 1. – P. 82-109.
8. Cvetkovich A, Kellner D. Introduction: Thinking Global and Local / Cvetkovich A., Kellner D., eds. Articulating the Global and the Local Globalization and Cultural Studies. – Boulder, 1997. – 258 p.
9. Hale H.E. Statehood at Stake: Democratization, Secession and the Collapse of the USSR. Cambridge, 1998. – 243 p.
10. Hobsbawm E. The nation and globalization // Constellations. 1998. – Vol. 5. # 1. – P. 1-9.
11. Horowitz D. Ethnic Groups in Conflict. Berkeley, 1985. – 697 p.
12. Kellas J. The Politics of Nationalism and Ethnicity. New York, 1991. P. 39-49.
13. Laitin D.D. Identity in Formation: the Russian-speaking populations in the near abroad. – Ithaca, 1998. – 417 p.
14. Meernik J. United States Military Intervention and the Promotion of Democracy. Journal of Peace Research. 1996. – Vol. 33. # 4. – P. 391-402.
15. Хенкин С. Сепаратизм в России – позади или впереди? // Pro et Contra. 1997. Т.2. №1. С. 27-43.

DOI 10.31558/2617-0248.2020.5.10

УДК 340.116

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПРОЄКТУВАННІ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3922-7619>

Чальцева О.М., д. політ. н., завідувач кафедри Донецького національного університету імені Василя Стуса

Процес інституціоналізації громадянського суспільства в Україні як одного з головних акторів публічного поля політики має свої специфічні особливості, які впливають на якість публічного капіталу та стан політичної системи.

Кризові явища в політичній системі України, які призвели до зміни влади, сплеску громадянської активності та появи нових форм взаємодії публічних акторів, актуалізували питання аналізу та моніторингу громадянського сектора в державі та визначення його ролі у формуванні публічної політики.

Процес інституціоналізації громадянського суспільства в українському публічному просторі проходить у тісному взаємозв'язку з державними інститутами, які також структурно і функціонально змінюються, втрачаючи традиційні функції і піддаючись інноваціям. Інституціональні перетворення запускають механізми змін у системі взаємин акторів і формують нові практики співпраці. Складні та фрагментовані взаємодії державних і недержавних інститутів (нових і тих, що реформуються) публічної політики створюють множинність мережових практик співпраці і формують публічний капітал сучасної політичної системи України.

Формування нової моделі публічної політики в Україні по траєкторії «знизу – вгору» (інститутами громадянського суспільства) проходить у відповідності з глобальними тенденціями змін інститутів і практик взаємодій акторів політичних процесів, але має суттєві особливості і труднощі. Унікальність українського варіанту полягає в тому, що громадянське суспільство швидше і результативніше інституціоналізується як публічний актор, ніж держава, яка не «встигає» інституціонально підлаштуватися під зміни і в силу обмеженості традицією попередньої управлінської моделі гальмує участь громадського сектору в політичному житті, створюючи імітаційні практики публічності.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститути, публічна політика, капітал, громадський сектор.

Chaltseva O. The role of civil society in the design of public policy in Ukraine

The process of institutionalization of civil society in Ukraine as one of the main actors in the public field of politics has its own specific features that affect the quality of public capital and the state of the political system.

The crises in the political system of Ukraine, which led to a change of government, a surge in civic activity and the emergence of new forms of interaction between public actors, raised the issue of analysis and monitoring of the civil sector in the country and determining its role in public policy.

The process of institutionalization of civil society in the Ukrainian public sphere takes place in close cooperation with state institutions, which are also structurally and functionally changing, losing traditional

functions and succumbing to innovations. Institutional transformations trigger mechanisms of change in the system of actor relations and form new practices of cooperation. Complex and fragmented interactions of state and non-state institutions (new and reforming) of public policy create a multitude of network practices of cooperation and form the public capital of the modern political system of Ukraine. The formation of a new model of public policy in Ukraine on the trajectory of "bottom – up" (civil society institutions) is in line with global trends of change of institutions and practices of interaction of actors in political processes, but has significant features and difficulties. The uniqueness of the Ukrainian version is that civil society is faster and more effectively institutionalized as a public actor than a state that does not "have time" to institutionally adapt to change and due to the limited tradition of the previous governance model inhibits public sector participation in political life.

Keywords: civil society, institutions, public policy, capital, public sector.

Для демократичних систем, які орієнтуються на діалогову модель відносин між акторами, головна роль відводиться інституту громадянського суспільства. Роль громадянського сектора в демократичних системах можна визначити як діяльнісну характеристику громадян у публічній взаємодії, яка передбачає: здатність дискутувати й формувати суспільні цінності; здатність формувати позитивний політичний порядок; готовність співпрацювати на горизонтальному рівні, розвиваючи соціальний капітал громадянського суспільства в цілому, а не тільки його окремих груп; змогу взаємодіяти з органами державного управління з метою підвищення ефективності публічного управління; здатність використовувати й просувати гуманітарні (а не маніпулятивні) технології взаємодії; готовність проявляти протестну активність у межах правового поля.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Аналіз інституціоналізації громадянського суспільства як актора публічної політики доцільно розглядати через призму неоінституціонального підходу. У 90-ті роки помітно посилюлися позиції політичного інституціонального підходу до аналізу динаміки громадської підтримки, який акцентував увагу на інституціональних факторах, а саме на структурі політичних інститутів і її ролі у визначенні способів вираження громадянським суспільством своєї підтримки або недовіри до влади (Андерсон К., Пауелл Дж. Б., Віттен Г., Найджеб А. та ін.).

Взаємозв'язок держави і громадянського суспільства – це сфера соціологічного неоінституціоналізму, який за допомогою інституціональної методології і термінології розкриває «наявність стабільних моделей взаємодії, що існують між групами приватного сектора, а також між цими групами й державним сектором. Застосування потужних аналітичних засобів для опису цих зв'язків також примножує значення такого варіанту інституціонального аналізу Пітерс Б.

Представники структурного інституціоналізму (Уівер, Рокман, Прессман, Вілдавські, Іммергарт, Шугарт, Лейпхарт та ін.) дають нам зрозуміти, яким чином публічні інститути, в тому числі громадянське суспільство впливають на публічну політику і як приймаються рішення (теорія «контрольно-пропускних пунктів»). Цей напрямок основний акцент робить на структурно-діяльнісному аспекті публічної політики, де ключова роль відведена структурі інституціональних акторів і механізмам прийняття рішень.

В українській політичній науці проблемам громадянського суспільства присвячені роботи: Гураль П., Колодій А., Степаненко В., Мазуренка Л., Щедрової Г., Червякової О. та ін.

Метою статті є виявлення специфічних особливостей процесу інституціоналізації громадянського суспільства в Україні як одного з головних акторів публічного поля політики, які впливають на якість публічного капіталу та стан політичної системи у цілому.

Виклад основного матеріалу. В умовах, коли держава як основний інститут перестала бути монополістом у вирішенні політичних і соціальних проблем, реальною потребою стає участь громадськості в політичному управлінні, залучення населення та громадських асоціацій у процес прийняття, здійснення та контролю над прийняттям рішень.

Традиція в політичній науці, яка існувала довгий період часу, представляла громадянське суспільство в інституціональному плані виключно як сукупність громадських об'єднань і некомерційних організацій. Сучасне розуміння громадянського суспільства зводиться до того, що воно представлено в політичному просторі різноманітними і численними інституціями та формами прояву громадянської активності. Громадянське суспільство – це багатогранний і диференційований ансамбль різноманітних інститутів і суб'єктів – юридичних осіб та незареєстрованих організацій, які здійснюють соціально-корисну діяльність у різних сферах суспільного життя, створюючи умови для самореалізації громадян їх об'єднань, забезпечення приватних потреб та інтересів, а також, по мірі становлення громадянського суспільства, поступового перерозподілу між громадськими інститутами і державою за вирішення важливих завдань у ході просування принципів партиципаторної демократії та розширення політичної участі [1, с.5-6].

Громадські інститути – це історично певний різновид соціокультурних систем, які характеризуються в цілому горизонтальними й неформальними зв'язками, добровільним типом членства, відкритістю, що встановлює й підтримує організаційні, ціннісно-нормативні та інші межі автономної діяльності й конвенційної взаємодії людей, а також спрямовує їх активність у бік більш ефективної та всебічної актуалізації діяльності

відповідно до критеріїв громадянськості (цілісність, свобода і самодіяльність) [2, с. 282].

Такий тип інститутів забезпечує горизонтальну взаємодію акторів (зв'язок координації) при домінуючій ролі громадянського суспільства в публічній політиці. Рівень розвитку координаційних зв'язків визначає траєкторію публічної політики «знизу – вгору». Якщо громадянське суспільство інституціонально готове брати участь у процесі прийняття рішень, відповідно, зв'язки координації матимуть інтенсивний характер, а значить, і вплив «публіки» «знизу – вгору» буде продуктивним.

Кризові явища в політичній системі України, які призвели до зміни влади, сплеску громадянської активності та появи нових форм взаємодії публічних акторів, актуалізували питання аналізу та моніторингу громадянського сектора в державі та визначення його ролі у формуванні публічної політики. Аналіз інституціоналізації громадянського суспільства як суб'єкта публічної політики в Україні повинен враховувати наступні фактори:

1. характер змін політичного простору на різних рівнях: глобальному, регіональному, національному;
2. національний політичний простір має конкретно-історичний, системний і дискретний характер;
3. суб'єктність громадянського суспільства визначається специфічною соціокультурною диференціацією політичної ідентифікації українського соціуму;
4. характер і форми взаємодії між інститутами громадянського сектора та іншими суб'єктами політики, залежать від інституціонального оформлення системи соціального партнерства;
5. ступінь організаційної оформленості громадянського суспільства.

Такі глобальні тренди як процеси зміни суб'єктності в публічному політичному просторі і форматування нових інститутів та інституціоналізованих практик взаємодії акторів, спрямованих на співучасть в управлінні, привели дослідників до розуміння того, що публічна політика вже не може бути обмежена тільки електоральними процесами і практиками участі населення у вирішенні питань, які задані політичним порядком денним [3]. Залучення громадян до політичного життя перетворює їх у повноцінних і самостійних акторів, здатних формувати, просувати порядок денний і контролювати ступінь його виконання. Одним з головних показників громадянської самостійності є рівень її інституціоналізації, завдяки якій роль публічних акторів стає все більш значущою і підвищує їх суб'єктний статус.

Українська держава, перебуваючи в умовах трансформаційних змін, орієнтуючись на глобальні тенденції у сфері управління, намагається адаптувати свої традиційні інститути і стимулювати появу нових інститутів у відповідності з викликами системи ззовні і зсередини. Для забезпечення сталого розвитку і запобігання конфліктності в системі в умовах інституціонального реформування, важливим є дотримання принципу горизонтальної інтеграції акторів публічного процесу. Останнє передбачає, що перетворення інститутів соціально-політичної сфери відбувається не ізольовано від публічної сфери та соціально політичних акторів, а навпаки, в тісному просуванні інтересів і очікувань основних агентів публічного поля в політичному просторі, зацікавлених в ефективному функціонуванні даних інститутів [4, с. 20].

Процес інституціоналізації громадянського суспільства в українському публічному просторі проходить у тісному взаємозв'язку з державними інститутами, які також структурно і функціонально змінюються, втрачаючи традиційні функції і піддаючись інноваціям. Інституціональні перетворення запускають механізми змін у системі взаємин акторів і формують нові практики співпраці. Складні та фрагментовані взаємодії державних і недержавних інститутів (нових і тих, що реформуються) публічної політики створюють множинність мережових практик співпраці і формують публічний капітал сучасної політичної системи України.

Роль громадянського суспільства у мережових конструкціях публічного партнерства залежить від рівня інституціоналізації даного виду акторів і від поведінкової стратегії держави по відношенню до суспільства.

Інституалізація громадянського суспільства регламентується правовими нормами (друга категорія законів, що відносяться до громадського сектора, див. у § 5.2) та прийнятою в 2016 р. Національною стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки (далі – Стратегія) [5].

Стратегію можна розглядати як складову стратегії сталого розвитку «Україна-2020» схвалену Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015. В ній зумовлено необхідність створення державою сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, різноманітних форм демократії участі, налагодження ефективної взаємодії громадськості з органами державної влади та органами місцевого самоврядування [217]. Указ Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68 «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» [6].

Як зазначає українська дослідниця О. В. Червякова за результатами проведеного аналізу за системою основних чинників самоорганізаційної спроможності, Стратегія є важливим і основним документом для формування і розвитку громадянського суспільства та публічного управління, де добре і чітко визначено умови, як основні проблеми розвитку громадського сектора в Україні, сформовано ідеї, що являють собою мету і принципи Стратегії, а також зазначено технології через стратегічні напрями та завдання з урахуванням реалізації, моніторингу та оцінкою виконання Стратегії. Але відсутність такого чинника як ресурси і постійного діалогу між інституціями державної та публічної влади унеможливило реалізацію даної Стратегії на сучасному етапі [7, с. 206].

На фоні досить повільного і запізненого у часі процесу формування і реалізації стратегії розвитку громадянського суспільства в публічному просторі України, сучасна практика участі громадського сектора

в політичному житті країни і його організаційний розвиток мають вже свою історичну традицію і певні особливості в організаційному, ресурсному, правовому, структурному, поведінковому плані.

Рівень організаційної оформленості громадянського суспільства є одним з основних показників якості та ефективності даного інституту в процесі формування публічної політики. Згідно Індексу сталості розвитку організацій громадянського суспільства (ОГС) України з 2009р. по 2019р., загальний рівень сталості громадського сектора в цілому покращився, хоча зміни стану даного інституту з 2009 р. мають незначний характер[8]. Див. табл.1.

Таблиця 1

**Показники Індексу громадянського суспільства
(CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia в Україні у 2009–2014 pp.)
(за даними USAID)***

*1 – консолідований рівень (найвищий), 7 – початковий (найнижчий).

Показник	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Сталий розвиток НУО	3,5	3,5	3,5	3,4	3,4	3,3	3,3	3,3	3,2	3,3	3,2
Правове середовище	3,6	3,6	3,5	3,5	3,4	3,4	3,4	3,4	3,5	3,6	3,5
Організаційна спроможність	3,6	3,5	3,5	3,4	3,4	3,3	3,3	3,3	3,2	3,2	3,1
Фінансова життєздатність	4,2	4,2	4,3	4,3	4,2	4,2	4,2	4,2	4,2	4,1	4,0
Кампанія громадського представництва	2,8	2,7	2,6	2,5	2,3	2,2	2,1	2,1	2,1	2,2	2,2
Надання послуг	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2
Інфраструктура	3,5	3,5	3,4	3,4	3,4	3,4	3,4	3,3	3,2	3,2	3,2
Ставлення з боку громадськості	3,8	3,7	3,6	3,6	3,5	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3

Джерело: Індекс громадянського суспільства CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia в Україні <https://www.usaid.gov/europe-eurasia-civil-society>

Організаційна складова формування громадянського суспільства за роки незалежності в Україні представлена достатньо великою кількістю зареєстрованих організацій громадського сектора. Так, за даними Єдиного державного реєстру установ та організацій України, оприлюдненими Державною службою статистики України (далі – Держстат), на 01 березня 2015 р. було зареєстровано 65080 громадських організацій, 25900 профспілок та їх об'єднань, 13800 благодійних організацій, 15786 об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та 1363 органів самоорганізації населення [9].

Позитивні зрушення сталися в інституціональній спроможності організацій, диверсифікації джерел фінансування, фінансовому менеджменті, громадському представництві, наданні послуг і ставленні з боку громадськості. Завдяки своїй ролі в Революції Гідності громадянське суспільство стало ідентифікуватись суспільством, державою і політиками як повноцінний гравець, який впливає на розвиток країни [10].

Включеність громадян у політичний процес виражається у різних формах політичної участі. Однією з форм є протестна поведінка. Політичні кризи в Україні, нездатність владних еліт забезпечити позитивні ефекти зворотного зв'язку призвели до алієнації – відчуження українського суспільства від політики, але в той же час – формуванню в окремій його частині усвідомлення неправильності дій керівництва країною і необхідності щось змінювати. В результаті в політичній системі України сформувалася соціально і тематично різноманітна протестна практика участі громадянського суспільства у публічному просторі України, яка стала одним з основних і регулярних способів впливу суспільства на владу.

Протести в Україні в силу своєї регулярності, системності, реактивності перетворилися на повноцінних акторів публічного процесу, розширили практики безпосередньо «вуличної» участі [11]. Такий вид самоорганізації політичних акторів – відповідна реакція на відсутність результатів зворотного зв'язку з владою і ситуативний пошук рішень з питань, які стоять перед незадоволеними групами. В результаті системної перманентної протестної культури сформувалась в Україні, на думку В. Степаненка, революційна публічність, яка з одного боку викрила проблеми взаємодії між суспільством і владою,

з іншого розкрила можливість для формування нових форм впливу на політику з боку громадянського суспільства [12, с. 60].

Ще одним яскравим прикладом інституціоналізованого актора, який формує публічний капітал «знизу – вгору», можна назвати аналітичні спільноти, які виконують експертну, аудиторську та дорадчу функції в українській державі. За даними глобального індексу Global Go To Think Tank INDEX Report в Україні 2014-20pp. офіційно діє більше 40 аналітичних центрів, які мають свою інтелектуальну репутацію і вносять фрагментарно внесок у політичні рішення держави [13].

Однією з основних проблем для даної категорії акторів в Україні є проблема підвищення їх суб'єктності і затребуваності в публічному просторі. Найчастіше держава, імітуючи громадську активність, виступає в ролі творця і покровителя експертних структур, механічно виділяючи для них простір у сфері політичних відносин в «потрібний» час і з «потрібним контентом», або створює діалоговий майданчик з експертними спільнотами, але в реальній політичній ситуації не використовує рекомендації цих структур. Для підвищення суб'єктності аналітичних спільнот в Україні необхідно забезпечити: публічність політичного процесу, затребуваність реальної аналітичної інформації з боку влади, включеність альтернативних «мозкових центрів» в експертні групи з розробки стратегій розвитку держави.

До позитивних ефектів інституціоналізації публічного капіталу можна також віднести розвиток краудсорсингової і краудфандінгової діяльності в Україні, що сприяє розвитку і використанню політичних інновацій у політичних практиках громадян.

Особливо активно розвивається в публічному полі України IT-краудсорсинг, одна з головних задач якого, впровадження цифрових технологій в управління державою, що дозволяє громадянам бути включеними в процес прийняття рішень є однією з основних умов електронної демократії. IT-краудсорсинг представлений в Україні численними стартапами, що пропонують інноваційні продукти для розширення публічного простору в мережі. Стартапери працюють над додатками і сервісами на основі відкритих даних, покликаних підвищити конкурентоспроможність України та сприяти розвитку громадянського суспільства [14]. Успішним прикладом є стартапівський проект громадської організації SocialBoost Стартап «1991 Data Incubator» – за підтримки міжнародних донорів, урядових організацій та інших партнерів [15]. Один із найшвидше зростаючих напрямків краудсорсингу в Україні – це проектний. Прикладом можуть бути проекти Є-Дата, «007» і Є-розслідування, створені за сприяння держави та громадянського сектора для впровадження в політичне поле системи публічних даних про державні фінанси. Розвиток цих проєктів, як різновиди політичного краудсорсинга дозволяє інституціувати антикорупційні механізми і за допомогою онлайн-технологій контролювати владу.

Таким чином, формування нової моделі публічної політики в Україні по траєкторії «знизу – вгору» (інститутами громадянського суспільства) проходить у відповідності з глобальними тенденціями змін інститутів і практик взаємодій акторів політичних процесів, але має суттєві особливості і труднощі. Унікальність українського варіанту полягає в тому, що громадянське суспільство швидше і результативніше інституціоналізується як публічний актор, ніж держава, яка не «встигає» інституціонально підлаштуватися під зміни і в силу обмеженості традицією попередньої управлінської моделі гальмує участь громадського сектора в політичному житті, створюючи імітаційні практики публічності.

Однією з основних проблем можна назвати недостатню підготовленість законодавчої бази щодо статусу, прав і обов'язків публічних інститутів громадянського сектора, що відбивається на характері відносин з державними структурами. Політико-правове підґрунтя участі громадського сектора в публічному процесі необхідно вдосконалювати і адаптувати до сучасних тенденцій розвитку політики і внутрішньополітичним реаліям. Особливої актуальності набувають питання необхідності законодавчого обґрунтування впровадження різноманітних конвенціональних форм участі громадськості в публічному процесі, що сприяє інституціоналізації суб'єктності, підвищенню рівня довіри до публічних акторів.

Особливістю української моделі публічної політики, форматованої «знизу – вгору», є висока протестна активність громадянського суспільства, яка в умовах порушення каналів зворотного зв'язку і низького рівня довіри громадян до політичних інститутів сприяє формуванню та інституціоналізації нових каналів громадянської та політичної участі.

Бібліографічний список:

1. Оценка состояния и развития гражданского общества в России / Проблемы, инструменты и региональная специфика / Под ред. В.Н.Якимца М.: КРАСАНД, 2010. 200 с.
2. Резник Ю.М. Введение в социальную теорию: социальная системологии. М.: Наука., 2003.525 с.
3. Бебик В. М. Електоральний політичний маркетинг: теорія і міжнародна практика. *Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації*. 2011. № 4. С. 325-331.
4. Никовская Л.И., Якимец В.Н. О состоянии институтов публичной политики. *Власть*. 2015. № 6. С. 16-22.
5. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>
6. Офіційний сайт президента України. URL: http://www.president.gov.ua/ru/content/pub_info.html
7. Червякова О.В. Перехід від державного до публічного управління в умовах розвитку

громадянського суспільства в Україні. *Публічне урядування. Випуск № 3 (4). 2016. С. 198-206.*

8. Индекс гражданского общества CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia в Україні. URL: <https://www.usaid.gov/europe-eurasia-civil-society>

9. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

10. Индекс сталості розвитку громадянського суспільства в Україні/ Творчий центр ТЦК. URL: <http://ccc-tck.org.ua/>

11. Чальцева О.М. Роль політичних протестів в публічному діалозі (український і російський досвід). *Гілея: науковий вісник. 2013. Випуск 75 (№ 8). С.480-482.*

12. Степаненко В. Политическая публичность в трансформации: дискурсы, символизации и практики в Украине в 2000-х гг. *Постсоветская публичность: Беларусь, Украина. Сборник научных трудов под редакцией М. Соколовой, В. Фурса.* Вильнюс: ЕГУ, 2008. 224 с. С. 56-76.

13. The Go To Think Tank Index. URL: <http://gotothinktank.com/index>

14. Деловое издание Hubs. URL: <http://hubs.ua/starter/pervy-j-vy-pusk-opan-data-startapov-v-1991-70489.html>

15. Инкубатор 1991. URL: <http://1991.vc/about/>

References:

1. Otsenka sostoiannya u razvityia hrazhdanskogo obshchestva v Rossy / Problemy, ynstrumenty y rehyonalnaia spetsyfyka / Pod red. V.N.Yakymtsa M.: KRASAND, 2010. 200 s.

2. Reznik Yu.M. Vvedeniye v sotsyalnuu teoryiu: sotsyalnaia systemolohyy. M.: Nauka., 2003.525 s.

3. Bebyk V. M. Elektoralnyi politychnyi marketynh: teoriia i mizhnarodna praktyka. *Osvita rehionu. Politolohiia, psykholohiia, komunikatsii. 2011. № 4. S. 325-331.*

4. Nykovskaia L.Y., Yakymets V.N. O sostoianny ynstitutov publychnoi polytyky. *Vlast. 2015. №6. S.16-22.*

5. Natsionalna stratehiia sprianniia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>

6. Ofitsiyni sait prezidenta Ukrainy. URL: http://www.president.gov.ua/ru/content/pub_info.html

7. Chervyakova O.V. Perehid vid derzhavnoho do publichnoho upravlinnia v umovakh rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini. *Publichne uriaduvannia. Vypusk № 3 (4). 2016. S. 198-206.*

8. Индекс гражданского общества CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia в Україні. URL: <https://www.usaid.gov/europe-eurasia-civil-society>

9. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

10. Индекс сталости розвитку громадянського суспільства в Україні/ Творчий центр ТТсК. URL: <http://ccc-tck.org.ua/>

11. Chaltseva O.M. Rol politychnykh protestiv v publichnomu dialozi (ukrainskyi i rosiiskyi dosvid). *Hileia: naukovyi visnyk. 2013. Vypusk 75 (№ 8). S.480-482.*

12. Stepanenko V. Polytycheskaia publychnost v transformatsyy: dyskursy, symvolizatsyy y praktyky v Ukrayne v 2000-kh hh. *Postsovetskaia publychnost: Belarus, Ukrayna. Sbornyk nauchnykh trudov pod redaktsiei M. Sokolovoi, V. Fursa.* Vylnius: EHU, 2008. 224 s. S. 56-76.

13. The Go To Think Tank Index. URL: <http://gotothinktank.com/index>

14. Delovoe izdanie Hubs. URL: <http://hubs.ua/starter/pervy-j-vy-pusk-opan-data-startapov-v-1991-70489.html>

15. Incubator 1991. URL: <http://1991.vc/about/>

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ

Редакційна колегія приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам МОН України.

Стаття повинна містити такі елементи, як:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- формулювання мети статті (постановка завдання);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів;
- висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Виділення вищевказаних елементів підзаголовками не є обов'язковим.

До публікації в журналі приймаються наукові праці, які раніше не були опубліковані. За точність цитування та наведених у статтях наукових фактів, цифр, інших відомостей відповідають автори. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань та концептуальних позицій авторів. У разі необхідності редакційна колегія може відправити статтю автору на доопрацювання. Редакція залишає за собою право редагування текстів статей.

Редколегія розглядає для публікації одноосібні статті авторів без наукових ступенів у виключних випадках.

Усі статті, які подаються до журналу, піддаються сліпому рецензуванню.

Публікація статей в межах черги надходження та зареєстрованого обсягу журналу є **безкоштовною**. В першу чергу розглядаються з метою публікації статті англійською мовою.

Орієнтовний обсяг статті, включаючи ілюстрації та таблиці – 18-22 тис. друкованих знаків разом із пробілами.

Вимоги для оформлення тексту: текст набирається в редакторі Microsoft Word for Windows; береги: верхній, нижній – 20 мм, правий – 10 мм, лівий – 30 мм; шрифт Times New Roman, кегель 12 пт, інтервал – 1; абзацний відступ – 10 мм. Вирівнювання тексту: по ширині (переноси слів не допускаються, між словами допускається тільки один пробіл, табуляцію не застосовувати).

Важливо звернути увагу на наступне: необхідно використовувати **кутові лапки** «Текст»; розрізняти символи **дефіс і тире** (тире відокремлюється з обох боків пропусками і довше дефіса); виставляти **нерозривні пробіли** між ініціалами та прізвищем, сторінкою і відповідним номером у посиланнях та списку використаних джерел, між датою і роком тощо (напр. В. С. Стуса; с. 22–28; 27 березня 2016 р.; м. Київ); по тексту **уніфікувати скорочення** (напр. зупинитися на одному з варіантів – 2014 р. або 2014 рік); розшифровувати **аббревіатури** при першому згадуванні і лише відтак вживати надалі; між словами залишати по одному пробілові (прибрати зайві пробіли).

Рисунки і таблиці оформляються згідно чинного держстандарту. Схеми, графіки, діаграми, формули і таблиці повинні бути складені безпосередньо в текстовому редакторі і розміщені строго в межах зазначених вище розмірів сторінки. Таблиці формуються в редакторі за допомогою пункту меню «Таблица». Формат таблиць лише книжковий.

Рукопис статті подається в електронному вигляді, виконаний у текстовому процесорі MS Word for Windows (збережений у форматі doc або rtf), який надсилається на електронну адресу: **vsdonnu@gmail.com** із зазначенням латиницею прізвища автора/авторів (наприклад: Lazarovich).

Перелік літературних джерел розташовується або за алфавітом, або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **«Бібліографічний список:»** та оформлюється згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 і виконується мовою оригіналу. Бажано, за наявності, надавати DOI-адресу цитованого матеріалу. Джерела в переліку посилань **нумеруються вручну** (без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»). Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, с. 87], де 5 – порядковий номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [3, с. 145; 5, с. 25; 7, с. 348]. Якщо в Бібліографічному списку є хоча б одне видання кирилицею, після нього вміщується References – бібліографічний список у «латинізованому» вигляді: в ньому всі кириличні літери транслітеруються латиницею. Для автоматичної транслітерації кирилических джерел можна скористатися сайтами <http://www.translit.ru> – для російськомовних джерел, та <https://slovnuk.ua/translit.php> — для українських джерел.

Структура статті:

УДК,

назва статті,

ORCID-ідентифікатор автора (реєстрацію в системі ORCID можна здійснити за адресою: <https://orcid.org/>)

прізвище та ініціали автора, науковий ступінь та звання, місце роботи;

прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація (1800-2000 знаків) та ключові слова українською мовою;

прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація (1800-2000 знаків) та ключові слова англійською мовою;

текст статті,

бібліографічний список,

бібліографічний список (References) латиницею

Зразок оформлення статті:

УДК

НАЗВА СТАТТІ

ORCID ID: <http://orcid.org/>.....

Прізвище та ініціали, науковий ступінь, звання, посада, назва організації, країна

ПІБ, Назва статті, анотація та ключові слова українською мовою (1800-2000 знаків)

ПІБ, Назва статті, анотація та ключові слова англ. мовою (1800-2000 знаків)

Текст статті

Бібліографічний список:

References:

Приклад оформлення бібліографічного списку:

1. Аакер Д. Создание сильных брендов. Москва: Издательский дом Гребенникова, 2003. 440 с.
2. Австралия – лучшая для жизни страна. Записки эмигранта. URL: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/> (дата звернення: 16.07.2018).
3. Агентство Bloomberg представило рейтинг стран мира, жители которых больше всего страдают от стресса и депрессии. URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112> (дата звернення: 01.12.2018).
4. Адилов В. А. Образ России в Казахстане : опыт проектирования бренда страны во внешней среде : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 2009. 198 с.
5. Актуальные проблемы мировой политики в XXI веке. Ежегодный альманах. URL: <http://worldpol.ru/index.html> (дата звернення: 24.10.2018).
6. Безуглий П. Г. Чинники та наслідки міграційного руху в Україні. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 3. С. 4-9. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.3.1.
7. Люстрація в Україні як засіб легітимації нового політичного режиму / Бондаренко С. В., Зайченко І. А., Нагорняк Т. Л. [та ін.]. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 2. С. 14-18. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.2.2
8. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.
9. Потенціал взаємодії Уряду і суспільства потрібно використати для модернізації країни : Інтерв'ю Голови Держінформнауки Володимира Семиноженка. *Міжнародний діловий журнал Image.ua*. 2012. № 3. URL: http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512 (дата звернення: 06.01.2018).
10. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty. Saskia Sassen. *Political Theory*. 2012. № 40 (1). P. 116–122. URL: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf> (дата звернення: 11.08.2018).
11. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science. *Political studies*. 1999. № 47 (4). P. 718–739.
12. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijin. *Cities*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 245–254.

Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імені, по-батькові (повністю); ORCID-ідентифікатора, наукового ступеня, вченого звання, посади, місця роботи, а також робочої, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти; назви статті.

Рукописи статей та диски авторам не повертаються.

Тел. для довідок: (067) 68-52-888

E-mail: vsdonnu@gmail.com

Науковий журнал
Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса
Серія політичні науки

Виходить раз на рік

№ 5, 2020 р.

Свідоцтво KB 22848-127848ПР від 17.07.2017
Тираж 300 прим. Замовлення № _____

Адреса редакції:

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21, к.418.
Тел. гол. ред.: (067)6852888
e-mail: bulletin-polit.div@donnu.edu.ua
vsdonnu@gmail.com

Адреса видавця:

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21
тел.: +380 432 50 89 37
e-mail: res.pro-rector@donnu.edu.ua
Свідоцтво ДК №5945 від 15.01.2018

Переддрукарська підготовка видання: М.А.Польовий

Технічний редактор: М.А.Польовий

Підписано до друку 28.09.2020. Формат 60х84/8. Папір офсетний.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 14,0. Обл. видавн. арк. 18,1

Видавництво Донецького національного університету імені Василя Стуса,
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21

Віддруковано з оригіналів замовника.

ФОП Корзун Д.Ю.

М.Вінниця, вул. 600-річчя, 21а

тел. (0432)69-67-69; 603-000

(096)97-30-934, (093)89-13-852

e-mail: info@tvoru.com.ua

<http://www.tvoru.com.ua>